АРХЕОЛОГИЯ

КНИГА

1-2

1999

Списанието обнародва статии и научни съобщения за най-новите археологически паметници от разкопки и проблемни статии в областта на праисторията, античната и средновековната археология, нумизматиката, сфрагистиката, епиграфиката, антропологията. Помества отзиви и рецензии за изложби, музейни експозиции, новоизлезли книги. Материалите се придружават от много илюстрации и са снабдени с резюмета на френски език.

This journal publishes articles and reports on the most recent archeological discoveries and discussion texts in prehistory, the arhcheology of Antiquity and the Middle Ages, numismatics, sphragistics, epigraphy, and anthropology, as well as reviews and commentary on exhibitions, museums, and new books. All materials are supplemented by illustrations and summaries in French.

На корицата:

Червенолаков съд с релефен надпис, първа половина на III в.
Археологически музей, София

Sur la couverture:

Récipient à firnis rouge avec une inscription en relief de la première moitie du III e siècle. Muzée archéologique, Sofia.

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

K.G.Kpl.G.40:1999.Nr1/2-3/4. cd. 431267 II

АРХЕОЛОГИЯ

ISSN 0324-1203

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

XL
Год. ~~XXXIX~~
1-2
1999

Проучвания на неолита в българските земи (II)

Васил Николов

Втората статия под това заглавие е посветена на неолитни съоръжения и предмети, които се поддават на интерпретиране в контекста на ранноземеделската религиозно-митологична система. Проблематиката е твърде важна за проучването на новокаменната епоха, но е изключително комплицирана и може би затова не е предмет на постоянен интерес в българската научна книжнина.

Култови съоръжения от ранно-неолитното селище Слатина-София

Интерпретирането на едно съоръжение в неолитно селище като култово обикновено се обосновава преди всичко върху невъзможността да бъде определено като утилитарно. Съвременните познания върху утилитарните дейности на най-ранните земеделци и скотовъдци на Балканите със сигурност са непълни, поради което културната интерпретация на редица елементи на древната материална култура трябва да бъде разглеждана като недостатъчно сигурна. От друга страна, утилитарните и обредните дейности през тази ранна епоха са били неделимо свързани и поради това едно съоръжение с очевидни утилитарни функции е могло да бъде включено (постоянно или периодично) и в обреден цикъл. Ето защо възможностите за убедително дефиниране на съоръжения от неолитни селища в българските земи като изключително култови са сравнително ограничени.

Проучванията на раннонеолитното многослойно селище Слатина в София през последните години дадоха интересни данни, които попадат в обхвата на разглежданата тук тема. Културният пласт с дебелина до четири метра включва останките на поне шест последователни фази на застрояване, датиращи от първата и началото на втората половина на VI хилядолетие пр. Хр. (калибрирани дати).

Към най-долния VI строителен хоризонт на селището, който се отнася към групата Слатина на култура Караново I (първа половина на ранния неолит), принадлежат останките на една много голяма за времето си и изключително добре запазена постройка, изградена в традиционната за неолита техника[1]. Установените многобройни съоръжения и предмети в нея свидетелстват за използването ѝ като жилище. Наред с тези, констатирана е и друга група съоръжения и предмети, които явно не са имали утилитарни функции. Те бяха вече разгледани и интерпретирани в контекста на ранноземеделската религиозно-митологична система[2], поради което тук само ще ги спомена: жертвена яма в непосредствена близост до трите централни носещи колони на постройката, голям модел на квадратно жилище върху четири цилиндрични крачета – обиталище на духа-охранител, както и малка кошеровидна ниша-олтар с две малки фигури от глина в нея – стилизирана седяща антропоморфна и зооморфна (на бик).

В по-късния IV строителен хоризонт на селището, който се отнася към началото на група Кремиковци (втора половина на ран-

Bibl. UAM
W 00

ния неолит), през 1996-1997 г. бе проучена много голяма постройка с две помещения (обща площ около 110 кв. м). Къщата, изградена с дървена колово-плетена конструкция, е изгоряла при пожар. Части от интериора и стените са унищожени от по-късни ями, включително и съвременни. В двете помещения се е намирала по една голяма куполна пещ с отвор на запад, хромелно съоръжение, зърнохранилища от глина и керамични съдове, в едното – и вертикален тъкачен стан, а в другото – глинобитна площадка за приготвяне на храна (използвана може би и за обредни дейности).

Интерес за темата представлява пещта в северното помещение. Отпред, като продължение на основата, тя е имала сравнително тесен глинен слабо изпечен подиум. На лицевата му страна с дължина 1,90 м и височина от 22 до 30 см е нанесена богата врязана украса (обр. 1), състояща се от пет зигзаговидно начупени хоризонтални линии, които преминават по цялата дължина на съоръжението. Горните три линии са близко разположени и са начупени успоредно една на друга. Долните две линии са по-раздалечени и са така начупени, че между тях се образуват повече или по-малко изразени ромбовидни фигури. Структурата и иконографията на цялата композиция в известен смисъл напомнят рисуваната орнаментация на раннонеолитни керамични съдове от централните и източните Балкани и позволяват интерпретация, подобна на вече предложената за тази орнаментация[3]. Това ще рече, че горният пояс на композицията (зигзаговидните линии), който е съотносим с подустийната украса на споменатите съдове, може би изобразява горното небе с плодотворната влага, а долният пояс (ромбичните фигури), съответстващ на основната композиция в керамичната орнаментация, вероятно символизира плодоносещата земя. От гледна точка на ранноземеделската религиозно-митологична система, пещта, където с изпичането на хляба завършва пътят на житното зърно, е логично избраното място за представянето на описаната композиция. Анализът свидетелства за неделимостта в древното мислене на едно домашно съоръжение с утилитарни функции от представите за цикличността в космоса. Превръщането в пещта на суровото в печено без съмнение е направило от това съоръжение в древното мислене изоморфен образ на утроба (на богинята Майка), чрез което то е придобило завишена семантичност. Домашната пещ се очертава в известен аспект като обредно съоръжение[4], което е напълно валидно и за обсъжданата пещ от Слатина.

Във II строителен хоризонт на селището, който се отнася към една по-развита фаза на група Кремиковци, през 1989-1990 г. бе проучена нормално голяма за времето си постройка (42 кв. м) с трапецовиден план. Широката страна на трапеца е обърната към изток; на тази страна се намира и вратата. Постройката, изградена с колово-плетена конструкция, има дебел глинен под. Край северната ѝ стена са установени останки от зърнохранилища. Няма сигурни данни за наличие на пещ, но може би тя се е намирала в северозападната силно разрушена по-късно част на къщата, почти срещу вратата.

В югозападния ъгъл на постройката, южно от предполагаемото място на пещта, се е намирало съоръжение от глина, състоящо се от правоъгълен подиум и принадлежаща му колона. Подиумът е обърнат към изток, а по всяка вероятност така е била ориентирана и

431267 II 1999

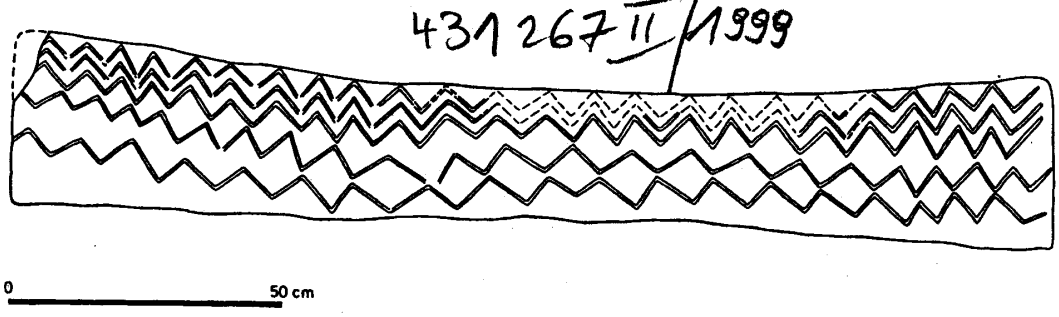

Обр. 1. Раннонеолитно селище – Слатина-София.
Врязана украса върху челната страна на подиума на куполна пещ.

Fig. 1. Site du néolithique ancien Slatina-Sofia.
Décor incisé sur la partie frontale du podium du four à coupole.

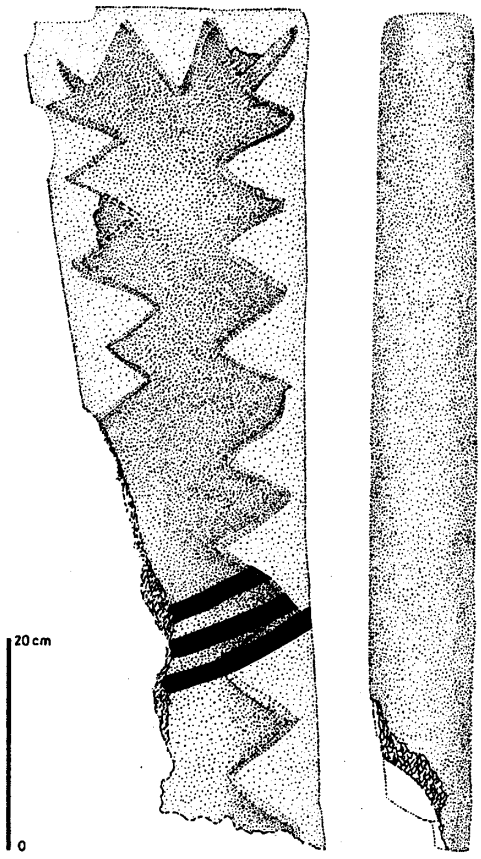

Обр. 2. Раннонеолитно селище – Слатина-София. Релефна украса върху лицевата страна на колона от глина.
Fig. 2. Site du néolithique ancien Slatina-Sofia. Décor en relief sur la partie frontale de la colonne d'argile.

предната страна на колоната.

В подиума се наблюдават три фази на изграждане, с което обхватът и височината му са се увеличавали (обхватът – от 65 х 90 до 90 х 90-100 см, а височината – от 25 до 32 см), но ширината (лицевата страна) е оставала почти постоянна – около 90-100 см. През втората фаза лицевата страна е получила поне 11 висящи релефни триъгълници, а през третата те са пресъздадени върху новата замазка с по-фина повърхност. През двете последни фази цялата лицева страна е била обмазана с бяло. Подиумът е изпълнен с дребни камъни, през всяка от трите фази отгоре е имал плътна, много добре загладена замазка (като пещ или огнище).

Колоната има обърнато трапецовидно тяло с правоъгълно напречно сечение (обр. 2). Запазената ѝ височина е 80 см (вероятно е почти цялата), ширината ѝ горе е 27 см, а долу – 16 см, дебелината ѝ е 9 см. Изградена е на три етапа, като през първия тя е била с почти успоредни страни и е моделирана около разцепено дърво с диаметър (горе) 9 см. При следващите обмазвания горната ѝ част постепенно е разширена. Отпред колоната е украсена с релефни триъгълници и боя. Релефните триъгълници (общо поне 16) имат за основа горния (3) и двата странични (5+8) лицеви ръбове; последните две групи релефни елементи са така разположени (с известно разминаване по височината на колоната), че между тях се оформя широка змиевидно начупена лента. Това поле между триъгълниците е боядисано последователно в бяло и червено. При второто оцветяване (или след него) в долната потясна част на колоната са нанесени три успоредни бели (кремави) наклонени (отдясно наляво) ленти. Лявата долна част на колоната сега е непълна и неравна отстрани, там не е била нанесена украсата от релефни триъгълници по лицевата ѝ страна. Това е указание, че колоната е била свързана с още един вертикален елемент отляво на нея или с дясната страна на подиума. Отдолу колоната е пречупена, по всяка вероятност съвсем в основата си.

Невъзможността да бъде възстановен цялостният вид на култовото съоръжение, към което е принадлежала описаната колона, затруднява още повече нейната интерпретация в контекста на ранноземеделската религиозно-митологична система. По всяка вероятност колоната е схващана като хипостаза на световното дърво, а обредните действия около нея са свързани със запазването или възстановяването на реда в космоса на древните обитатели на Слатина. Това напомня на случая с трите централни колони и жертвената яма до тях в голямата къща от VI хоризонт. Освен това, ако очертаващото се между релефните триъгълници зигзаговидно поле бъде интерпретирано като символ на змия, тогава колоната може да бъде свързана и с извършването на циклични обредни действия около времето на пролетното и есенното равноденствие, когато змиите съответно изпълзяват на повърхността за активен живот или се прибират в земята за зимна летаргия. В представите на ранните земеделци змията (и главно смокът) е символ на плодородие, една от причините за което е способността ѝ да се „възражда" с цикъла на цялата природа, с цикъла на Майката-Земя[5]. При това, змията изпълзява именно от Майката-Земя и по-късно изчезва пак в нея за

да се прероди на следващата пролет – ето защо змията е схващана и като белег за цикличните промени на земята. Може би потвърждение на идеята за обредни действия при разглежданото култово съоръжение в равноденствените дни е и ориентацията му (включително и на колоната) на изток, откъдето в дните на пролетното и есенното равноденствие изгрява слънцето – двигател на цикличността в природата в умерените географски ширини.

Представените данни от проведените през последните години разкопки в Слатина-София трябва да бъдат интерпретирани предпазливо, но те все пак достатъчно ясно свидетелстват за наличие на съоръжения, които са обслужвали ранноземеделския култ. По всяка вероятност една част от тези съоръжения са имали само сакрална функция, а други – утилитарна и сакрална. Данни за постройки за самостоятелно култово използване (светилища) не са установени.

Женски антропоморфни съдове

Керамичният съд е изкуствено създаден предмет, който се „ражда" в резултат на поредица от операции, извършени с глина. Глината е част от външния, неусвоен от древния човек свят. Керамичният съд обаче принадлежи на културната сфера, на усвоеното пространство. Този преход от дивото към културното натоварва керамичния съд в представите на древния земеделец със способността да функционира в сферата на сакралното. При това керамичният съд по презумпция получава характеристика на женското начало в космоса, може би и защото е направен от глина, т. е. от тялото на богинята Майка-Земя. Така например в древноегипетското йероглифно писмо керамичният съд е знак за женски пол. Причините за именно тази полова натовареност са много. Тук обаче ще посоча само една. Съдът е една обвивка, едно вместилище, в което може да се намира нещо и това нещо може да се излива навън – най-често храна = живот. По това съдът прилича на женското тяло, което ражда живот. Тази идея за съда се подсилва и от факта, че в него се приготвя храна. Суровото се превръща във варено, т. е. не само керамичният съд е резултат на прехода от дивото към културното, но и самият той по-късно извършва в себе си същия преход, при това многократно. Чрез тази си възможност той започва да прилича на човека, своя творец. Необходимостта керамичният съд да бъде създаден и възможността след това той да създава позволяват без трудности оприличаването му с женското начало.

Женската характеристика на съда обикновено се проявява изключително в контекста на едно обредно действие. Но в праисторическата материална култура има и керамични съдове, носещи по-ясно или по-завоалирано своята полова принадлежност. Става дума за т. нар. антропоморфни съдове, които представят не просто женското начало, а вероятно неговата най-висша персонификация – богинята Майка-Земя[6].

Раннонеолитните антропоморфни съдове от българските земи по форма се вместват почти изцяло в един основен вид с няколко варианта.Те са с почти сферична долна част и висока, сравнително тясна шия, която обикновено нагоре се разширява.

Съдовете от първия вариант на описания вид имат добре загладена и понякога излъскана повърхност (обр. 3). Детайлите са изведени в релеф. Лицето е показано винаги непосредствено под устието. Носът и веждите са релефни, а очите са представени обикновено чрез врязани линии. Върху някои съдове от селището при Чавдар, Пирдопско, лицето с триъгълна форма е отделено от останалата повърхност чрез релефно издигане и прилича на апликирано към шията[7]. Устата рядко е показвана и това вероятно е в съответствие с представата, че нейното изобразяване може да придаде в определен контекст недопустима за образа на богинята агресивност. В някои случаи под или край очите са нанесени две или повече вертикални или наклонени успоредни врязани черти[8].

Несъмнено най-богатата външна информация съдържа един раннонеолитен съд от селищната могила в Казанлък[9]. Освен чертите на лицето, моделирани са бюстът, вулвата и ръцете (обр. 4). Едната ръка сочи половия орган, а другата е вдигната нагоре. В контекста на представите за богинята Майка-Земя тази поза може да се тълкува като призив към бога-Небе за брачен съюз, т. е. за зачеване на новата реколта. Под очите са врязани две вертикални черти, а също такива две вертикални черти са нанесени под носа, т. е. богинята Майка-Земя плаче. Във всички древни култури, включително в синхронните с неолита на Балканския полуостров култури в Месопотамия, плачът е основното действие в ритуалите за предизвикване на дъжд. Дъждът пък в древното религиозно-митологично мислене е равнозначен на оплождащото земята семе на бога-Небе.

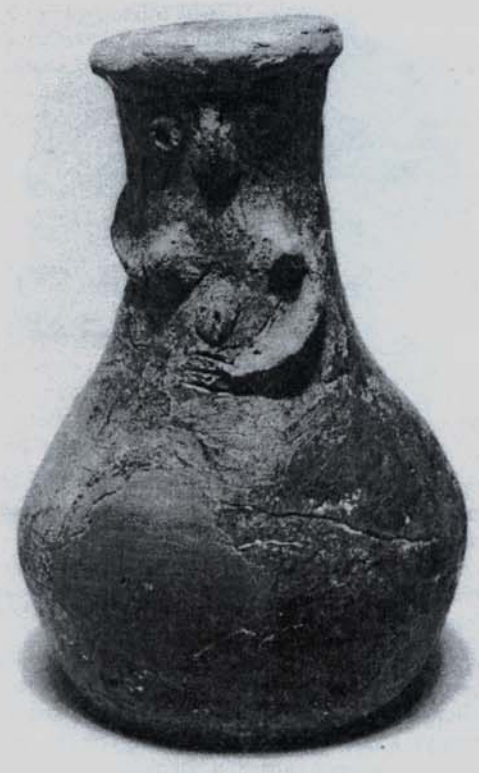

Обр. 3. Раннонеолитно селище Чавдар, Пирдопско. Керамичен антропоморфен съд.
Fig. 3. Site du néolithique ancien Čavdar, de la région de Pirdop. Récipient céramique anthropomorphe.

Обр. 4. Селищна могила Казанлък, ранен неолит. Керамичен антропоморфен съд.
Fig. 4. Tell Kazanlăk, néolithique ancien. Récipient céramique anthropomorphe.

Най-добрите примери на плачещата богиня Майка-Земя представят втория вариант от основния вид раннонеолитни антропоморфни съдове от българските земи. Това са три съда от селищата при Градешница, Врачанско[10], Гълъбник, Пернишко[11] и Слатина-София[12], а вероятно и един съд от Елешница, Разложко[13] (устийната му част липсва). Всички те са ангобирани и покрити с рисувана украса.

Само съдът от Градешница е запазен цял. Очите са дъговидно вдълбани и добре моделирани. От тях надолу тръгват нарисувани с червена боя три неколкократно начупени успоредни линии, образуващи сложна фигура. В централната си част тя има М-образна форма, която освен като символ на вода[14] се счита и за символ на самата богиня-Майка[15]. В двата края на М-образната фигура е представена по още една отсечка от линии – едната сочеща надолу, а другата – нагоре. По този начин е загатната и позата на ръцете, несъмнено засилваща сакралното значение на плача. Тази конфигурация на начупената лента под очите на антропоморфния съд кодира смисъла на целия образ. Тройки линии са отбелязани и по долната половина от тялото на съда. Пак там са нарисувани и две групи от по седем S-овидни начупени успоредни линии. Цялата представена върху тази повърхност украса подсилва впечатлението за плача на богинята. На задната страна на дългата шия на съда е означена дълга коса в строга прическа. По аналогия с традиционните схващания на редица архаични общества, дългата коса е белег на матронален статус, т. е. носителката на дълга коса е съпруга и майка, имаща способност да ражда.

Не по-малко красиви и носещи богата информация са били и другите два антропоморфни съда, но те са достигнали до нас във фрагментарен вид. От слатинското изображение е запазено лицето. Не само под нарисуваните с една лента очи, но и отстрани на лицето са представени тройки начупени

успоредни линии. Върху фрагмента от Гълъбник личат релефният нос и част от веждите. Очите са нарисувани с черна и бяла боя. Показани са и миглите. Най–голям интерес в случая представляват успоредните линии от черна и бяла боя, които започват от очите надолу и без съмнение отново символизират плача-призив на богинята за брачен съюз с бога-Небе.

Представеният дотук вид антропоморфни съдове продължава да се развива и през късния неолит, но се забелязва тенденция към схематизиране на лицевото изображение (Яса тепе – Пловдив[16], Кременик – Сапарева баня).

Към късния неолит се отнасят и два антропоморфни съда с особена форма от Яса тепе-Пловдив[17] и Градешница – Луканово дърво, Врачанско[18]. Тялото им е съставено от висока цилиндрична шия, която надолу преминава в две разклонени настрани дъговидно извити „тръби" (с диаметъра на шията), достигащи до овалната и ниска долна част на съда. Така средната част на тялото остава празна. Антропоморфното лице (релефен нос и очирезки), както и при предходния вид съдове е моделирано на малко разстояние под устието на цилиндричната шия. Съдът от Яса тепе е намерен заедно с една триъгълна култова масичка, една биконична чаша на кухо столче, част от женска керамична статуетка и една широко разлата паница върху четири високи крачета. Този комплекс позволява допускането за използване на антропоморфните съдове и култовите масички в единен обред, свързан с богинята-Майка. Към тази хипотеза ще се върна отново по-нататък.

През ранния неолит съществува и още един вид антропоморфни съдове, от които са запазени само фрагменти. Те са големи, хранилищни, с почти цилиндрична горна част. На малко разстояние под устието е представено антропоморфно лице – носът и веждите са релефни, а очите са показани с кръгли ямички[19]. Върху фрагмент от такова лице, намерен в Кремиковци (обр. 5)[20], с тъмна боя край очите е нарисуван по един висящ мрежест триъгълник, вероятно символизиращ сълзи (плач).

Традицията на този вид антропоморфни съдове продължава и през късния неолит (особено в дн. Западна България), но цели форми не са запазени.

Последният вид антропоморфни съдове се среща изключително рядко, предимно през ранния неолит. Единственият цял екземпляр произхожда от селището Ракитово[21]. Представлява кухо изправено антропоморфно тяло с

Обр. 5. Селищна могила – Кремиковци, Софийско, ранен неолит. Фрагмент от голям керамичен съд с антропоморфно лице.
Fig. 5. Tell Kremikovci, de la région de Sofia, néolithique ancien. Fragment d'un grand récipient céramique anthropomorphe.

ниска горна част. Покрито е с червена ангоба и е орнаментирано с бяла боя. Под устието е моделиран релефен нос. Релефните ръце се спускат към корема. В друг случай от найдолния културен пласт в Караново, Новозагорско, ръцете са представени като къси израстъци встрани.

Представените четири вида неолитни антропоморфни керамични съдове, въпреки иконографските си особености и различна степен на стилизация, изобразяват тялото на антропоморфния женски персонаж като цяло. Акцентира се върху тялото, а в случаите, когато то е твърде стилизирано, се маркира лицето – за да се подчертае антропоморфният характер на съда. Канонът остава в сила през целия период на неолита – повече от едно хилядолетие. Намерени са обаче поне няколко малки съда, които излизат извън този канон и представят действието на един от принципите на древното мислене – „частта замества цялото". Целият съд изобразява антропоморфна глава със сравнително подробно обозначено или моделирано лице.

Към ранния неолит се отнася един съд от Азмашка могила край Стара Загора[22], върху външната повърхност на който в едър план е представено антропоморфно лице – отгоре е очертано с релефна лента, носът и веждите са също релефни, а очите са показани с овални ямички; под носа са нанесени две вертикални резки, което прави възможна женската интер-

претация на персонажа. Уникален по своя характер е един малък раннонеолитен съд от Гълъбник, Радомирско[23]. Върху съда-глава е моделирано доста реалистично човешко лице – релефно са представени веждите, носът, очите (бадемовидни), устата, брадичката и ушите. Под очите с бяла боя са маркирани по един изправен триъгълен мотив, изпълнен с мрежеста украса; тези мотиви изобразяват плача на антропоморфния персонаж – вероятно отново богинята-Майка.

Описаните съдове, а и фрагменти от други подобни подсказват, че през неолита е било допустимо и изобразяването само на главата на основния женски религиозно-митологичен персонаж. Това навежда на мисълта, че плодоносещата функция на богинята е имала повече аспекти, свързани не само с тялото ѝ, но явно и с главата ѝ.

Култови масички

Названието на тази група неолитни предмети – култови масички или жертвеници – е съвсем условно и се дължи не толкова на налична в литературата интерпретация, колкото на неяснотата за тяхната роля в живота на древните земеделци и скотовъдци. Сами по себе си култовите масички носят твърде малко насочваща информация. Това обуславя и слабия интерес на археолозите към тях[24]. Не можейки да определят и най-общо предназначението им, те обикновено избягват и формално-типологическото им изследване[25]. Още повече че тези предмети се откриват почти винаги във фрагментарен вид. Изправени сме пред един проблем, към решаването на който и малките стъпки са полезни.

Неолитните култови масички могат да се подразделят в няколко вида, които се различават помежду си не само териториално и хронологически, но вероятно и според предназначението си. Общото в тях обаче е това, че те се състоят от по-малък или по-голям отворен отгоре резервоар, който се поддържа в хоризонтално положение от три или четири крака. Всички култови масички са керамични.

Първият вид обхваща неолитните жертвеници с вписан резервоар (обр. 6 а). Те имат обикновено равностранна триъгълна форма и в редки случаи квадратна. Формата на резервоара съответства на външната форма на предмета. Регистрирани са отделни случаи главно от долината на р. Струма и Софийското поле, в които триъгълна масичка има кръгъл резервоар. Жертвениците стоят съответно на три или четири крака. Външните стени на предметите обикновено са снабдени с набодена или врязана украса, която почти винаги е инкрустирана с бяло вещество. Някои врязани полета върху къснонеолитните масички са покрити с червена боя. Много често вътрешната и долната повърхност на резервоара е покрита с бяла боя.

Вторият вид включва раннонеолитни култови масички от горното течение на р. Струма и Софийското поле. Те имат квадратна или порядко триъгълна форма (и съответно четири или три крака), а резервоарът им се издига частично или напълно над самата масичка. Понякога са снабдени с набодена или релефна украса.

При разкопки на праисторически селища култовите масички се откриват обикновено фрагментирани, без да е възможно събирането на всички техни части. В публикациите почти липсва информация за местонамирането им на територията на селището. В бунището на къснонеолитните жилищни хоризонти от Кременик-Сапарева баня бяха установени около 120 фрагмента; не е ясно обаче дали това натрошаване е преднамерено. На пода на едно жилище от къснонеолитното селище край Елешница беше открита цяла триъгълна масичка[26]. Намираше се в непосредствена близост до пещта. В друг случай четиристранна култова масичка е използвана като строителна жертва (раннонеолитно селище Слатина – София).

Особен интерес представляват данните за намирането на култова масичка в къснонеолитния пласт на селищната могила Яса-тепе – Пловдив[27]. На пода на едно жилище, в близост до огнището, е открита находка от лежащи един до друг пет керамични предмета: антропоморфен съд със специфична форма (обсъден по-горе), биконична чаша върху кухо столче, фрагмент от седяща женска статуетка, голям „поднос“ (широко разлата паница) на четири цилиндрични крачета и голяма триъгълна култова масичка. Антропоморфният съд с тяло от две „тръби“ и събиращ ги отдолу резервоар вече беше обяснен като изображение на богинята-Майка. В религиозно-митологичното мислене чашата се отъждествява с женската гръд, т. е. в този контекст тя влиза в обхвата на предишната интерпретация. Това задължително се отнася и до седящата женска статуетка. „Подносът“ е снабден по края с удебелен ръб, по който е нанесена врязана и инкрустирана с бяло вещество украса. Предположението на разкопвача за използването му като средство за изпичане на храна върху огън

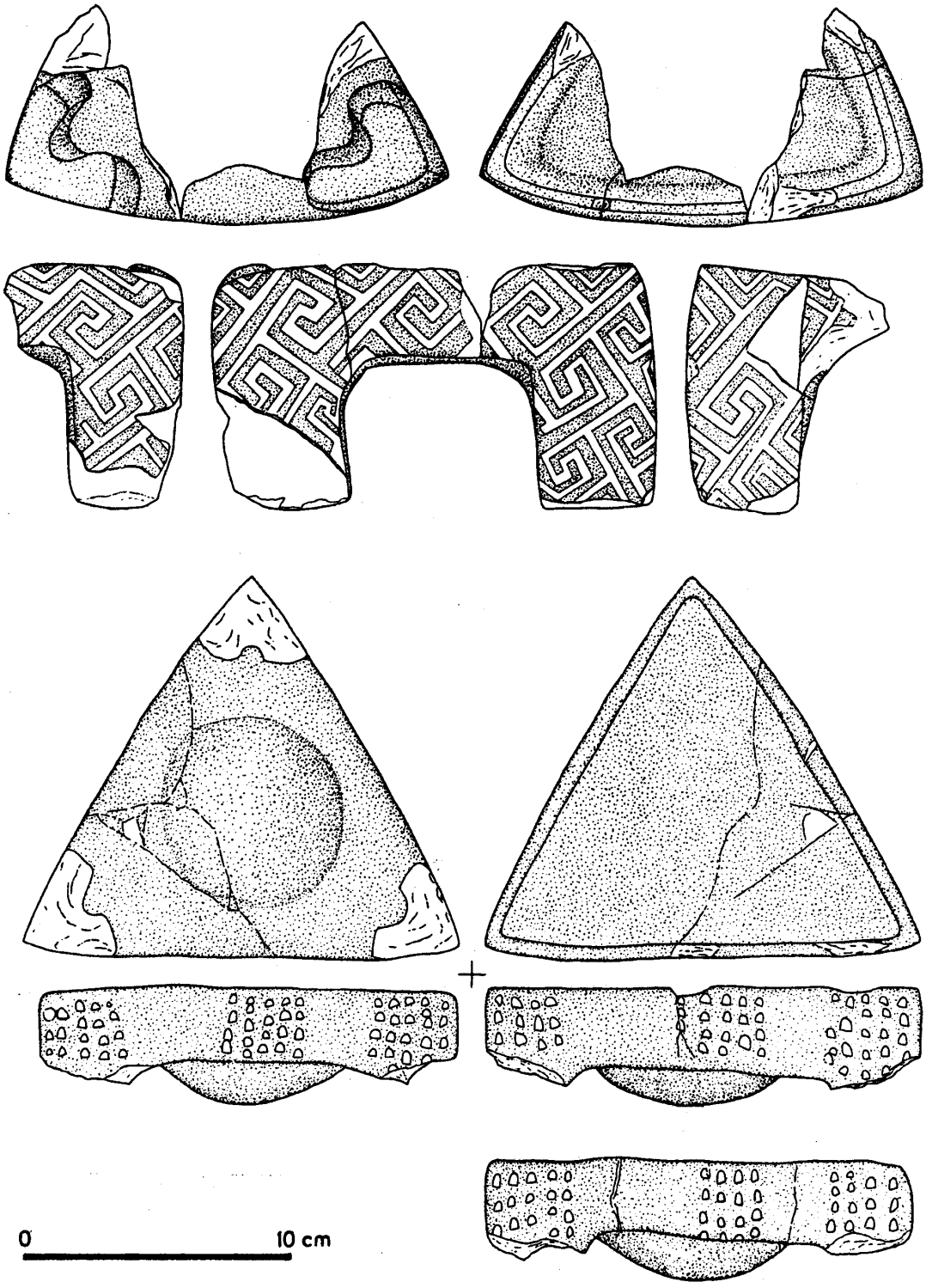

Обр. 6. Селищна могила – Карановo, Новозагорско, ранен неолит. Култови масички.
Fig. 6. Tell Karanovo, de la région de Nova Zagora, néolithique ancien. Des autels.

едва ли е оправдано – инкрустираното бяло вещество би паднало много бързо, а и липсват следи от вторично нагряване. Непосредствено под удебеления ръб, близо една до друга, са пробити две дупки: през тях явно е прекарван шнур за окачване. Този детайл подсказва, че „подносът" не е участвал в ежедневна употреба и за да не пречи (или да не бъде счупен) е висял някъде окачен. Култовата масичка е намерена без крака – били са отчупени по-рано и резервоарът е бил „отворен" в трите ъгли. Предметът има една особеност, която досега не е констатирана на друго място. Средните части на устието на всеки две съседни стени са свързани с по една дъговидна кръгла „дръжка". Много силно е впечатлението, че от средата на всяка страна на жертвеника излизат по един чифт рога на овен. И така, култовата масичка е намерена в обкръжението на предмети със сакрална употреба, и то свързани с култа към богинята Майка. Имам достатъчно основания да свържа и нея с този култ. Така се появява един сериозен довод за насоките на интерпретация на жертвениците от първия вид.

На този етап на изследване мога да посоча поне още едно указание за връзката на култовата масичка с култа на богинята Майка-Земя. То се съдържа в украсата на една късноенеолитна масичка от Сапарева баня. На всяка от страните ѝ е врязан по един М-образен знак, а както беше посочено по-горе, знаци от този вид могат да се интерпретират като символи на богинята Майка.

Би било от съществено значение, ако знаем какъв е денотатът на култовите масички, какво точно изобразяват. Насока дава украсата и формата на стените на някои ранно- и късноенеолитни жертвеници от първия вид. Украсата е „петниста" (набодена без строг ред в запълването на страните) или шахматна. Формата на отделно взета стена понякога е впечатляваща: долният ръб на стената на резервоара в разстоянието между двата крака е извит надолу (съответно и дъното на резервоара), а краката пък са разширени слабо в долната си част. Като цяло формата и украсата на стените, гледана фронтално, прилича на животно със слабо увиснал корем, по-дълги или по-къси крака и петниста козина. В рамките на работна хипотеза може да се види стилизиран профил на леопард. Леопардът никога не е живял на Балканския полуостров, но се е срещал в Анатолия. Там през неолита и халколита неговите изображения често съпътстват богинята Майка – той е неин охранител. Най-добрият пример е изображението на седящата богиня с по един леопард от двете ѝ страни, намерено в Чатал Хююк. Казаното ми дава възможност да предположа, че представата за леопарда като охранител на богинята, както много други идеи е проникнала и на Балканите[28], но е намерила израз в друга форма. Новата форма според мен са култовите масички от първия вид. Те може би представят лоното на богинята Майка, охранявано от три леопарда. Не са малко случаите, когато краката на масичките завършват долу като лапа (на хищник?). От друга страна, както вече посочих, върху вътрешната и долната страна на резервоара много често се наблюдава покритие от бяла боя. Белият цвят за най-ранните земеделци и скотовъдци в българските земи е цветът на живота и плодородието (например оцветените в бяло стени до дървените легла в голямата къща от Слатина!).

Една раннонеолитна масичка от първия вид (от Ковачево, Сандански) позволява допускането на още една хипотеза. Краката на всяка от четирите страни на масичката се разширяват стъпаловидно нагоре, така че почти се допират под резервоара; оттам към горните ъгли на стените излизат две дълбоки резки. Аналогията с иконографията на долната част на изправените женски статуетки от същото време е очевидна – удебеляващи се нагоре крака и маркиран чрез две резки полов триъгълник. Това позволява интерпретирането на резервоара на масичката като утроба.

Особено значение за разкриване денотата на култовите масички имат релефните женски изображения по стени на големи раннонеолитни съдове – например от Чавдар, Пирдопско[29] и

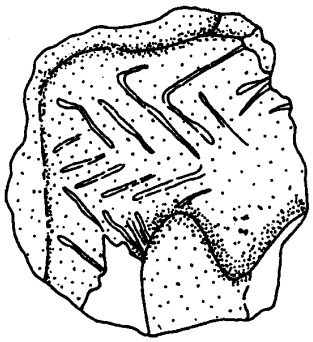

Обр. 7. Селищна могила – Карановo, Новозагорско, ранен неолит. Фрагмент от голям керамичен съд с антропоморфно изображение.
Fig. 7. Tell Karanovo, de la région de Nova Zagora, néolithique ancien. Fragment d'un grand récipient céramique avec une représentation anthropomorphe.

Караново, Новозагорско (обр. 7); краката им са свити в коленете и са неестествено разтворени встрани, а между тях чрез висящ релефен триъгълник е маркирана вулва. В същата редица могат да бъдат посочени и две рисувани антропоморфни изображения, запазени върху керамични фрагменти от Слатина-София: единият мотив повтаря иконографията на релефните образи[30], в другия случай краката са тънки, половият триъгълник е хиперболизиран, а тялото нагоре е само маркирано. Представените антропоморфни образи се свързват с богинята Майка, което позволява култовите масички от първия вид да бъдат разглеждани и само като символ на долната част от тялото и утробата на богинята Майка (без зооморфни охранители). Особено добра възможност за подобна интерпретация дават два от вариантите на този вид – култови масички с добре изразена конвексна извивка в средата на долния ръб на стената[31], както и тези с „увиснал" в средата резервоар (обр. 6 б).

Вторият вид култови масички също трябва да се свърже с култа към богинята Майка, но денотатът е различен. Релефната украса на всеки крак на един жертвеник от Перник[32], която има форма на букрания с изпъкнали очи подсказва, че сами по себе си тези предмети представят женска утроба (резервоара), носена или охранявана от бик. Като доказателство може да се приведе и констатацията, че само в района на разпространение на втория вид култови масички (по Горна Струма) през неолита са моделирани фигури на бик с чаша на главата или гърба. Вероятно тук бикът е мислен като охранител на богинята Майка. Тази представа обаче съжителства с използването и на култови масички от широко разпространения първи вид.

Пинтадерата от Гълъбник

Особено внимание заслужава една овална керамична пинтадера от втората половина на ранния неолит, намерена в Гълъбник, Радомирско[33]. Върху основата ѝ чрез врязани линии е представено схематично изображение на глава на говедо (бик) с големи рога (букрания), както и девет ямички, разхвърляни сякаш случайно по повърхността (обр. 8а). Схемата на ямичките (обр. 8б) обаче приблизително съвпада с разположението на най-ярките звезди от съзвездието Бик и особено с конфигурацията му през VI-V хил. пр. Хр. (обр. 8 в)[34]; доколкото съществува разлика, тя се дължи на изкривяването на звездната картина заради формата на основата. Оказва се, че върху пинтадерата от Гълъбник най-вероятно са представени звездният и мисленият образ на това съзвездие. Причината за вниманието към съзвездието Бик може да бъде разбрана само ако се има предвид, че през VI хил. пр. Хр. то се е виждало най-ярко през месеците август, септември и октомври, т. е. след жътвата и по време на сеитбата; след това постепенно е избледнявало. Тази звездна закономерност явно е била

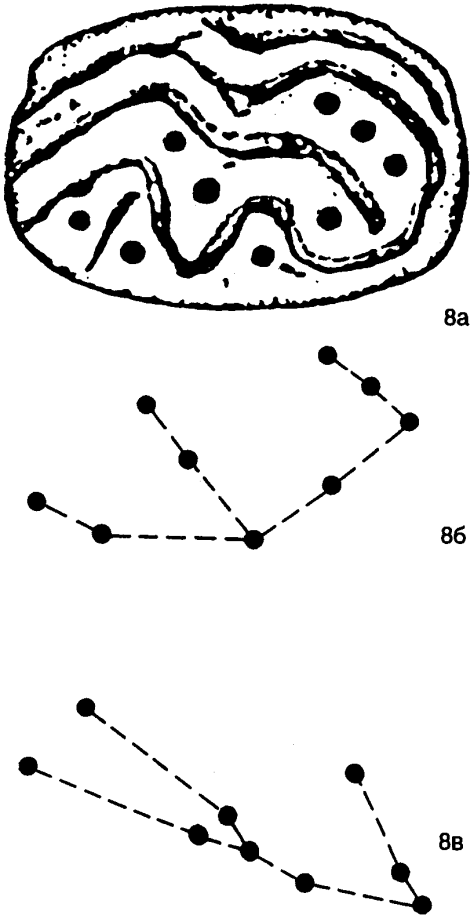

Обр. 8а. Раннонеолитно селище Гълъбник, Перншко. Пинтадера с изображение на букрания и схема на съзвездието Бик.
Обр. 8б. Схема на съзвездието Бик, представена върху пинтадерата.
Обр. 8в. Конфигурация на съзвездието Бик през VI хил. пр. Хр.
Fig. 8a. Site du néolithique ancien Gălăbnik, de la région de Pernik. Pintadère à la tête de bucrane et à la représentation de la constellation du Taureau.
Fig. 8b. Schéma de la constellation du Taureau, représenté sur la pintadère.
Fig. 8c. Configuration de la constellation du Taureau du VIe millénaire av. J.-Ch.

осмисляна от древните земеделци в представата, че Бикът се появява на небето по време на сеитбата и опложда богинята Майка-Земя със следващата житна реколта. Може би не е случайно, че върху пинтадерата са обозначени точно девет (а с просто око могат да се видят още няколко!) ярки звезди, т. е. толкова звезди, колкото месеци продължава бременността на жената и на земята (от есенната сеитба до жътвата)[35].

Още редица групи неолитни предмети подлежат на интерпретиране в контекста на раннозеделската религиозно-митологична система, но те ще бъдат обект на по-сетнешни публикации. Тук искам само да обърна внимание върху т. нар. тежести за прашка. Това са сравнително малки предмети с удължена симетрична заоблено биконична форма или пък с удължена овална форма със слабо изразени върхове. Напречното им сечение е приблизително кръгло или овално. Изработени са от глина и обикновено са добре изпечени. По традиция се считат за тежести за прашка (болас)[36]. Тази интерпретация трудно може да обясни защо „тежестите за прашка" често са намирани в група (до 15-20) край пещта или хромелното съоръжение в неолитни жилища. Без да излагам тук останалите аргументи против „бойната" интерпретация, предлагам друга, „култова". Според мен обсъжданите предмети са модели на житно зърно и са използвани в култовата обредност на древните земеделци – може би и в ритуалния цикъл, свързан със сеитбата на зърнените култури.

[1] **V. Nikolov**. Das frühneolithische Haus von Sofia-Slatina. Eine Untersuchung zur vorgeschichtlichen Bautechnik. - Germania, 67, 1989, 1-49; **В. Николов**. Раннонеолитно жилище от Слатина (София). (Разкопки и проучвания, 25), С., 1992.

[2] Пак там, 90-96.

[3] **В. Николов**. Аспекти на религиозно-митологичната система през ранния неолит (според рисуваната керамична орнаментация). – Изкуство, 1981, 9-10, 67-70; Картината на света в раннонеолитната орнаментация от Ракитово. – Известия на Бълг. ист. д-во, 39, 1987, 5-29.

[4] **Същият**. Моделът на пещ от Слатино: опит за интерпретация. – Археология, 1990, № 2, 32-37.

[5] **Същият**. Ранноенеолитна керамична статуетка на богинята Майка-Земя. – Изкуство, 1981, № 9-10, 64-66.

[6] Неаргументирано несъгласие с теоморфната интерпретация на антропоморфните съдове от Югоизточна Европа вж. у **N. Voutiropoulos**. Anthropomorphic Vases of the Early Neolithic in Southeast Europe. - Journal of Prehistoric Religion, 7, 1993, 72.

[7] **G. I. Georgiev**. Die neolithische Siedlung bei Čavdar, Bezirk Sofia. – ИАИ, 36, 1981, Abb. 58 *a-c*, 60.

[8] Напр. **В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова**. Раннонеолитно селище Слатина в София: първи строителен хоризонт (предварително съобщение). – Археология, 1991, № 3, обр. 4 *г*.

[9] **G. I. Georgiev**. Neues über das Neolithikum Bulgariens. - Actes du IIe Congres Int. des Etudes du Sud-Est Europeen, 2. Athenes, 1972, Taf. VI, *1*; Стратиграфия и периодизация на неолита и халколита в днешните български земи. – Археология, 1974, № 4, обр. 5.

[10] **Б. Николов**. Градешница. С., 1974, обр. 14.

[11] **М. Чохаджиев**. Ранният неолит в Западна България: поява, развитие, контакти. – Изв. на Ист. музей – Кюстендил, 2, 1990, обр. 10 *б*.

[12] **В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова**. Раннонеолитно селище..., обр. 5.

[13] **В. Николов, К. Масларов.** Древни селища край Елешница. С., 1987, сн. 2.

[14] **M. Gimbutas**. The Language of the Goddess. San Francisco, 1989, p. 21; **I. Pavlu**. Kultureller Kontext der neolithischen Gesichtsgefässe im Donaubecken. - Saarbr. Studien und Materialien zur Altertumskunde, 6-7, 1997-98, 121-122.

[15] **Ibid**. Early „Myths" relating to the Neolithic Society. - Arch. Rozhledy, 18, 1966, 712.

[16] **П. Детев**. Разкопки на селищната могила Яса-тепе в Пловдив през 1970 и 1971 г. – Изв. на музеите от Южна България, 2, 1976, обр. 46.

[17] **Същият**. Материали за праисторията на Пловдив. – Год. на Нар. арх. музей-Пловдив, 3, 1959, обр. 16.

[18] **Б. Николов**. Периодизация на неолитните култури в Северна България – от Янтра до Тимок. – Изв. на музеите в Северозападна България, 18, 1992, обр. 14 *в*.

[19] **А. Пейков**. Сондажни разкопки на неолитното селище в Кърджали през 1972 г. – Ахридъ, 1, 1978, обр. 44; **G. I. Georgiev**. Die neolithische Siedlung..., Abb. 58 *е*.

[20] **Г. И. Георгиев**. Стратиграфия и характер на културата на праисторическото селище в с. Кремиковци, Софийско. – Археология, 1975, № 2, обр. 12.

[21] **V. Matsanova**. Cult objects from the Early Neolithic site at the town of Rakitovo. – Porocilo, 23, 1996, tab. 6 *1*.

[22] **А. Радунчева**. Доисторическое искусство в Болгарии. С. (1974), обр. 7.

[23] **М. Чохаджиев**. Ранният неолит..., обр. 4 *2*.

[24] Доскоро единствената тематична публикация беше тази на **Б. Николов**. Праисторически жертвеници от глина. – Изкуство, 1981, № 9-10, 42-46.

[25] За предприетите в това отношение опити вж. **В. Вандова**. Типология на неолитните култови масички от Южна България. – Археология, 1995, № 4, 1 и сл.

[26] **В. Николов, К. Масларов**. Древни селища край Елешница. С., 1987, обр. 39.

[27] **П. Детев**. Материали за праисторията..., 12-14 и обр. 17.

[28] **В. Николов**. Връзки на долината на р. Места с Анатолия през ранния неолит. – Археология, 1986, № 2, 5-10.

[29] **G. I. Georgiev**. Die neolithische Siedlung..., Abb. 61 *a*.

[30] **В. Николов, К. Григорова, Е. Сиракова**. Раннонеолитно селище..., обр. 4 *д*.

[31] **Б. Николов**. Градешница, обр. 17 *а*.

[32] **M. Čochadžiev**. Die Ausgrabungen der neolithischen Siedlung in Pernik. - Nachrichten aus Nieder-sachsens Urgeschichte, 52, 1983, Abb. 32 *1*.

[33] **J. Pavuk, M. Čochadžiev**. Neolithische Tellsiedlung bei Gălăbnik in Westbulgarien. - Slovenska archeologia, 1984, 1, Abb. 19 *2*; **М. Чохаджиев**. Ранният неолит..., обр. 4 *3*.

[34] Схема на най-ярките звезди от съзвездието Бик през VI-V хил. пр. Хр. беше подготвена и ми беше предоставена от Веселина и Димитър Колеви, астрономи в НАО „Рожен". Използвам случая тук още един път да им благодаря и за подробната консултация във връзка с предложената от мен интерпретация.

[35] Срв. **В. Николов**. Ранноенеолитна керамична статуетка..., с. 66.

[36] **M. Korfmann**. Schleuder und Bogen in Südwestasien. Bonn, 1972; **N. Vutiropulos**. Fernwaffen in Südosteuropa. Neolithikum bis frühe Bronzezeit. Buch am Erlbach, 1991.

Recherches sur le néolithique dans les territoires bulgares (II)

Vassil NIKOLOV

(Résumé)

Le deuxième article sous ce titre est consacré à des monuments et à des objets néolithiques qui se prêtent à une interprétation dans le contexte du système religieux et mythologique des premiers temps de la civilisation agricole.

Monuments cultuels du site néolithique ancien Slatina-Sofia. Les fouilles ont permis de découvrir dans l'horizon inférieur IV, une maison de grandes dimensions, ce qui était rare pour cette période, et qui contient au moins trois monuments cultuels: une fosse sacrificatoire, un modèle mobile d'une habitation et une niche dans le mur abritant deux figures céramiques. Dans l'horizon VI, les fouilles ont mis au jour une grande construction composée de deux parties dans l'une desquelles on a découvert un four à coupole dont la partie frontale du podium est revêtue d'un ornement compliqué (décor incisé). L'horizon II a révélé une construction en forme de trapèze comportant un monument cultuel en argile: un podium et une colonne; la face du podium et la partie frontale de la colonne sont ornées de triangles en relief. De toute vraisemblance, certaines de ces constructions avaient une fonction sacrale, alors que d'autres - une fonction à la fois utilitaire et sacrale.

Récipients anthropomorphes. Quatre types de céramiques anthropomorphes néolithiques représentant la déesse Mère. On suppose que ces récipients avaient été utilisés dans les rites votifs de la pluie.

Autels. Deux types caractéristiques de la période néolithique. Ces objets étaient déstinés au culte de la déesse Mère. L'analyse a montré que ces autels néolithiques, représentent les entrailles de la déesse, gardées dans certains cas par des léopards ou par des taureaux.

La pintadère de Gălăbnik. La partie inférieure est ornée d'une tête de bœuf (bucrane) et de neuf fossettes figurant la constellation du Taureau. Au VIe millénaire av. J.-Ch., la constellation du Taureau brillait le plus sur la voûte céleste pendant la saison des semailles d'automne et elle était vraisemblablement liée à la "conception" cyclique de la déesse Mère - la Terre, de la prochaine récolte de blé.

Poids de fronde en argile, interprétés comme des modèles cultuels d'un grain de blé.

За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези *Thracia* и *Dacia* – надценените центрове

Венцислав Динчев

Промените в условията за обществено развитие през късната античност водят до занижени критерии за градски статут и до известно размиване на границата между градовете и останалите селища в съзнанието на съвременниците, отразено в изворите. Анализът на изворите доказва наличието на несигурност във възгледите на късноантичните автори относно градския статут на различни селища, респективно – относно самата същност на градския статут, и поставя непосредствено въпроса за границата на градската форма на живот по това време[1].

Позовавайки се на подобен анализ, някои съвременни изследователи стигат до крайност с твърдението, че късноантичните извори и особено изворите след края на V в. не правят вече никаква разлика между castra или φρουρια, от една страна, и civitas или πολεισ, от друга страна[2]. Това твърдение е неприемливо поради поне три причини. Първата е в самото наличие на различни дефиниции – castra, civitas, ... (φρουρια, πολεισ, ...), в отделните извори. Втората причина е във факта, че въпросното твърдение подменя резултатите от самия анализ на изворите, тъй като предпоставя една ясна и утвърдена концепция у късноантичните автори за същността на градската форма на живот по това време. Третата причина е, че логиката на въпросното твърдение би довела до извода за постоянното нарастване на броя на градовете през късната античност, респективно – за огромния брой градове през VI – началото на VII в., което пък е в явно противоречие със самата историческа действителност[3]. За някои гранични области на Империята – граничните провинции на диоцезите *Thracia и Dacia* например, противоречието би прераснало в абсурд, тъй като от тъждеството „castra = civitates" („φρουρια = πολεισ") ще следва, че в тях към края на късната античност са съществували само или предимно градове.

В късноантичните извори днес може да се констатира несигурност относно същността на градския статут, но не и убеденост в тъждеството „castra = civitates" („φρουρια = πολεισ"). Поради същата тази несигурност е ясно, че въпросът за границата на градската форма на живот през късната античност не може да се разглежда само върху основата на самите извори. Необходима е обективна информация за отделните, спорни в идентификационно отношение центрове – за техния пространствен и демографски мащаб или потенциал, за тяхната значимост в стопански, административен, културен и (или) военен аспект. Необходима предпоставка са и обективните класификационни системи за късноантичните градове и за синхронните неградски селища.

Предвид тенденциите в късноантичното градоустройство и актуалното състояние на археологическите проучвания, класификацията на късноантичните градове следва да се основава върху данните за големината на защитените им площи, при отчитане и на останалите обективни показатели за техния мащаб и тяхната значимост[4]. За диоцезите *Thracia* и *Dacia* могат да се разграничат три групи градове: големи – със защитена площ над 30 ха; средни – със защитена площ между 10 и 30 ха; малки – със защитена площ под 10 ха. Доколкото наличието на известни изключения или отклонения е присъщо за подобна класификация, то целесъобразно е използването и на по-широки разграничителни зони между отделните групи, които се определят чрез допустим толеранс спрямо фиксираните граници[5]. Повечето антични по произход градове в *Thracia* и *Dacia* са големи и средни, т. е. и през късната античност повечето от тях остават важни провинциални центрове. Новите късноантични градове тук са преди всичко малки или средни, т. е. те са с по-ограничено значение[6]. Освен това те са по начало чужди на организацията и отношенията от полисен тип, както и на античните градоустройствени принципи или поне на повечето от тях.

Не по-малка „заслуга" обаче за възникването на обсъждания въпрос има и развитието на останалите селищни форми през късната античност. За Балканите „заслугата" е преди всичко на укрепените неградски се-

лища. По времето на Принципата последните са почти непознато явление в римските провинции *Moesia Superior, Moesia Inferior* и *Thracia*. Сравнително слабо е разпространението им тук – в новоучредените провинции на диоцезите *Thracia* и *Dacia*, и в началния, късноримския период на късната античност. От края на IV в. нататък, т. е. през ранновизантийския период на късната античност те са вече основна форма на селищен живот за местното население. Проблемите днес с припознаването им в историографията се дължат главно на отсъствието в изворите на специфични термини за тяхното означаване. В провинциите на *Thracia* и *Dacia* обаче именно неградските укрепени селища съставляват по-голямата част от многобройните castra, castelli, φρουρια или οχυρωματα, познати ни от съответните извори. Критерите за класифицирането на късноантичните градове могат да се използват и при класификацията на синхронните неградски укрепени селища. Сред последните засега следва да се разграничат две основни групи: със защитена площ над 1 хектар и със защитена площ под 1 хектар. Принадлежащите към първата група са важни локални центрове и могат да се определят като укрепени полуградски селища[7].

По своите структури късноантичните полуградски укрепени селища не се различават съществено от градовете и особено от малките градове, които също са предимно с късноантичен произход. Както при едните, така и при другите наред с масивните фортификационни съоръжения се открояват християнските култови сгради и представителните административно-резиденциални комплекси. В домакинските субструктури и на укрепените селища, и на малките градове доминира обикновеното, сравнително скромно като размери и градеж жилище. Застрояването на защитените площи и в двата случая е със значителна плътност, а съответните пространствени схеми нерядко създават впечатление за хаотична планировка и лошо организирана улична мрежа[8].

Сходството в структурните характеристики на укрепените полуградски селища и малките градове е действителната причина за появата на изтъкнатата несигурност в градските и в селищните изобщо дефиниции на късноантичните извори. Същевременно разлики в мащаба, респ. – в значението, на укрепените полуградски селища и малките градове все пак има и те не могат да се игнорират в сериозното съвременно изследване за селищния живот през късната античност. В това е и смисълът на въпроса за границата на градската форма на живот.

Коректният подход към решаването на този въпрос предполага обективни критерии за сравняване и разграничаване на късноантичните неградски укрепени селища от синхронните градове. Ясно е, че тези критерии ще са същите, върху които се основават класификациите на двете селищни форми – големината на защитените площи и различните обективни показатели за отделните структурни звена.

Днес може да се приеме, че големина на защитената площ от 5 ха е реалната граница на градската форма на живот през късната античност в *Thracia* и *Dacia*. Изборът на тази цифра е резултат от интерполацията на съответните данни както за доказаните, включително малките градове, така и за безспорните, включително по-значителните неградски укрепени селища. Поради това тя е принципно, концептуално решение на поставения въпрос. Граничната зона между полуградските укрепени селища и малките градове, която покрива нормалните колебания в големината на защитената площ и чрез която се осигурява възможността за използването на останалите обективни критерии за идентификация на отделните центрове, може да се определи чрез толеранс до 1 хектар спрямо фиксираната граница – 5 (+/- 1) ха, т. е. в посочената гранична зона са селищните центрове със защитена площ от 4 до 6 ха[9].

Предложеният модел за решение на въпроса относно границата на градската форма на живот в *Thracia* и *Dacia* се основава върху обективни критерии, в което е и неговото достойнство. Директното му прилагане обаче ще означава и директно отрицание на изворите относно градските дефиниции за някои селищни центрове в тях. Поради това държа да поясня, че при така или иначе неизбежния конфликт с изворите ще се абстрахирам от възможността за груби субективни грешки на късноантичните автори и в този смисъл няма да оспорвам истинността на тези дефиниции. Моята цел е да изтъкна и обясня несъответствието между дефинициите и реалните характеристики на означените с тях центрове.

Предвид декларираното отношение към изворите единствената уговорка, която искам да направя, е по повод на небезизвестната, често цитираната в литературата за *Thracia* и *Dacia* Cosmographia на т. нар. Равенски аноним. В

това съчинение са изредени имената на твърде голям брой центрове от двата диоцеза, а единствената дефиниция, използвана за означаването им е „civitas"/„civitates"[10]. Поради това може да се приеме, че с „civitates" в случая са означени не само градовете, а позначителните центрове изобщо.

Днес има немалко примери за занижените изисквания относно градския статут в диоцезите *Thracia* и *Dacia*. Така например характеристиките на късноантичната *Remesiana* в провинция *Dacia Mediterranea* или на *Bargala*, която до края на IV в. е в границите на същата провинция, или пък на *Tzoides* в провинция *Haemimontus*, трудно могат да се съгласуват с пространствените и структурните измерения на представата за класическия античен град. Все пак с оглед на късноантичните реалности и тенденции в градоустройството, могат да се определят като едни от малките градове на двата диоцеза[11]. По-проблематична е оценката за ранновизантийския наследник на римския и късноримския *Nicopolis ad Istrum* в провинция *Moesia Inferior*. Според големината на защитената си площ т. нар. castellum (Nicopolis ad Istrum II) попада, подобно на изредените по-горе, в граничната класификационна зона между градове и неградски укрепени селища. Останалите обективни показатели за значимостта на този център обаче не са достатъчна подкрепа за градската му същност. Поради това и определянето му като реален град, т. е. съгласието в случая с изворите, ще е условно или поне с известни резерви[12].

Изредените по-горе центрове, включително последният, не са сред най-показателните примери за занижените изисквания към градския статут в *Thracia* и *Dacia*. От двата диоцеза са известни селища, за които не може да се допусне дори проблематично съответствие между техните реални характеристики и техните градски дефиниции в късноантичните извори. Тези селища създават основните пречки за опита днес да се намери обективно и същевременно съгласувано с изворите решение относно границата на градската форма на живот тук. Те са основният предмет на изследване в настоящата публикация.

Предложеният модел за решение на въпроса за границата на градската форма на живот конфронтира понякога и с инерцията в съвременната историография. Това са случаите, когато отсъствието на градски дефиниции в изворите – без споменатата Cosmographia, не е в противоречие с обективните данни за съответните центрове, но въпреки това те се определят като „късноантични градове" в съвременната литература или поне в някои от съвременните публикации. Анализът на данните за такива центрове, който предлагам по-нататък, е следствие от приложението на модела и част от дискусията по самия въпрос. Надявам се, че той ще е и принос към тяхната характеристика.

* * *

В известния Synecdemus на Хиерокъл за провинция *Moesia Superior* са отбелязани общо пет града. Третият по реда на изреждането им е *Gratiana*[13]. Център със същото име е посочен преди това в Notitia Dignitatum като лагер на помощна военна част[14]. Късноантичните извори, включително цитираните, не дават основания да се предполага наличието на два центъра в *Moesia Superior* с това име. Специфичният пък произход на самото име – след 383 г. няма друг Грациан сред върховните управители на Империята, е допълнителен аргумент за това, че споменатата от Хиерокъл *Gratiana* е същата, която е посочената преди това в Notitia Dignitatum. След мащабните проучвания в зоната на Железни врата, т. е. в горномизийския участък на дунавския лимес, *Gratiana* се отъждествява с укрепения обект Градац (или още Салдум), разположен близо до устието на малък ляв приток на Дунав[15]. При изследването на този обект са установени пластове и строителни фази от края на I в. сл. Хр. до края на VI в. Основното му преизграждане се отнася към втората половина на IV в. Необичайният план на североизточната му ъглова кула подсказва, че тя вероятно е функционирала и като църква[16]. Предвид градската дефиниция за *Gratiana* при Хиерокъл обаче още по-необичайни са данните за защитената площ на този обект. Усреднените размери на крепостта са „43.50 х 31.20 м", което означава, че площта му е под 0.15 ха[17]. Ако въпросният Салдум наистина е *Gratiana*, то това ще е един от най-фрапиращите примери за разминаване между извори и реална селищна стойност през късната античност изобщо.

Съгласно Хиероклиевия Synecdemus, *Castra Martis* е сред петте също града на провинция *Dacia Ripensis*[18]. Този център е известен, включително като епископско седалище в посочената провинция, и от други извори[19]. Освен Хиерокъл, с градска дефиниция го споменават още Созомен (... και Καστραμαρτισ πολιν...) и Йорданес (... ad Castramartenam urbem...)[20]. Прокопий го назовава с термина χωριον, но го назо-

вава така редом с *Oescus* (... τα χορια...), т. е. селищната дефиниция в случая е също с градски подтекст[21]. Днес *Castra Martis* се отъждествява с обекта под съвременния гр. Кула. Тази негова локализация и принадлежността му към късноантичните градове при тази именно локализация не предизвикват възражения в специализираната литература. Въпросният обект се състои от две части – квадрибург и „кастел". Изграждането на квадрибурга се отнася към края на III – самото начало на IV в., а на т. нар. кастел – към втората четвърт на IV в. Площта на първия е 0.16 ха, а на втория, според последната публикация – около 1.25 ха, т. е. защитената общо площ е около 1.4 ха[22]. Следователно по този основен показател този обект е далеч от реалния мащаб на действителните, включително малките градове на диоцеза *Dacia*. Освен това изследваната му засега част – квадрибургът, е с чисто военно предназначение, което се доказва не само с плана и градежа на самата крепост, но и с вида на структурните звена в защитената ѝ площ. Това пък означава, че предполагаемата селищна структура е ограничена само в очертанията на т. нар. кастел[23]. В характеристиката на обекта има и други смущаващи факти предвид съотнасянето му с изворовите данни за *Castra Martis*. Квадрибургът и кастелът са опожарени при хунските нашествия от средата на V в. Отсъствието на добре изразен по-късен културен пласт и липсата на по-късни монети показват ако не окончателно прекъсване, то поне явен срив в живота тук[24]. Следователно за втората половина на V в. и за VI в., т. е. за времето на изворите с градските дефиниции за *Castra Martis*, характеристиката на обекта под днешния гр. Кула още повече се е отдалечила от реалните параметри на градската форма на живот. При това очевидно несъответствие реабилитацията на тези извори би била възможна само ако се постави под въпрос общоприетата днес локализация на *Castra Martis*.

Античната *Montana* при днешния гр. Монтана е municipium или поне vicus с квазимуниципиална уредба от II в.[25] През късната античност тя е в територията на *Dacia Ripensis*. През късната античност обаче името *Montana* не се среща в изворите за тази провинция. Въпреки това в литературата днес се твърди, че „най-значителният град във вътрешността (на провинция *Dacia Ripensis* – бел. В. Д.) останал Монтана"[26]. Актуалната археологическа информация за късноантична *Montana* се изчерпва с резултатите от проучванията на крепостта върху хълма Градището и на християнската базилика върху останките на езическия култов комплекс в неговото подножие[27]. Ако се потвърди налагащата се от досегашните проучвания констатация, че през късната античност – още в началото на IV в. или в по-късен момент, защитената площ на този център се е свеждала само до площта на споменатата крепост, която не надхвърля 1 ха и в която освен това доминират компоненти с военно предназначение, то ясно е, че същият няма място не само сред градовете, но и сред полуградските укрепени селища от това време[28]. В такъв случай не би било учудващо и отсъствието на името му сред споменатите изобщо в изворите центрове на *Dacia Ripensis*.

Един от изследваните центрове на късноантичната провинция *Moesia Inferior* е *Iatrus*. Същият се споменава неведнъж като „град" (...πολισ,...Ιατρον την πολιν...) при Теофилакт Симоката и е сред изредените от Равенския аноним „civitates" по десния долнодунавски бряг[29]. Като късноантичен град се определя *Iatrus* и в съвременната или поне в част от съвременната литература[30]. Защитената му площ, която днес е накърнена от ерозия, е възлизала на около 2.5-3 ха[31]. В началото на късната античност *Iatrus* е военен лагер, но още през третата четвърт на IV в. се трансформира в селищен център. През VI в., т. е. по времето, за което се отнасят градските дефиниции в посочените извори, безспорно ядро в структурата на *Iatrus* е т. нар. базилика D. Тя е третата поред и най-голямата тук християнска базилика, но не е от впечатляващите с размери или украса представители на съответния архитектурен тип[32]. Сред изследваните синхронни постройки се открояват и единичните „каменни" – с основи и стени от камък на кал, сгради[33]. Причината за това е не в друго, а в обстоятелството, че всички останали постройки от този период – период D 2, са „малки колиби", изградени „от лек дървен материал, тръстика, слама и глина"[34]. Следователно по големината на защитената площ и останалите обективни показатели за мащаб и значимост, *Iatrus* също е под реалните параметри на градската форма на живот.

Сред изследваните укрепени центрове на провинция *Moesia Inferior* е и този в м. Градището при днешния гр. Габрово. Засега не е идентифициран, но е сигурно, че не е сред споменатите от Хиерокъл и в Notitiae Episcopatuum. Възникването му се отнася към началото на IV в. Предполага се, че първоначално е военен лагер. След средата на IV в. се развива вече като селищна

структура. Най-значителната му сграда е една трикорабна християнска базилика от V в., чийто градеж е предимно на калов разтвор. До нея впоследствие е пристроен баптистерий. Изследвани са занаятчийски работилници и множество домакинства. Защитената му площ възлиза на 2.4 ха. Вън от крепостта е проучена втора по-малка църква, която е обслужвала некропол[35]. В публикациите този център се определя като „укрепено селище от типа на по-малките градове (civitas)" или направо като „укрепен късноантичен град"[36]. Изложената информация обаче опровергава принадлежността му към градската форма на живот.

Сред центровете на *Moesia Inferior*, чието проучване е започнало е и късноантичната *Storgosia*. Намира се в м. Кайлъка при днешния гр. Плевен. Името *Storgosia* не се среща в късноантичните извори, но въпросният център също се определя от някои изследователи като „късноантичен град"[37]. При проучванията в защитената площ на *Storgosia*, за които все още липсва изчерпателна публикация, са разкрити различни постройки и съоръжения. Между тях се открояват представителната християнска базилика и намиращият се в непосредствена близост до нея голям хореум[38]. Вън от защитената площ са изследвани представителен, административно-резиденциален вероятно комплекс, още една християнска култова сграда и различни гробни съоръжения[39]. Известното от структурата на късноантичната *Storgosia* я очертава като важен локален център на *Moesia Inferior*. Това обаче не означава, че трябва автоматично да бъде причислена към градските центрове на провинцията. Съгласно данните за големината на защитената ѝ площ – около 2 ха[40], *Storgosia* може да бъде определена като едно значително, полуградско укрепено селище от късната античност.

Предвид занижените критерии за градски статут и надценената значение на отделни селища чрез градски дефиниции в изворите и (или) в съвременната историография, провинция *Scythia* явно „превъзхожда" останалите гранични провинции на диоцезите *Thracia* и *Dacia*. Съгласно цитирания Synecdemus, през VI в. провинция *Scythia* е с най-голям брой градове в *Thracia* и *Dacia* – петнадесет[41]. Изредените от Хиерокъл центрове се приемат за късноантични градове и в съвременната историография[42]. Прегледът на резултатите от археологическите проучвания обаче показва, че не малко от тези центрове са под реалната граница на градската форма на живот през късната античност.

Така например, въпреки градската съставка в названието си, под тази граница остава *Axiopolis*. Съгласно основния класификационен, в случая и идентификационен критерий, *Axiopolis* не може да се отнесе дори към групата на малките късноантични градове, тъй като неговата защитената площ, включително с разширението възлиза на не повече от 3 ха[43].

Troesmis е с права на municipium от II в., но явно деградира през късната античност, а градската му дефиниция в синхронните извори, освен израз на занижени и неясни критерии за градски статут, е и отглас на отминала действителност. Реално отражение на мащаба и значимостта на *Troesmis* по това време са параметрите на двете крепости при днешното с. Иглица, Тулченско. Една евентуална късноантична датировка на установените тук чрез аерснимки землени валове не ще повиши особено престижа му. Очевидно е, че при подобна датировка тези валове ще дадат очертанията на неговите предградия. Надеждно защитената чрез солидна фортификация площ на *Troesmis*, т. е. общата площ на двете споменати крепости възлиза също на около 3 – максимум до 3.5 ха. При това структурата на по-голямата, на източна крепост е, съгласно т. нар. реставриран план от 60-те години на миналия век, с подчертано военен характер[44]. Една военна идентификация на тази крепост би означавала късноантичният селищен център *Troesmis* да се отъждестви с другата, западна крепост, чиято площ не надвишава и 1.5 ха[45].

Сред споменатите при Хиерокъл градове на провинция *Scythia* е и *Halmiris*. Според основния критерий обаче късноантичният *Halmiris* също не попада сред центровете, притежаващи реално мащаба и значимостта на градската форма на живот по това време на Балканите. Неговата фортификационна система от края на III – началото на IV в., която го е защитавала до края на VI – началото на VII в. и която е основен приоритет в досегашните му проучвания, загражда площ от 2.45 ха[46].

Пример от провинция *Scythia* за разминаване между извори и реална селищна стойност е и *Capidava*. Спомената при Хиерокъл, тя се определя и в съвременната историография за късноантичен градски център[47]. При археологическите проучвания са разграничени няколко фази в развитието на *Capidava* през IV-VI в., които в случая могат да се обединят в два основни периода. През първия период защитената ѝ площ е около 1.3 ха.

През втория период първоначалната ѝ фортификационна система е изоставена и е изградена нова, по-малка крепост, чиято площ е едва 0.36 ха[48]. В по-ранните публикации разрушаването на първата крепост се отнася към средата на V в., а изграждането на новата крепост – към края на V – началото на VI в., т. е. преди или по време на съставянето на Хиероклиевия Synecdemus[49]. Според по-късните публикации, първата крепост на *Capidava* е изоставена във втората половина на VI в., а изграждането на новата крепост се отнася към края на VI – началото на VII в.[50]

Под реалните параметри на градската форма на живот вероятно остават и други споменати от Хиерокъл центрове на *Scythia*, чието същинско археологическо проучване все още не е започнало или е в начална фаза[51].

В съвременната историография се определят като градове и ред центрове на същата провинция, които не присъстват в Synecdemusa. Така се определят например *Dinogetia* и *Salsovia*, отбелязани в Notitia Dignitatum като лагери на помощни военни части. Лагерът в *Salsovia* е засвидетелстван за началото на IV в. и чрез епиграфски паметник (... in castris Salsoviensibus...). По-късно имената на *Dinogetia* и *Salsovia* се споменават в съчинението на Равенския аноним, а това на *Salsovia* присъства и в Notitiae Episcopatuum[52]. Градска принадлежност през късната античност се твърди днес и за *Ulmetum*, който Прокопий описва като „укрепление" (...οχυρωμα, Ουλμιτων ονομα...)[53]. Като град се определя от някои изследователи и късноантичният *Bizone*[54]. Сред късноантичните извори името на същия се споменава с градска дефиниция в лексикона Ethnika на Стефан Византийски – „морски град" (... Βιζωνη πολισ παντικη...), и в съчинението на Равенския аноним[55].

Защитената площ на *Dinogetia* възлиза на около 1.2 ха. В нея наред с обикновените жилища са разкрити още скромна по размери базилика, по-значителен жилищен комплекс – т. нар. domus, и една квадратна в план постройка с четири пилона във вътрешността – т. нар. principia[56]. Неизследваната все още площ на *Salsovia* възлиза на около 1.8 ха[57]. Защитената площ на *Ulmetum*, в която при проучванията от началото на века са установени известен брой обикновени жилища и един по-представителен, административно-резиденциален вероятно комплекс, не надвишава 2 ха[58]. Защитената площ на *Bizone* възлиза на около 2.5 ха. При проучванията тук са разкрити обикновени жилища, една християнска базилика и една административно-резиденциална постройка, за която се предполага, че е „седалище на управителя на крепостта"[59].

По своите обективни характеристики *Dinogetia*, *Salsovia*, *Ulmetum* и *Bizone*, подобно на *Capidava* и другите разгледани по-горе центрове на провинция *Scythia* или на *Castra Martis* и другите разгледани центрове от останалите гранични провинции на *Thracia* и *Dacia*, остават под реалната граница на градската форма на живот през късната античност.

Надценяването с градски дефиниции в изворите и (или) в съвременната историография е в определено по-малка степен днес проблем за вътрешните провинции на диоцезите *Thracia* и *Dacia*. Една от причините за това е в по-незадоволителното като цяло състояние на проучванията тук. Засега археологическата информация за повечето от упоменатите в изворите градове на провинция *Europa* например е крайно оскъдна. С малката си територия и големия брой градове – четиринадесет според Хиерокъл[60], точно тази провинция би представлявала особен интерес за едно подобно изследване.

В съвременната историография укрепеният център при Shurdhah в днешна Северна Албания се изтъква като пример за един от новите късноантични градове на провинция *Praevalitana*[61]. При проучването му са установени две крепостни стени – външна и вътрешна. Външната крепостна стена огражда площ от около 4.8 ха, а вътрешната – приблизително три пъти по-малка площ. Изграждането на вътрешната крепостна стена се отнася към VI в., а на външната – към XII-XIII в.[62] Между тях е локализиран некропол, синхронен с вътрешната стена[63]. Следователно късноантичният и по-точно ранновизантийският център при Shurdhah не може да се квалифицира като град[64]. Допълнителен аргумент за това е и фактът, че сред изследваните тук жилищни и култови постройки няма такива, които със сигурност да се датират в VI в.[65]

Като град се определя и късноантичният център при Каменица в днешна Североизточна Македония[66]. Той е в граничната област между три провинции – *Dardania*, *Dacia Mediterranea* и *Macedonia Secunda*, като поне през IV в. е принадлежал към *Dacia Mediterranea*[67]. Съществува хипотеза за идентификацията му със споменатата в Хиероклиевия Synecdemus *Armonia*[68], която през VI в. принадлежи към втората едноименна провинция на диоцеза *Macedonia*[69]. Площта му се определя на около 5 ха, но в нея е включено и откритото предградие – т. нар. долен град. Крепост – с „не много дебели стени" и без кули, има само т. нар.

горен град. Според представените метрични данни и планове, защитената площ е не повече от 2.5 ха[70]. Очевидно и този център не може да бъде квалифициран като град, включително като малък град. Установените три християнски култови сгради – в крепостта, в предградието и в близката околност[71], не могат да се изтълкуват като аргумент за градската му принадлежност, тъй като църквите са най-представителните и най-често срещаните обществени постройки и в неградските укрепени селища от късната античност на Балканите[72].

Третият поред град в списъка на Хиерокъл за провинция *Dacia Mediterranea* е *Germania*[73]. Прокопий съобщава за една новопостроена и няколко възстановени от император Юстиниан крепости (φρούρια) в района на *Germania*, отбелязана от него също като град (Ὑπὸ πόλιν Γερμανίαν...)[74]. Отъждествена с останките под центъра на днешния гр. Сапарева баня, *Germania* е пример за трансформация на по-ранен военен лагер, какъвто е била през II-III в., в селищен център, какъвто става от IV в. нататък. Късноантичната ѝ фортификационна система запазва очертанията на по-ранната военна крепост. Тя е с правоъгълна форма и размери около 180 х 140 м, т. е. площта ѝ възлиза на около 2.5 ха[75]. При ограничените засега проучвания в защитената площ са разкрити постройки, повечето от които са с жилищен, домакински характер[76]. При случайни обстоятелства вън от крепостта е разкрита част от сграда с мозаичен под, за която се предполага култово предназначение. Западно от крепостта е установен и късноантичен некропол[77].

Данните от изворите доказват значението на *Germania* като локален административен център. Обективните характеристики на този център обаче не му отреждат място сред действителните градове. Сравнен например с близкия град *Pautalia*, той е с повече от десет пъти по-малка защитена площ. По този основен показател, както по броя и вида на известните си постройки и съоръжения, късноантичната *Germania* е от ранга примерно на синхронната крепост върху хълма Хисарлъка при днешния гр. Кюстендил, която може да се приеме за обособена част от структурата на *Pautalia*, но която сама по себе си не представлява някакъв дублиращ градски център[78]. Следователно *Germania* се нарежда сред примерите за административно отличени селищни центрове, непритежаващи реално мащаба и значимостта на градската форма на живот през късната античност.

Carassura в едноименната провинция на диоцеза *Thracia* е отбелязана в Itinerarium Burdigalense като станция (mutatio) по диагоналния път. В Passio S. Alexander тя се споменава като крепост (... εν κάστρω τινι Καρασσούρα,...). По сходен начин я споменава и Прокопий[79]. Днешните ѝ изследователи я определят като „късноантичен град"[80]. Установената фортификационна система на *Carassura* е изградена не по-рано от средата на IV в.[81] Защитената площ възлиза на 3.2 ха[82]. В изследваните засега сектори са разкрити различни, предимно жилищни постройки с каменно-кирпичен градеж от края на IV-V в. и от VI – началото на VII в. Върху възвишението в северната част на крепостта е проучена християнска базилика със сравнително скромни размери и с два строителни периода[83]. Втора, по-голяма и по-представителна християнска базилика е изследвана вън от крепостта, на около 60 м пред западната порта. При нея също са регистрирани два строителни периода от IV в. и от VI в.[84] За тази базилика се предполага, че „е епископска"[85]. Вероятно това предположение е повлияло за мнението относно градската същност на *Carassura*.

Епископската принадлежност обаче на въпросната базилика, респ. – наличието на местна епископска институция, не е археологически доказан факт и не намира подкрепа в изворите[86]. В случая изобщо с *Carassura* и извори, и археологически данни, включително големината на защитената площ, не доказват принадлежност към градската форма на живот. Разбира се, класификационното определяне на късноантичната *Carassura* като полуградско укрепено селище не обезценява нейното значение като локален административен и стопански център[87].

Последният център, на които ще се спра и който заслужава по-особено внимание е *Cabyle* – също в едноименната провинция на диоцеза *Thracia*. В навечерието на римската експанзия старият тракийски град не е в цветущо състояние. По времето на Принципата тук функционира военен лагер, а селището край лагера е без градски статут[88]. Към средата на IV в. *Cabyle* е епископско седалище. Известен е един местен епископ – участник в Сердикийския събор от 343 г. *Cabyle* се споменава от Амиан Марцелин и някои по-късни автори, включително Равенския аноним[89]. В съвременната литература се приема, че през късната античност *Cabyle* отново е град[90]. По-ограничен, специфичен вариант на общоприетата теза е мнението, че *Cabyle* е град от

края на III до края на IV в., а през V-VI в. – „малко колонатно селище"[91]. Редно е да се спомене и хипотезата, че познатото на Хиерокъл име *Diospolis* е новото име на същия център[92].

Наличието на епископ не е безспорен аргумент за градска същност на съответния център[93], но резултатите от археологическите проучвания наистина показват, че в края на III – първата половина на IV в. *Cabyle* е в подем. Лагерът върху възвишението Хисарлъка вече е загубил чисто военните си функции и се трансформира в селищен център. Защитената му площ е около или малко повече от 3 ха[94]. Обществени и частни постройки от това време са изследвани както в трансформиращия се лагер, така и вън, югозападно от него. Сред последните има представителна християнска базилика, голям хореум, терми и т. н.[95] По това време впрочем не е изключено наличието и на втора фортификационна система, в която да са попадали тези постройки или поне някои от тях[96]. Следователно данните за развитието на *Cabyle* в началото на късната античност могат да се приемат като указание за урбанизационен процес.

Този процес обаче по една или друга причина не е бил доведен докрай. В края на IV – началото на V в. защитената площ на *Cabyle* със сигурност не е превишавала очертанията на по-ранния лагер. По това време повечето значителни късноримски постройки вън и в крепостта вече не функционират. Площта непосредствено на юг от Хисарлъка, т. е. между двете основни зони в късноримската структура на *Cabyle*, през V-VI в. е заета от некропол, от който са изследвани над 160 гроба[97]. Не случайно достоверният Амиан Марцелин определя *Cabyle* като oppidum в края на IV в.[98] Това всъщност е и последното автентично сведение за този център.

Така въпреки добрия си „старт" късноантичният *Cabyle* не е успял да се превърне в действителен град. Евентуалното потвърждаване на хипотезата за отъждествяването му с *Diospolis* би довело до поредния пример за административно отличен селищен център, който е под реалните параметри на градската форма на живот през късната античност. От това обаче не следва, че през V-VI в. *Cabyle* (*Diospolis* ?) е „малко колонатно селище". До началото на VII в. той си остава важен локален център, който може да бъде определен като значително полуградско укрепено селище[99].

* * *

От анализа на представените в прегледа данни може да се допусне, че някои от най-ярките примери за разминаване между извори и реална селищна стойност вероятно се дължат на неточната днес локализация на съответните центрове. Трудно е например да се повярва, че *Gratiana* в *Moesia Superior* е тъждествена с незначителния обект Салдум. Не изключвам една нова локализация и за *Castra Martis* в *Dacia Ripensis*. Отъждествяването пък на центъра при Каменица с *Armonia*, както и на *Cabyle* с *Diospolis* засега си остават хипотези (виж обр. 1).

Все пак повечето от разгледаните центрове, които са упоменати като градове в изворите, са сигурно локализирани. Следователно градските дефиниции за тях са израз на някакво административно отличаване. Прегледът показва, че те са най-много в провинция *Scythia* (обр. 1), т. е. в обществения живот на тази гранична провинция има особености, които са позволили именно административно отличаване на по-голям брой селища, непринадлежащи реално към градската форма на живот. Най-важната особеност е наличието на значително количество военнизирано население.

Промените в организацията на т. нар. limitanei довеждат постепенно до преобразуването им от редовни военни части във военизирано население. В ред случаи по долнодунавския limes приключването на този процес, удостоверено чрез трансформацията на съответните военни лагери в укрепени селищни центрове, е вече факт към края на IV – началото на V в. Втората основна категория военнизирано население са т. нар. foederati – готи и други „варвари" със северен или източен произход. Заселени в различни райони, те сравнително бързо възприемат местната провинциална култура и на свой ред допринасят за формирането на специфичния й облик. След края на IV в. ролята на „варварите-съюзници" в защитата на балканските граници на Империята нараства прогресивно[100]. И limitanei, и foederati – независимо от различията в конкретните им военни ангажименти и в условията на тяхното осъществяване, са като цяло привилегировано население, което не плаща данъци, а получава субсидии. Привилегиите на военизираното население са се изразявали очевидно и в известна административна автономия.

Наличието на многобройно военизирано население е обяснение за специфика в административната и селищната организация на провинция *Scythia* в сравнение с вътрешните провинции на *Thracia*. Всички центрове от вътрешните провинции на диоцеза, които са отбелязани като градове в късноантичните из-

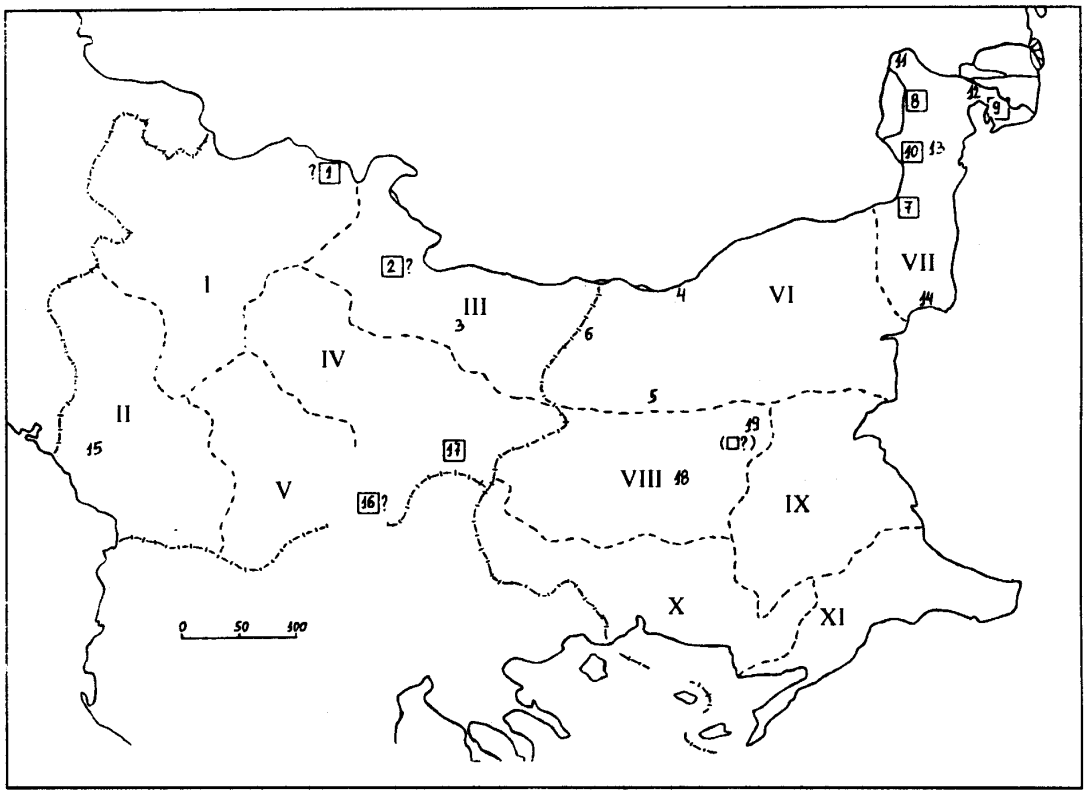

Обр. 1. *Укрепени селища в диоцезите Thracia и Dacia, надценени като градове в изворите и (или) в съвременната историография.*

Fig. 1 Des cites fortifiées dans les dioceses Thracia et Dacia surestimés comme des villes dans les sources et ou dans l'histhoriographie contemporaine.

Легенда:

|–|–|–|–| – граница между диоцези; – – – – граница между провинции;

☒–укрепен късноантичен център, споменат при Hierocles;

? – несигурна локализация; ? localisation incertaine;

I – провинция *Moesia Superior*; II – провинция *Praevalitana*; III – провинция *Dacia Ripensis*; IV – провинция *Dacia Mediterranea*; V – провинция *Dardania*; VI – провинция *Moesia Inferior*; VII – провинция *Scythia*; VIII – провинция *Thracia*; IX – провинция *Haemimontus*; X – провинция *Rhodopa*; XI – провинция *Europa*.

1 – Saldum (*Gratiana* ?); 2 – Kula (*Castra Martis*?); 3 – *Montana*; 4 – *Iatrus*; 5 – Gabrovo; 6 – *Storgosia*; 7 – *Axiopolis*; 8 – *Troesmis*; 9 – *Halmiris*; 10 – *Capidava*; 11 – *Dinogetia*; 12 – *Salsovia*; 13 – *Ulmetum*; 14 – *Bizone*; 15 – Shurdhah; 16 – Kamenica (*Armonia*?); 17 – *Germania*; 18 – *Carassura*; 19 – *Cabyle* (*Diospolis*?).

вори и които вече са сигурно локализирани и изследвани в някаква степен, „заслужават" градските си дефиниции. Факт е, че във вътрешните провинции общото състояние на проучванията днес е по-незадоволително, но явно проблемът за несъответствието между извори и реална селищна стойност тук поначало не е бил толкова актуален[101].

Многобройно военизирано население обаче има не само в *Scythia*, но и в останалите гранични провинции на *Thracia* и *Dacia*. Тогава защо точно *Scythia* е с най-голям брой административно отличени центрове, непринадлежащи реално към градската форма на живот? В съвременните изследвания този въпрос обикновено се модифицира и проявява в кон-

текста на дискусията относно църковната организация на провинцията, което пък е твърде показателно за смисъла на съответните градски дефиниции.

Известният закон на император Зенон от 480 г. постановява „всеки град... да има на всяка цена отделен и собствен епископ", като единственото изрично упоменато в него изключение е за „пресветите църкви, които се намират под властта на Томи в провинция Скития" и които следва „да останат в своето си положение"[102]. Представянето на епископа на *Tomis* като митрополит в списъка на участниците в Константинополския събор от 520 г. е указание, според повечето изследователи, че при император Анастасий I изключението в цитирания закон е вече изоставено и че в *Scythia* са създадени нови епископии. Приема се също, че отбелязаните десетина години покъсно в Хиероклиевия Synecdemus градове на провинцията са центровете на новите епископии. Сравнително късната дата на появата им се обяснява със спецификата в местната църковна организация[103].

Споделям тезата за създаването на новите епископии в *Scythia* по времето на Анастасий I. С оглед на обективните характеристики на част от техните центрове – на разгледаните погоре *Axiopolis*, *Troesmis*, *Halmiris* и *Capidava* например, смятам, че посочването им от Хиерокъл като градове се дължи именно на тяхното отличаване като епископски седалища. Появата на новите епископии е, разбира се, значима промяна в църковната организация на провинцията. Предвид значението на епископската институция през късната античност, тази поява обаче не може да се разглежда само като акт на промяна в църковната организация. Това събитие е с определен политически подтекст. Анализът на обстановката в провинцията за времето на управлението на Анастасий I показва, че най-вероятната политическа причина за появата на новите епископии е големият бунт на настанените тук федерати начело с техния водач (comes) Виталиан в 513 г.[104] Логично е да се допусне, че предоставянето на повече административни права, включително създаването на нови епископии, е част от мерките, предприети от имперската дипломация за потушаването на продължилия с години бунт и (или) за предотвратяването на нови подобни вълнения.

Реалната административна значимост на центрове като *Axiopolis*, *Troesmis*, *Halmiris*, *Capidava* или *Salsovia* след превръщането им в епископски седалища обаче е в общи линии адекватна на техния мащаб, т. е. те пак не са равностойни на същинските градове на провинция *Scythia*. Епископиите в тези центрове не са съизмерими по значение не само с епископията (митрополията) в *Tomis*, но и с епископиите в *Dionysopolis* или *Tropaeum Traiani*, или дори с епископията в *Istros* например, който явно запада през късната античност, но все пак запазва принадлежността си към градската форма на живот[105].

Тези констатации са валидни и за представените по-горе центрове от останалите провинции на двата диоцеза, за които има сведения, че са били епископски седалища. Едва ли може да се допусне, че административното значение на *Kastra Martis* – при днешната й локализация, е било сходно с това на *Ratiaria*, *Aquae*, *Oescus* или *Bononia* в *Dacia Ripensis*[106]. Едва ли епископите на *Germania* са имали влиянието на колегите си от *Serdica*, *Pautalia*, *Naissus* и *Remesiana* в *Dacia Mediterranea*[107]. Това важи и за *Cabyle* (*Diospolis*?) в сравнение с *Philippopolis*, *Augusta Traiana* (*Beroe*) и *Diocletianopolis* в провинция *Thracia*[108].

Значителното несъответствие между извори и реална селищна стойност за провинция *Scythia* стимулира пропорционална градска пристрастност в съвременната историография и към селища, които не са упоменати като градове при по-достоверните късноантични автори. *Dinogetia*, *Ulmetum* и *Bizone* (обр. 1) са само част от примерите за подобни селища, посочвани днес сред градовете на *Scythia*[109]. Градската пристрастност или инерция обаче не е непозната и в публикациите за останалите провинции на двата диоцеза. *Montana*, *Iatrus*, *Storgosia*, *Carassura* и центровете при Габрово, Shurdhah и Каменица (обр. 1) също не са единствените примери в това отношение[110].

Ulmetum и *Bizone*, както *Iatrus*, *Storgosia*, *Carassura* и укрепените селища при Габрово и Каменица са важни локални центрове. Те обаче не са от ранга на центровете при Обзор и Войвода в днешна Североизточна България (провинция *Moesia Inferior*) или пък на тези при Коньух, Чучер и Маркови кули в днешна Северна Македония (провинция *Dardania*)[111]. Може би някои от изредените, неидентифицирани все още центрове също не са били епископски седалища, но въпреки това те реално са принадлежали към градската форма на живот през късната античност.

[1] **В. Динчев.** По въпроса за градските дефиниции в късноантичните извори за диоцезите Тракия и Дакия. – Археология, 39, № 1-2, 1998, 16-23.

[4] Виж например **G. Ravegnani.** Castelli e citta' fortificate nel VI secolo. Ravena, 1983, p. 12 sq. В по-конкретен план, с оглед на диоцезите *Thracia* и *Dacia* виж например **A. Suceveanu, I. Barnea.** Contribution à l' histoire des villes romaines de la Dobroudja. – Dacia (N. s.), 37, 1993, 173-174. Виж още **A. Suceveanu, A. Barnea.** La Dobroudja romaine. Bucarest, 1991, p. 179, където това твърдение е изказано по повод на Прокопиевото съчинение De aedifficiis. Виж и **P. Schreiner.** Staedte und Wegenetz in Moesien, Dakien und Thrakien nach dem Zeugnis des Theophylaktos Simokates. In: Pillinger, R. (ed.). Spaetantike und fruehbyzantinische Kultur Bulgariens zwischen Orient und Okzident. Wien, 1986, p. 30, където същото се твърди за Historiae на Теофилакт Симоката.

[5] Преди няколко десетилетия G. Ostrogorsky, в стремежа си да „реабилитира" градския живот във Византия през т. нар. тъмни векове – VII-IX в., демонстрира наченки на подобен подход към съответните извори: **Idem.** Byzantine Cities in the Early Middle Ages. – Dumbarton Oaks Papers, 13, 1959, p. 47 sq. Предвид закономерностите в развитието на науката увлечението на Ostrogorsky бе обяснимо и в историографски аспект бе дори необходимо. За обсъжданото тук твърдение, което изхожда не само от безкритичното приемане на градските дефиниции в късноантичните извори, но и уверено прибавя към късноантичните градове посочените в тях castra (φρουρια) обаче подобно оправдание няма.

[6] **В. Динчев.** Класификацията на късноантичните градове – аспекти, възможности и решения. – Археология, 39, № 3-4, 1998, 25-33.

[7] **В. Динчев.** Класификацията на късноантичните градове на *Thracia* и *Dacia* – модел и интерпретация. – РП (под печат).

[8] **Пак там.**

[9] Развитието, значението и характеристиката, включително класификацията на неградските укрепени селища от *Thracia* и *Dacia*, от днешната българска територия в частност, съм разисквал в няколко публикации: **V. Dintchev.** Household Substructure of the Early-Byzantine Fortified Settlements on the Present Bulgarian Territory. – Archaeologia Bulgarica, 1, 1997, № 1, 47-63; Ueber die Veraenderunen in der Militaerdoktrin des Imperiums an der unteren Donau waehrend des V.-VI. Jhs. In: Zahariade, M./I. Opris (ed.) The Roman Frontier at the Lower Danube, 4the-6the centuries. The second International Symposium (Murighiol/Halmyris, 18-24 August 1996). Bucharest, 1998, 95-113. Gesellschaftliche Komponenten der Struktur fruhbyzantinischer befestigter Siedlungen auf dem Territorium des heutigen Bulgarien. In: Karassura. Bd. 1, Halle (im Druck). Виж и **В. Динчев.** Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV-VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни). Автореферат на дисертация. С., 1996, с. 23 сл.

[8] **Виж пак там.**

[9] **В. Динчев.** Класификацията... – модел и интерпретация.

[10] Rav. Anon., IV, 5-9, 15, 19 (**ЛИБИ. Т. I.** С., 1958, с. 391 сл., 398-399, 399-400).

[11] Данните и литературата за *Remesiana*, *Bargala* и *Tzoides* виж при **В. Динчев.** Класификацията... – модел и интерпретация, бел. №№ 159-169.

[12] **Виж пак там**, бел. №№ 87, 88.

[13] Hier., Synecd., 657/4 (**ГИБИ. Т. II.** С., 1959, с. 94).

[14] Not. Dign. Or., XLI, 26 (**ЛИБИ, I,** с. 246).

[15] **P. Petrović.** Les forterresses du Bas-Empire sur le limes danubien en Serbie. In: Hanson, W., Keppie, L. (ed.). Roman Frontier Studies. Actes of the 12th International Congres (BAR, Intern. Series, 71). Oxford, 1980, p. 766, 770-771, not. № 23; **П. Петровић.** Салдум, римско и рановизантијско утврђење на ушћу потока Кожица. – Старинар, 33-34 (1982-1983), 1984, 132-133. **P. Petrovic, M. Vasic.** The Roman Frontier in Upper Moesia: Archaeological Investigations in the Iron Gate Area – Main Results. In: Petrovic, P.(ed.). Roman Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrade, 1996, p. 22. *Gratiana* липсва сред имената на изредените при Прокопий градове и „укрепления" на *Moesia Superior*: Proc., De aedif., IV, 5, 6 (**ГИБИ, II,** 164-165). Предвид местоположението на Салдум и цитирания пасаж от De aedificiis се предполага, че Прокопий отбелязва този обект, но вече като *Kantabaza* (Καντααξα). Виж: **В. Кондић.** Cantabaza, Smorna, Campsa. – Старинар, 22 (1971), 1974, 55-56, 57; **П. Петровић.** Цит. съч., с. 129, бел. № 3; **V. Kondic.** Les formes des fortification prrotobyzantines dans la region des Portes de Fer. In: Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin (Collection de l' Ecole francaise de Rome, 77). Roma, 1984, p. 142, not. № 15; **M. Vasic.** Le limes protobyzantin dans la province de Mesie première. – Старинар, 45-46 (1994-1995), 1995, p. 44, 45.

[16] **П. Петровић.** Цит. съч., с. 129 сл.; **V. Kondic.** Op. cit., 142-143.

[17] **П. Петровић.** Цит. съч., с. 129; **В. Кондић.** Цит. съч., с. 56; **Idem.** Op. cit., p. 143.

[18] Hier., Synecd., 655/5 (**ГИБИ, II,** с. 94).

[19] Виж **V. Velkov.** Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity (Studies and Materials).

Amsterdam, 1977, p. 87, 88, not. №№ 308, 317, и съответните препратки. Виж и по-долу бел. №№ 20, 21.

[20] Sozom., Hist. Eccl., 22 (**ГИБИ. Т. I.** С., 1954, с. 67); Iord., Get., 25, 265 (**ЛИБИ, I,** с. 94).

[21] Proc., De aedif., IV, 6 (**ГИБИ, II,** 167-168).

[22] **Й. Атанасова.** Круглые и полигональные башни в Dacia Ripensis. – Thracia, 3, 1974, с. 339 сл.; Късноантичната крепост при град Кула. С., 1981, 3-4; **J. Atanasova.** Le quadriburgium de la forteresse Castra Martis en Dacia Ripensis. In: Actes de IX-e congres intern. d'etudes sur les frontiers romaines (Mamaia, 1972). Koeln-Wien, 1974, p. 167 sq.; Il castelum Castra Martis a Kula. – Ratiariensia, 3-4, 1987, p. 119 sq. Данните за площта на т. нар. кастел виж в последното съчинение, p. 122.

[23] Според проучвателката, по-голямата крепост също е военен кастел: **J. Atanasova.** Le quadriburgium..., p. 168; Il castelum..., p. 122; **Същата.** Късноантичната крепост..., с. 4. Защитената от тази крепост площ не е изследвана и следователно нейната идентификация с военен кастел в момента е преждевременна. Една чисто военна идентификация и на тази крепост впрочем ще означава, че в обекта като цяло няма място за селищна структура. Ако обектът под днешния гр. Кула действително е *Castra Martis*, то селищният център, включително засвидетелстваната в изворите епископия, би следвало да се търси именно в по-голямата крепост.

[24] Регистрираната по-късна проява на живот в площта на квадрибурга се изразява в примитивни градежи на кал и в преизползването на по-ранни останки. Някои от новите постройки са вън и непосредствено пред по-ранните фортификационни съоръжения – например правоъгълното „помещение" със стени на калов разтвор пред югоизточната кула. Културният пласт, оставен от новите обитатели, е тънък и оскъден на материали. Допуска се заселване на етнически ново население: **J. Atanasova.** Le quadriburgium..., p. 170; **Idem.** Il castelum..., 124-125. Изхождайки от сведенията на Прокопий, проучвателката тълкува този последен период на обитаване като „възстановяване" на *Castra Martis*, на квадрибурга в частност: Le quadriburgium..., p. 170 sq.; **Idem.** Il castelum..., p. 125. Предвид изложените конкретни данни обаче тезата за възстановяването е съмнителна. Възможно е да се касае за обитаване сред останки, а не за действително преизграждане на фортификационни съоръжения. Предстои да се уточнява и хронологията на въпросното обитаване.

[25] Виж например **В. Велков.** Монтана – исторически очерк. В: Велков, В. (ed.). Монтана. Т. I. С., 1987, 9-10. Виж посочените там епиграфски паметници и други изследвания.

[26] **Пак там,** с. 12. Виж и **V. Velkov.** Op. cit., p. 89.

[27] Виж: **G. Alexandrov.** Montana und regio Montanensium. Untersuchungen. – Ratiariensia, 3-4, 1987, p. 143 sq.; **Л. Огненова-Маринова и др.** Разкопки при светилището на Диана и Аполон (1968-1978). В: Монтана. Т. I. С., 1987, с. 14 сл.; **Г. Александров.** Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971-1982). В: Монтана. Т. I. С., 1987, с. 54 сл.; Оръдия на труда и предмети на бита от Монтана. – Археология, 30, № 4, 1988, с. 28 сл. Виж и цит. там по-ранни изследвания. За последните археологически проучвания виж в: АОР през 1983 г. Смолян, 1984, с. 83; АОР през 1984 г. Сливен, 1985, с. 136; АОР през 1985 г. Велико Търново, 1986, с. 82; АОР през 1986 г. Разград, 1987, с. 119.

[28] Според едно съобщение, „на около 140 м западно от крепостта (от Градището – бел. В. Д.) е била издигната втора крепостна стена" с дебелина 1,30 м, но с това съобщение се изчерпва и цялата налична информация за последната: **Г. Александров.** Резултати от разкопките..., с. 72. Липсват също и данни за хронологията на тази „втора крепостна стена".

[29] Theoph. Sim., VII, 1; VII, 13 (**ГИБИ, II**, с. 333, 345); Rav. Anon., 7 (**ЛИБИ, I**, с. 394).

[30] Виж например: **Т. Иванов.** Археологически проучвания в кастела Ятрус. – Археология, 3, № 3, 1961, с. 23, 25; Старохристиянските базилики в Ятрус. – Археология, 18, № 3, 1976, с. 19, 20; **А. Фол, В. Велков.** Историческа приемственост между Античността и Средновековието. В: Велков, В. и др. (ed.). История на България. Т. 1. С., 1979, с. 429; **P. Schreiner.** Op. cit., p. 28; **Й. Херман.** Археологическият град Ятрус и ранната история на България. В: Фол, А. и др. (ed.). Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. С., 1987, с. 191, 193.

[31] Виж: **Т. Иванов.** Разкопки в кастела Ятрум през 1962 г. – Археология, 5, № 3, 1963, с. 9; **B. Doehle.** Die Siedlunsperiode A in Iatrus. In: Iatrus – Krivina. Bd. V. Berlin, 1995, 24-25.

[32] Виж: **Т. Иванов.** Старохристиянските базилики..., с. 6 сл., 19; **T. Ivanov.** Die neuentdeckte dritte Basilika. In: Iatrus – Krivina. Bd. I. Berlin, 1979, p. 27 sq., 32-33; **H.-J. Gomolka.** Zum fruehen Christentum in Iatrus. In: Iatrus – Krivina. Bd. V. Berlin, 1995, p. 108 sq., 114-115.

[33] За „каменната" сграда XXI виж: **B. Doehle.** Die Principia (Objekt XX/XXI). In: Iatrus – Krivina. Bd. IV. Berlin. 1991, p. 40, 53; **G. v.**

Buelow. Die Bebauung des 6. Jh. ueber dem ehemaligen Zentrum des Kastells. In: Iatrus – Krivina. Bd. IV. Berlin, 1991, p. 59 sq., 64 sq.; Die Siedlungsperiode D 2 in Iatrus. In: Iatrus – Krivina. Bd. V. Berlin, 1995, p. 63. За наскоро разкритата „каменна многостайна" сграда XLV, отнасяща се също към средата на VI в., виж **Л. Вагалински и др.** Ятрус – Кривина (българо-немски разкопки). В: АОР през 1994 г. С., 1995, с. 112.

[34] **Д. Митова-Джонова.** Ранновизантийско жилищно строителство в кастела Ятрус. – Археология, 10, № 3, 1968, 22-23; **K. Wachtel.** Zum Stand und zu einigen Problemen der Erforschung von Iatrus nach den Grabungskampagnen 1975-1981. In: Iatrus – Krivina. Bd. IV. Berlin, 1991, p. 18; **G. v. Buelow.** Die Bebauung des 6. Jh. ..., p. 62; Die Siedlungsperiode D 2 ..., p. 62 sq.

[35] Виж: **А. Милчев, К. Койчева.** Ранновизантийска базилика в м. Градище край Габрово. – Археология, 20, № 4, 1978, 25-33; **К. Койчева.** Към поселищното развитие на Долна Мизия през късната античност. В: Велков, В. (ed.). Поселищен живот в Тракия. Т. II. Ямбол, 1986, 149-158; Ранновизантийски мерки за тегло. – Нумизматика, 18, № 4, 1986, 22-26; Ранновизантийска стъкларска работилница. – Археология, 32, № 4, 1990, 36-46; **Същата.** Жилища от IV-VI в. на м. Градище край Габрово. – ГМСБ, 18, 1992, 41-54; Нови данни за късноримската укрепителна система. В: Драганов, Д. (ed.). Поселищен живот в древна Тракия. Т. III. Ямбол, 1994, 212-220; **K. Kojceva.** Settlement development in Lower Moesia in Late Antiquity. – Terra Antiqua Balcanica, 5, 1990, 162-165.

[36] **К. Койчева.** Към поселищното развитие..., с. 153, 154, 155; Ранновизантийски мерки за тегло, с. 22; Ранновизантийска стъкларска работилница, с. 36; Жилища от IV-VI в. ..., с. 41; **K. Kojceva.** Op. cit., p. 164.

[37] Виж например: **V. Velkov.** Op. cit., p. 102, 105; **Д. Митова-Джонова.** Археологически паметници в Плевенски окръг. С., 1979, с. 56, 57; **А. Фол, В. Велков.** Цит. съч., с. 429.

[38] Виж: **Д. Митова-Джонова.** Археологически паметници..., с. 57; **Т. Ковачева.** Резултати от археологическото проучване на крепостта Сторгозия. В: Окръжна археологическа конференция. Плевен, 1980, с. 20 сл.; Проучване върху историята на първите археологически разкопки в Плевен. – ИМСЗБ, 13, 1987, с. 161 сл. **Е. Генова.** Археологическо проучване на средновековната крепост Плевен. – ИНИМ, 7, 1988, 134-135. Виж и цит. там по-ранни изследвания. Виж още в: АОР през 1972 г. С., 1973, 68-69; АОР през 1976 г. С., 1977, 79-80; АОР през 1979г. С., 1980, 125-126; АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 58.

[39] **Б. Филов.** Сводеста гробница при Плевен. – ИБАД, 1, 1910, с. 159 сл.; Старохристиянска мозайка при Плевен. – ИБАД, 4, 1914, с. 252; **И. Велков, Хр. Данов.** Находки и вести от разни места. – ИБАИ, 14 (1940-1942), 1943, с. 275; **Д. Митова-Джонова.** Археологически паметници..., 57-58; **Г. Цанова.** Късноантичен некропол в м. Стражата край гр. Плевен. – ИНИМ, 3, 1981, с. 102 сл.

[40] **Д. Митова-Джонова.** Археологически паметници..., с. 57; **Т. Ковачева.** Резултати от..., с. 21; **Е. Генова.** Цит. съч., с. 134.

[41] Hier., Synecd., 637 (**ГИБИ, II**, с. 90).

[42] Виж например: **R. Vulpe, I. Barnea.** Din istoria Dobrogei. T. II. Romanii la Dunarea de Jos. Bucuresti, 1968, p. 421 sq.; **E. Popescu.** Zur Geschichte de Stadt in Kleinskythien in der Spaetantike. Ein epigraphischer Beitrag. – Dacia, 19, 1975, 175-176, 178, 181-182. **Idem.** Die kirchliche Organisation der Provinz Scythia Minor vom vierten bis sechste Jarhundert. – Jahrbuch der oesterreichischen Byzantinistik, 38, 1988, p. 84 sq.; **V. Velkov.** Op. cit., p. 107 sq.; **А. Фол, В. Велков.** Цит. съч., с. 429. **В. Велков.** Добруджа през късната античност (IV-VI в.). В: Фол, А., Димитров, С. (ed.). История на Добруджа. Т. 1. С., 1984, с. 166 сл.; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., p. 178 sq., 204-205, 223, 266, 290; **A. Suceveanu, I. Barnea.** Op. cit., p. 174 sq.; **M. Sampetru.** Orase si cetati romane tarzii la Dunarea de Jos (Bibliotheca Thracologica, 5). Bucuresti, 1994, p. 105 sq., 120.

[43] Досега в *Axiopolis* са провеждани само ограничени сондажни поучвания. Известните днес данни за късноантичния *Axiopolis*, включително от теренните наблюдения и случайните находки, виж при: **C. Scorpan.** Limes Scythiae. Topographical and stratigraphical research on the late Roman fortifications on the Lower Danube (BAR, Intern. Series, 88). Oxford, 1980, p. 39, pl. XI; **M. Zaharlade.** Moesia Secunda, Scythia si Notitia Dignitatum. Bucuresti, 1988, 122-123; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., 180-181. Виж цитираните там извори и други изследвания.

[44] Виж **Gr. Tocilescu.** Monumentele epigrafice si sculpturali ale museului national antichitati din Bucuresci. P. I. Bucuresci, 1902, p. 73, 75.

[45] След ограничените по обем проучвания през миналия век, нови разкопки в *Troesmis* не са правени. Относно актуалната информация за късноантичния *Troesmis* виж: **C. Scorpan.** Op. cit., p. 31 sq., pl. VII sq.; **A. Poulter.** Roman Towns and the Problem of Late Roman Urbanism: the Case of the Lower Danube. – Hephaistos, 5-6, 1983/1984, p. 117, not. № 33, p. 122; M.

Zahariade. Op. cit., p. 128 sq.; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., 184-185, 268; **M. Sampetru.** Op. cit., p. 98. Виж цитираните там извори и други изследвания.

[46] **M. Zahariade.** The Roman Frontier in Scythia Minor (1980-1994). In: Petrovic, P. (ed.). Limes on the Middle and Lower Danube. Belgrad, 1996, 229-230. За *Halmiris* виж още: **M. Zahariade et al.** Early and Late Roman Fortification at Independenta, Tulcea country. – Dacia, 30, № 1-2, 1987, p. 97 sq.; **M. Zahariade.** Moesia Secunda, Scythia..., p. 139 sq.; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., 190-191. Виж цитираните там извори и други изследвания.

[47] Hier., Synecd., 637, 10 (**ГИБИ, II**, с. 90). За определянето днес на *Capidava* като късноантичен град виж например цитираните по-горе в бел. № 40 публикации.

[48] За проучванията в *Capidava*, които досега са насочени предимно към фортификационната ѝ система, виж: **G. Florescu et al.** Capidava. Monografie archeologica. T. I. Bucuresti, 1958; **R. Florescu.** Date noi cu privere la cronologia Capidavei romane tirzii. – Pontica, 8, 1975, p. 361 sq.; **C. Scorpan.** Op. cit., p. 34 sq., pl. X; **Z. Covaceff.** Raport preliminar asupra cercetarilor archeologice din sectorul V al cetatii Capidava (campaniile din anii 1975, 1976, 1978 si 1979). – Pontica, 13, 1980, p. 254 sq.; **Idem.** Capidava in secolul VI e. n. Citeva oobservatii pe baza cercetarilor din sectorul V al cetatii. – Pontica, 21-22, 1988-1989, p. 187 sq.; **M. Zahariade.** Moesia Secunda, Scythia..., p. 123 sq.; **Idem.** The Roman Frontier..., 225-226; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., 181-182. Виж и цитираните там изследвания.

[49] **G. Florescu et al.** Op. cit., 1958, p. 72; **R. Florescu.** Op. cit., p. 372; **Z. Covaceff.** Raport preliminar..., 1980, p. 268; **M. Zahariade.** Moesia Secunda, Scythia..., p. 125. Изключение сред по-ранните публикации е мнението на **C. Scorpan**, което съвпада с цитираните по-долу: **Idem.** Op. cit., 36-37.

[50] **Z. Covaceff.** Capidava in..., 195-196; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., p. 182; **M. Zahariade.** The Roman Frontier..., p. 226.

[51] В начална фаза е например археологическото проучване на *Carsium*. Площта на безспорната му късноантична крепост – т. нар. castrum, е не повече от 1.5 ха. Виж: **C. Nicolae.** Despre topografia anticului Carsium. – Pontica, 26, 1993, 215-219; **P. Panait et al.** Cercetarile arheologice de la cetacea Harsova. Campania 1995. – Pontica, 28-29 (1995-1996), 1998, 122-127, fig. 1. Източно от споменатата крепост е проследена частично друга крепостна стена, която загражда поне десетократно по-голяма площ. Изказано е предположение, че тази стена е от VI в. Като аргумент се изтъква наличието на некропол от IV-V в. и „дори от по-късно време" в оградената от нея площ: **C. Nicolae.** Op. cit., p. 217, 220-222, 229. От приведения цитат става ясно, че хронологическите граници на некропола не са уточнени. Ясно е също, че засега липсват конкретни, строителни и стратиграфски данни за датирането на въпросната стена. Подобно разширение на защитената площ през VI в. би било без прецедент в провинцията и на Балканите изобщо. Във връзка с проблема за датирането на въпросната стена не е излишно да се имат предвид данните от изворите за значението на Harsova (Хърсово) през периода на османското владичество. Виж **А. Кузев.** Крепостите при Черна вода, Капидава и Хърсово. В: Кузев, А., Гюзелев, В. (ed.). Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981, 208-210, и посочените там извори.

[52] Относно определянето на *Dinogetia* и *Salsovia* като късноантични градове в съвременната историография виж например: **E. Popescu.** Op. cit., p. 175; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., p. 185, 187, 190, 275. За *Dinogetia* виж например и **А. Фол, В. Велков.** Цит. съч., с. 429. За *Salsovia* пък виж още **M. Sampetru.** Op. cit., p. 110. Виж там и за посочените извори.

[53] Proc., De aedif., IV, 7 (**ГИБИ, II**, с. 170). За определянето на *Ulmetum* като късноантичен град виж например: **V. Velkov.** Op. cit., p. 112, 187; **А. Фол, В. Велков.** Цит. съч., с. 429; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., p. 179, 203, 204, 223.

[54] Виж например: **А. Кузев.** Каварна и Карвуна. В: Кузев, А., Гюзелев, В. (ed.). Български средновековни градове и крепости. Т. 1. Варна, 1981, с. 276; **В. Велков.** Антични известия за Бизоне. В: Василев, В., Велев, М. (ed.). Чиракман – Карвуна – Каварна. С., 1982, с. 27; **В. Гюзелев.** Средновековната Карвуна – Каварна (XIV – средата на XV в.). В: Василев, В. и др. (ed.). Каварна от древността до Освобождението. С., 1984, с. 86, 87.

[55] За тези и останалите антични и късноантични извори, в които се споменава името *Bizone*, виж **М. Мирчев и др.** Бизоне – Карвуна. – ИВАД, 13, 1962, с. 22, бел. №№ 1 сл.

[56] За проучванията в *Dinogetia* виж: **I. Barnea.** Dinogetia. Bucuresti, 1969; **C. Scorpan.** Op. cit., p. 23 sq.; **A. Barnea.** Dinogetia III. Precizari cronologice. – Peuce, 9, 1984, p. 339 sq.; **Idem.** La fortresse de Dinogetia a la lumiere des dernieres fouilles archeologiques. In: Studien zu den Militaergrenzen Roms. Bd. III. Stutgart, 1986,

p. 447 sq.; **M. Zahariade.** Moesia Secunda, Scythia..., p. 132 sq.; The Roman Frontier..., 227-228; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., p. 185 sq., 275-276; **M. Sampetru.** Op. cit., 53-54, 81, 112.

[57] За *Salsovia* виж: **M. Zahariade.** Moesia Secunda, Scythia..., 138-139; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., 189-190. Виж и посочените там други публикации.

[58] За проучванията в *Ulmetum* виж: **R. Vulpe, I. Barnea.** Op. cit., 422-423; **C. Scorpan.** Op. cit., 43-44; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., p. 202 sq. Виж и цитираните там публикации на V. Parvan.

[59] За проучванията в *Bizone* виж: **М. Мирчев и др.** Цит. съч., с. 21 сл.; **В. Василев.** Средновековната крепост на нос Чиракман. В: Петров, П. (ed.). Средновековният български град. С., 1980, с. 305 сл.; Чиракман. – Векове, 14, № 3, 1985, с. 13 сл.; **V. Vasilev.** Forteresse medievale au cap Cirakmana pres de Kavarna. – Byzantinobulgarica, 7, 1981, p. 333 sq.; **Д. Топтанов.** Каварна и Каварненският край по времето на Ранновизантиийската империя (V-VI в.) и Първото българско царство (VII-XI в.). – В: Василев, В. и др. (ed.). Каварна от древността до освобождението. С., 1984, с. 64 сл. За най-новите проучвания виж в: АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 162-163; АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 156-157; АОР през 1995 г. С., 1996, 78-79.

[60] Hier., Synecd., 631/4, 632, 633, 634/1-3 (**ГИБИ, II,** с. 88).

[61] **A. Bace.** Fortifikimet e antikitetit te vone ne vendin tone (Fortifications de la Basse Antiquite en Albanie). – Monumentet, 11, 1976, p. 48, 70, tab. 2/3; **V. Popovic.** Byzantins, slaves et autochtons dans les provinces de Prevalitane et Nouvelle Epire. In: Villes et peuplement dans l' Illyricum protobyzantin (Collection de l' Ecole francaise de Rome, 77). Roma, 1984, p. 200-201, 203; **В. Поповић.** Албанија у касној антици. В: Гарашанин, М. (ed.) Илири и албанци. Београд, 1988, 216-217.

[62] Виж **H. Spahiu, D. Komata.** Shurdah (Sarda). La cite albanaise medievale fortifiee). – Iliria, 3, 1975, p. 267, 272-281, 320-321, 323.

[63] **Ibidem**, 298-302, 321.

[64] Укреплението при днешния Shurdhah се отъждествява със *Sarda*. Това име обаче е познато само от средновековни извори: **Ibidem**, 322-323.

[65] **Ibidem**, 281-298. Малко са и късноантичните находки. Откритите при разкопките монети например са само от XI-XII в.: **Ibidem**, 313-315.

[66] **I. Mikulcic.** Ueber die Groesse der spaetantiken Staedte in Makedonien. – Ziva antika, 24, 1974, 204-206; In: Tabula Imperii Romani K34. Sofia (Naissus – Serdica – Thessalonike). Ljubljana, 1976, p. 67; **И. Микулчик.** За големината на доцноантичките градови во Македонија. – Историја, 10, № 2, 1974, 364-366. Виж и цитираните там по-ранни изследвания.

[67] Въпросният център се намира на около 35 км североизточно от *Bargala*, която през 371 г. принадлежи към *Dacia Mediterranea*. По въпроса за *Bargala* виж **V. Velkov.** Op. cit., p. 93, 98. При това положение е очевидно, че и районът на Каменица в днешна Североизточна Македония е принадлежал през IV в. към същата провинция.

[68] Виж: **I. Mikulcic.** Ueber die Groesse..., p. 206; **И. Микулчик.** Цит. съч., с. 366, и препратката към Й. Иванов.

[69] Hier., Synecd., 641/8 (**ГИБИ, II**, с. 92).

[70] **I. Mikulcic.** Ueber die Groesse..., 205-206; **Idem.** In: Tabula Imperii Romani K34, p. 67; **И. Микулчик.** Цит. съч., 364-365.

[71] **Пак там**. Проучената в предградието култова сграда е „една малка църква". Установената в защитената площ църква е по-голяма, но не е разкопана. Най-значителна и най-представителна изглежда е базиликата от края на V или VI в., проучена на неколкостотин метра западно от крепостта (виж **пак там**). Предвид пресечения терен на района тази базилика вероятно маркира някакъв обособен култов комплекс.

[72] Примерите от днешната българска територия съм представил в статията, която ще излезе в първия том на поредицата „Karasura". Виж по-горе бел. № 7.

[73] Hier., Synecd., 654/5 (**ГИБИ, II**, с. 93).

[74] Proc., De aedif., IV, 4 (**ГИБИ, II**, 161-162).

[75] **Т. Иванов.** За някои преустройства на укрепителната система през ранновизантийската епоха (V-VI в.). – Археология, 15, № 4, 1973, 25-26; **Същият.** Абритус. Т. 1. С., 1980, с. 211. **Същият.** Германия – римски кастел и ранновизантийски град. В: Велков, В. и др. (ed.). Поселищен живот в Тракия. Ямбол, 1982, с. 125; **Ц. Дремсизова-Нелчинова, Л. Слокоска.** Археологически паметници от Кюстендилски окръг. С., 1978, с. 27;

[76] **Т. Иванов.** Археологически проучвания при Сепарева баня. – ИАИ, 21, 1957, с. 211 сл. За разкритите при по-късните проучвания постройки в *Germania* виж в: АОР през 1978 г. С., 1979, 80-81; АОР през 1979 г. С., 1980, 97-98; АОР през 1980 г. С., 1981, с. 59; АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 53.

[77] **Г. Кацаров.** Антични паметници из Бъл-

гария. – ИБАД, 2, 1911, с. 185 сл.

[78] Данните и литературата за *Pautalia*, включително за крепостта върху хълма Хисарлъка виж при **В. Динчев.** Класификацията... – модел и интерпретация, бел. №№ 55-57.

[79] Виж **Д. П. Димитров.** Пътуването на св. Александър Римски през Тракия. – ИБАИ, 8, 1934, с. 127, и съответните препратки.

[80] **Й. Херман, М. Вендел, В. Нешева.** Археологически проучвания в Карасура. – Археология, 30, № 4, 1988, с. 8.

[81] Доскоро изграждането на крепостта на *Carassura* се отнасяше към началото на късната античност: **J. Herrmann, D. Nikolov, M. Vendel.** Karasura – antike Strassenstation und mittelalterliche Siedlung bei Rupkite (VR Bulgarien). – Das Altertum, 32, № 2, 1986, 86-87; **Й. Херман и др.** Цит. съч., с. 4. Новите проучвания обаче показаха, че е наложителна корекция. Виж **В. Нешева и др.** Разкопки в Карасура. В: АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, с. 136. Сигурен terminus post quem дава една милиарна колона, преизползвана като сполия при портата в северния сектор на източната крепостна стена. Колоната „е от времето на Константин I и неговите синове". Виж **Хр. Буюклиев и др.** Българо-германски археологически разкопки на обект Карасура през 1993 г. В: АОР през 1992-1993 г. Велико Търново, 1994, с. 91.

[82] **Хр. Буюклиев и др.** Резултати от разкопките на българо-германската археологическа експедиция на обект Карасура край с. Рупките, Чирпанска община. В: АОР през 1994 г., С., 1995, с. 118.

[83] **Й. Херман и др.** Цит. съч., 5-7; **В. Нешева и др.** Цит. съч., с. 136; **Хр. Буюклиев и др.** Българо-германски..., 91-92; Виж още в: АОР през 1986 г. Разград, 1987, 223-224; АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, с. 161-162.

[84] **Й. Херман и др.** Цит. съч., 7-8; **P. Schoeneburg.** Die Basilika extra muros vor dem Kaleto-Huegel von Karasura. – Zeitschriften fuer Archaeologie, 26, 1992, 251-259.

[85] **Й. Херман и др.** Цит. съч., с. 8;

[86] Аргументите на проучвателите са един безинвентарен гроб под пода на диаконикона на базиликата extra muros, както и нейния непредставителен вид в сравнение с базиликата в крепостта. Виж **пак там.** Очевидно това не е достатъчно за определянето на първата като епископска църква. При новите проучвания тук впрочем са открити още няколко ранно-християнски гроба, което е указание, че наличието на гореспоменатия гроб не бива да се надценява. Виж **Хр. Буюклиев и др.** Българо-германски..., с. 92.

[87] Определено неприемливо е и мнението, че късноантичната *Carassura* „е едно от многобройните колонатни села в Тракия": **Д. Николов.** Карасура в системата на късноантичните селища в Мизия и Тракия. В: Буюклиев, Хр. и др. (ed.). Сборник материали, посветени на 85-годишнината на Историческия музей в Стара Загора. Стара Загора, 1992, с. 94. Това мнение е погрешно от гледна точка на принципите на селищната класификация. С оглед пък на социалния му „колонатен" смисъл, то просто е недоказуемо.

[88] **В. Велков.** Надписи от Кабиле. В: Велков, В. (ed.). Кабиле. Т. 2. С., 1991, с. 17.

[89] Данните от писмените извори за *Cabyle* виж при **В. Велков.** Кабиле. Местоположение, проучвания, извори. В: Иванов, Т. (ed.). Кабиле. Т. 1. С., 1982, 14-16.

[90] Виж например: **В. Велков.** Надписи от Кабиле, с. 17; **А. Димитрова.** Разкопки на базилика № 1 в Кабиле. В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, с. 150; **Н. Танчева-Василева.** Късноантичен укрепен квартал в античния град Кабиле. В: Овчаров, Д. (ed.). Приноси към българската археология. Т. I. С., 1992, с. 26, 30; Градоустройство и архитектура в Кабиле от края на III до средата на IV в. на н. е. В: Драганов, Д. (ed.). Поселищен живот в древна Тракия. Т. III. Ямбол, 1994, 205-206.

[91] **Д. Николов.** Водоснабдяването на късноантичният град Кабиле. – ИМЮИБ, 13, 1990, с. 15, 29.

[92] Виж **V. Velkov.** Op. cit., 130-131, и посочените там по-ранни изследвания.

[93] **В. Динчев.** По въпроса за градските дефиниции..., 19-20.

[94] **Д. Съселов.** Югозападна крепостна порта от римската епоха в Кабиле. В: Велков, В. и др. (ed.). Поселищен живот в Тракия. Т. I. Ямбол, 1982, с. 154. В някои публикации площта на лагера, респ. – на късноантичния селищен център, се определя на 5 ха: **Н. Танчева-Василева.** Военният лагер Кабиле. В: Велков, В. и др. (ed.). Поселищен живот в Тракия. Т. II. Ямбол, 1986, с. 124; Укрепителна система и обществени сгради във военния лагер Кабиле. В: Попконстантинов, К. и др. (ed.). Историко-археологически изследвания в памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. Велико Търново, 1994, с. 14. Тази цифра е завишена. Това личи още от данните за дължините на крепостните стени. Виж **пак там.** Според известния общ план, обсъжданата площ е около 3 ха. Виж: **Д. Съселов.** Цит. съч., обр. 1; **Л. Тонев.** Градоустройството по българските

земи през античността. С., 1995, с. 135.

[95] Виж: **А. Димитрова.** Цит. съч., с. 115, 131-150; **Н. Тапчева-Василева.** Военният лагер Кабиле, 128-135; **Същата.** Укрепителна система и обществени сгради..., 14-18 (вкл. за термите и големите солидни постройки в североизточната част на Хисарлъка, които са изградени или поне функционират в края на III – началото на IV в.); Късноантичен укрепен квартал..., 26-30; Градоустройство и архитектура..., 205-210 (вкл. за раннохристиянската базилика на Хисарлъка); **Д. Николов.** Цит. съч., 15-28. За хореума и късноримските терми югозападно и южно от Хисарлъка виж в: АОР през 1978 г. С., 1979, 67-68; АОР през 1979 г. С., 1980, 70-71; АОР през 1980 г. С., 1981, с. 52; АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, с. 27.

[96] Частично изследваната в *Cabyle* крепост на суха зидария, чиято площ е около 21 ха, се отнася от повечето изследователи към елинистическата епоха. Виж **М. Домарадски.** Западна крепостна стена на град Кабиле. В: Кабиле. Т. 2. С., 1991, 54-60. Виж и **В. Велков.** Разкопки и проучвания в Кабиле: 1982-1986 г. В: Поселищен живот в Тракия. Т. II. Ямбол, 1986, 4-6. Хипотезата за късноримска датировка на тази крепост (**Д. Николов.** Цит. съч., 29) е несъстоятелна. Подобна по мащаб и градеж градска фортификационна система би била без прецедент в пределите късноримската империя изобщо. Малко вероятно ми се струва и предположението за запазени останки от елинистическата крепост, които да са преизползвани по първоначалното си предназначение през IV в. сл. Хр. (**Д. Съселов.** Цит. съч., 165-166). Възможност за втора късноримска фортификационна система южно от Хисарлъка може да се допусне от едно кратко съобщение за „проучена част от източна крепостна стена" заедно с „вход, фланкиран с два бастиона", чийто градеж е на хоросан (АОР през 1972 г. С., 1973, 25-26). За пространството южно от Хисарлъка се предполага още, че е място на най-ранния, „на истинския Хадрианов военен лагер" (АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, с. 72). При един подобен вариант впрочем преизползването на съответните фортификационни съоръжения в края на III-IV в. не би било невъзможно.

[97] **В. Велков и др.** Разкопки в тракийския град Кабиле. В: АОР през 1972 г. С., 1973, с. 26; **Л. Гетов.** Тракийски могилен некропол от римската епоха при Кабиле. В: Кабиле. Т. 1. С., 1982, с. 140.

[98] Amm. Marcell., XXXI, 11, 1 (**ЛИБИ, I,** с. 177).

[99] През V-VI в. функционират двете изследвани християнски базилики – във и вън от крепостта. По това време в крепостта на мястото на изоставените по-големи късноримски сгради и в свободните преди терени се появяват множество нови, по-малки и по-слаби като градеж постройки. Сходни явления са регистрирани и вън от Хисарлъка – например сред и около останките на хореума и късноримските терми. Виж посочените по-горе в бел. № 95 статии и съобщения. Тези явления са израз на промените в структурата и в архитектурата на ранновизантийския *Cabyle*, но те са и указание за значителния му демографски потенциал. Промените в *Cabyle* впрочем с нищо не го отличават от развитието на останалите укрепени селища в *Thracia* и *Dacia* през ранновизантийската епоха. Виж посочените по-горе в бел. № 7 публикации.

[100] Виж **V. Dintchev.** Ueber die Veraenderunen in der Militaerdoktrin..., p. 99 sq., и посочените там изследвания.

[101] Поради причини, на които вече обърнах внимание в текста, изключения в това отношение са допустими за провинция *Europa*. Евентуалното установяване тук на несъответствия между извори и реални селищни стойности би следвало да се свърже по някакъв начин с непосредствената близост на столицата *Constantinopolis*.

[102] Cod. Iust., I, 3 (**ГИБИ, II**, 21-22).

[103] Виж: **E. Popescu.** Zur Geschichte der Stadt..., p. 178, 181-182; **Idem.** Die kirchliche Organisation..., p. 80 sq.; **Idem.** Praesides, duces et episcopatus provinciae Scythicae im Lichte einiger Inschriften aus dem 4. bis 6. Jh. In: Epigraphica. Bucarest, 1977, p. 274 sq.; **Л. Йорданова.** Ролята на епископската институция в късноантичния град на тракийския диоцез и двете Дакии (IV-VI в.). – Thracia antiqua, 5, 1979, 148-149; **N. Duval, V. Popovic.** Urbanisme et topographie chretienne dans les provinces septentrionales de l' Illyricum. In: Rapports presentes au Xe congres international d'archeologie chretienne. Thessalonique, 1980, 388-389; **В. Велков.** Добруджа през късната античност (IV-VI в.). В: Фол, А., Димитров, С. (ed.). История на Добруджа. Т. 1. С., 1984, 165-166; **A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., p. 288 sq.; **A. Suceveanu, I. Barnea.** Op. cit., p. 174 sq.; **M. Sampetru.** Op. cit., p. 105 sq., 120, 180.

[104] За бунта на федератите от 513 г. начело с Виталиан виж например **В. Бешевлиев.** Из старата история на Варненско – ИНМВ, 16 (31), 1980, с. 121 сл.

[105] Данните и литературата за *Tomis*, *Diony-*

sopolis, *Tropaeum Traiani* и *Istros* виж при **В. Динчев.** Класификацията... – модел и интерпретация, бел. №№ 12, 13, 41, 42, 136, 153.

[106] **Виж пак там**, бел. №№ 35-37, 62, 64, 77.

[107] **Виж пак там**, бел. №№ 15-19, 55-57, 89, 90, 159-162.

[108] **Виж пак там**, бел. №№ 4-7, 20-22, 54.

[109] **Виж например A. Suceveanu, A. Barnea.** Op. cit., 179-204, където броят на отбелязаните като „villes et bourgs" центрове на *Scythia* надхвърля четиридесет.

[110] В района на *Naissus* например са регистрирани два обекта, за които се изтъква, че „могат да се квалифицират като малки укрепени градове" (**N. Duval, V. Popovic.** Op. cit., p. 378). Допълнителни данни са представени само за обекта при Balajanac. Защитената му площ е с правоъгълна форма и размери „около 200 х 100 м", т. е. възлиза на около 2 ха (**Ibidem**). Следователно в случая не може да се говори за действителен малък град. Същото се отнася и за повечето късноантични укрепени центрове, класифицирани като „oppida" и „малки градове", от територията на днешната Република Македония, чиито северни райони са принадлежали към провинциите *Dardania* и *Dacia Mediterranea*. **Виж I. Mikulcic.** Kasnoanticka utvrdenja u SR Makedoniji – pokusaj klasifikacije. In: Medovic, P. (ed.). Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije (Materijali, 22). Novi Sad, 1986, 108-109, 112 sq. Тези и други подобни центрове с подобна днес дефиниция от територията на двата диоцеза изобщо не са представени тук в детайли, тъй като тяхното същинско археологическо проучване все още не е започнало или е в съвсем начална фаза.

[111] Данните и литературата за центровете при Обзор, Войвода, Коньух, Чучер и Маркови кули виж при **В. Динчев.** Класификацията... – модел и интерпретация, бел. №№ 25, 26, 79-83, 106, 137-139.

Sur les limites de la forme de vie urbaine dans les diocèses de *Thracia* et de *Dacia* au Basse Antiquité: les centres surestimés

Ventzislav DINTCHEV

(Résumé)

Compte tenu du critère fondamental de classification des habitats urbains et des sites fortifiées non urbain de la *Tracia* et de la *Dacia* au Basse Antiquité, on peut admettre aujourd'hui que la limite entre ces deux formes est environs 5 ha, ce qui correspond à l'étendue de la superficie protégée par des ouvrages défensifs. La zone limite entre les petits villes et les habitas fortifiés de caractère semi-urbains, qui couvre les variations normales dans l'étendue de la superficie protégée et qui permet d'utiliser les autres critères objectifs de caractéristique et d'estimation des différents centres, est de 5 (+ / – 1) ha, c'est-à-dire de 4 à 6 ha.

Les indices réels de l'étendue et de l'importance d'une partie des centres mentionnés chez Hiérocles, par exemple *Gratiana* dans la province de *Mœsia Superior* et *Castra Martis* dans la province de *Dacia Ripensis*, ne leur réservent pas de place parmi les véritables représentants de la forme de vie urbaine pendant la basse Antiquité. Cette constatation se rapporte à plusieurs autres centre de la province de *Scythia*, par exemple *Axiopolis*, *Trœsmis*, *Halmiris*, *Capidava*. La même constatation est valable aussi pour *Germania* dans la province de *Dacia Mediterranea* ainsi que pour le centre fortifié près de Kamenica qui avait appartenu au moins avant la fin de IVe siècle à la même province et dont on suppose qu'il s'agit de l'*Armonia* mentionnée chez Hiérocles.

Un cas plus particulier représente *Cabyle* dans la province du même nom du diocèses de la *Thracia* (la *Diospolis* de Hiérocles?). Au début de la Basse Antiquité *Cabyle* était en essor avec des indices d'urbanisation. Mais ce processus avait été interrompu pendant la seconde moitié du IVe siècle.

Une partie des centres de la *Tracia* et de la *Dacia* attestés dans d'autres sources de la Basse Antiquité et que les chercheurs contemporains ou au moins certains d'entre eux considèrent comme des villes, se trouvent également au-dessous des paramètres réels de la forme de vie urbaine de cette période: *Iatrus* dans la province de la *Mœsia Inferior*; mentionné plusieur fois comme ville par Théophylacte Simokatta; *Salsovia* appartenant à la province de la *Scythia*, dont il est question dans Noticiæ Episcopatuum; *Dinogetia*, *Ulmetum* et *Bizone* dans la même province; *Carassura* dans la province du même nom du diocèse de la *Thracia*.

Montana dans la province de la *Dacia Ripensis* et *Storgosia* dans la province de *Mœsia Inferior* ne sont pas mentionnées dans les sources de la Basse Antiquité, mais la littérature contemporaine les définit également comme des villes. La même définition est donnée aussi aux centres non identifiés près de Shurdhah, dans l'actuelle Albanie du Nord (la province *Prævalitana*) et près de Gabrovo dans l'actuelle Bulgarie du Nord (la province de la *Mœsia Inferior*). Les données relatives à ces centres, y compris aux dimensions des espaces protégés par des ouvrages défensifs, ne sont pas à l'appui de pareilles définitions.

Certains des exemples les plus significatifs de divergences entre sources et valeur réelle sont dues probablement au fait qu'aujourd'hui la localisation de ces centres n'est pas correcte. Il est difficile, par exemple, d'admettre que *Gratiana* en *Mœsia Superior* est identifiée à une localité sans importance, comme Saldum. Je n'exclus pas non plus une nouvelle localisation pour *Casta Martis* dans la *Dacia Ripensis*.

Cependant, la plupart des centres envisagés, mentionnés dans les sources commes des villes, sont localisés avec certitude. Par conséquent, les définitions urbaines dont on les revêt, sont l'expression de quelque différenciation administrative. Ils sont le plus nombreux dans la province de la *Scythia* (fig. 1), ou autrement dit, il y a dans la vie publique de cette province limitrophe des particularités qui avaient permis notamment une différenciation administrative d'un plus grand nombre de sites appartenant réalement à la forme de vie urbaine.

La présence d'une population militarisée est l'explication de la spécificité dans l'organisation administrative et urbaine de la province de la *Scythia* en comparaison avec les provinces intérieures de la *Thracia* et de la *Dacia*. Il est vrai qu'aujourd'hui l'état général des recherches dans les provinces intérieures est bien plus médiocre, mais le problème de la contradiction entre les sources et la valeur urbaine réelle n'était pas aussi actuel (des exceptions sont admissibles pour la province de l'*Europa*).

Il n'y avait pas qu'en *Scythia* une population militarisée, il y a en avait aussi dans les autres provinces limitrophes de la *Thracia* et de la *Dacia*. Alors pour quelle raison c'est *Scythia* qui a plus de centres différenciés comme administratifs n'appartenant pas réellement à la forme de vie urbaine? Jusqu'à présent cette question n'a pas été posée directement, mais elle apparaissait sous une forme voilée dans le contexte de la discussion concernant l'organisation ecclésiastique de cette province.

La fameuse loi de l'empereur Zénon de 480 réglemente l'évêché de *Tomis* comme la seule juridiction pour la province de la *Scythia*. Au temps de l'empereur Anasthase, cependant, la situation n'est plus la même et l'on a créé *en Scythia* d'autres évêchés. Ce sont leurs centres qui sont mentionnés un peu plus tard par Hiérocles comme des villes. Compte tenue de l'importance de l'institution épiscopale pendant l'Antiquité tardive, il devient évident que l'apparition des nouveaux évêchés de la *Scythia* est aussi un acte ayant un sous-entendu politique. L'analyse de la situation dans cette province pendant le période du règne d'Anasthase Ier montre que la raison politique la plus vraisemblable de leur apparition est la grande révolte des *fœderati* installés ici, avec en tête le *comes* Vitalian, en 513. Il est donc logique d'admettre que l'octroi d'un plus grand nombre de prérogatives administratives était une des mesures entreprise par la diplomatie impériale pour l'étouffement de la révolte ayant duré plusieurs années et (ou) pour prévenir d'autres troubles de ce genre.

Създаване на ранни църковни форми в Армения и тяхното разпространение в християнския свят

Нели Чанева-Дечевска

През 301 г. Армения приема християнството като официална религия, с което става първата в света християнска държава и единствена в продължение на четвърт век. Като естествено следствие тя има и приоритета сама да разработи и реализира първите християнски храмове.

Началните десетилетия след приемането на християнството в Армения, както и във всички новосъздадени християнски държави, са период на оживено църковно строителство, утвърждаващо новия култ. По сведения на древни арменски историци по това време са разрушени много езически храмове, като на тяхно място или върху развалините им са издигнати първите християнски молитвени домове. В преобладаващата си част това са били зални храмове, предимно еднокорабни – най-простият тип църковна сграда, която съпътства цялото развитие на средновековната сакрална архитектура както в Армения, така и в другите християнски страни. В течение на векове еднокорабната църква не претърпява особени промени. Изменят се само пропорциите, фасадният декор и вътрешното ѝ оформление. От еднокорабния тип за периода IV – VI в. в Армения са известни около петдесет църкви. Повечето от тях са с вградени апсиди от изток. Някои имат външни галерии[1]. Строят се, но много по-малко, и трикорабни базилики[2]. Днес са познати само седем ранносредновековни базилики в Армения[3]. Световноизвестна между тях е Ереруикската базилика от V в. (фиг. 1а). По-късно, от VI до XVII в. в Армения почти не се строят църкви с базиликален план.

Успоредно със залните църкви[4] през IV – VII в. в Кавказ започват да се изграждат църкви с купол. Това са централно-куполни композиции, които имат своите исторически корени. Центрически са били още храмовете на Урарту[5], а дървени шатровидни и куполообразни покрития са имали както древните арменски жилища, описани от историка Ксенофонт[6], така и селските жилища в Грузия, наречени „дарбази" и просъществували почти до наши дни[7].

Докато в останалия християнски свят през раннохристиянския период (IV – VII в.) доминират определено типовете на залните църкви, наследени от класическите римски сгради, арменските архитекти като че ли съзнателно се насочват към центричните пространствени композиции. Това е толкова по-забележително, защото на Кавказ не са известни кръгли или многостенни езически мавзолеи. В процеса на архитектурните си търсения, средновековните арменски строители създават в сакралното строителство учудващо много на брой разнообразни и сложни конструкции и обемно-пространствени решения. Векове по-късно голяма част от тях са заимствани и модифицирани от християнския свят.

Най-простият ранен образец на поставяне на купол върху квадратен план в Армения е осъществен в малките кръстообразни църкви от типа „свободен кръст". При тях формата на кръста ясно личи отвън и отвътре. Част от тези църкви имат кръстни рамена, завършващи с прави стени, а други – с конхи[8]. Планът „свободен кръст" е добре известен през раннохристиянско време освен на Кавказ, също и в централна Мала Азия (главно в Кападокия), на Балканския полуостров, в Италия и в други региони. В българските земи също са разкрити църкви с план „свободен кръст", датирани в IV – V в.[9].

За разлика от малките кръстовидни църкви, друга ранна група куполни църкви в Армения имат значително увеличено подкуполно пространство. То създава просторен интериор и увеличава вместимостта на храма. Куполът лежи посредством система от тромпи върху външните стени и четирите конхи, долепени към квадратния план. Типичен представител е църквата „Св. Ованес" в Масдара (от края на VI в. – началото на VII в.). Този план (фиг. 1б) не получава широко разпространение във Византия, за разлика от най-стария куполен храм в Армения, за какъвто се счита Ечмиадзинската катедрала. Тя е построена в 301 – 303 г. по времето на цар Трдат III и св. Крикор Просветител (фиг. 1в). В своята многовековна история катедралата неведнъж е обновявана. Основното ѝ преустройство се извършва през 484 г., когато храмът получава формата на равнораменен кръст, чиито

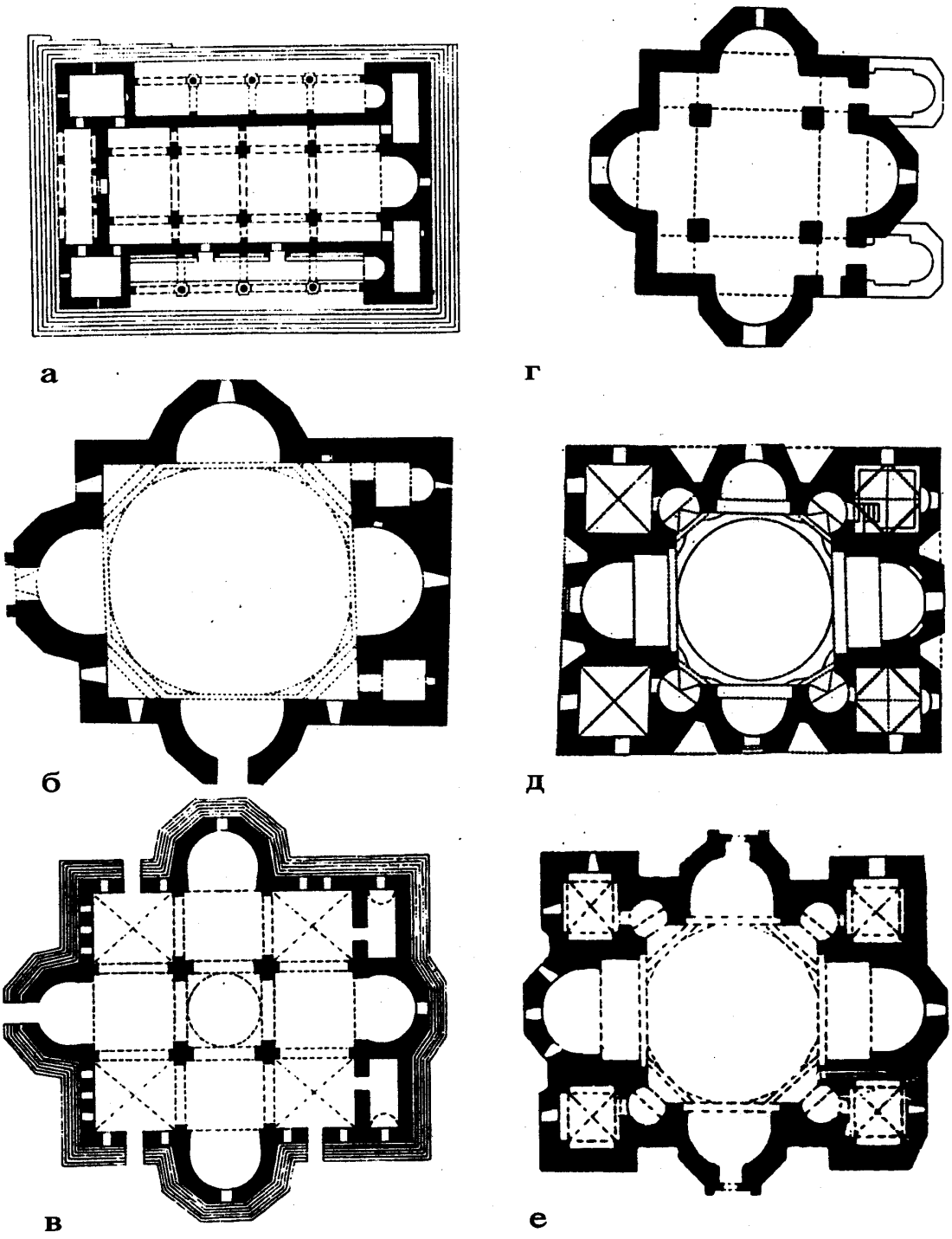

Обр. 1. а) Ереруикската базилика, б) църквата „Св. Ованес" в Масдара, в) Ечмиадзинската катедрала, г) църквата „Св. Теодорос" в Багаран, д) църквата „Св. Хрипсиме" в Ечмиадзин, е) църквата „Джвари" в Мцхета, Грузия.

Fig. 1. a) La basilique d'Ererouik., b) L'église Saint-Ovanes à Masdara c) La cathédrale d'Etchmiadzin , d) L'église Saint-Théodoros à Bagaran, e) . L'église St-Hripsimé à Etchmiadzin, f) L'église Djvari à Mtsheta, Géorgie.

четири кръстни рамена завършват с конхи, а върху четирите мощни стълба, свободно разположени в средата на наоса, се издига купол[10]. Тази централно-куполна композиция от V в. намира израз и в катедралната църква „Св. Теодорос" в Багаран, датирана по строителен надпис в 624 – 631 г. В нейното пространствено решение също се явяват кръст и купол, но подпорите на купола са по-приближени до външните стени и са свързани с тях чрез ниски арки (фиг. 1г). Църквите от типа Ечмиадзин – Багаран са предвестници на значително по-късното развитие на кръстокуполните храмове. Те предшестват известната константинополска църква „Нея" (Новата църква), построена от император Василий I през IX в., църквите от Атонския полуостров изградени през X – XII в., западноевропейските катедрали от този вид (като „Жермине де Пре" от IX в. в Орлеан, „Сан Сатиро" от IX в. в Милано) и др. Изобщо Ечмиадзинският и Багаранският съборни храмове изпреварват по време станалия основна тема през IX – X в. в сакралното строителство на Византия централнокуполен храм, който чрез Константинопол се разпространява в целия християнски свят.

Централно-куполната композиция се проявява в раннохристиянска Армения и в други оригинални църковни форми. Това са различни варианти на тетраконхите, които широко се използват в християнските страни. Техният план претърпява бърза еволюция в Кавказ и създава редица сложни архитектурни реализации. Една от тях е тетраконхата с допълнителни помещения към диагоналите ѝ. Така усложненият план е блестящо осъществен в монументалната църква от 591 г. в Аван, в църквата „Св. Хрипсиме" от 618 г. в Ечмиадзин (фиг. 1д), в църквата „Джвари" от VII в. в Мцхета, Грузия (фиг. 1е) и в други паметници на християнски Кавказ. Последните две църкви с основание се считат за шедьоври съответно на арменската[11] и грузинската архитектура[12]. Този оригинален план обаче, въпреки многобройните примери и установеното местно развитие, не надхвърля границите на Кавказ.

Една друга оригинална архитектурна идея, тази за кръгъл план с вписани в него конхи, намира най-яркото си въплъщение в грандиозната катедрална църква „Звартноц". Тя е издигната в духовния център Ечмиадзин от католикос Нерсес III през 643 – 652 г. Нейната триетажна централно-куполна композиция изненадва със своята изключителна монументалност, със смелостта на новите конструктивни и архитектурно-декоративни идеи (фиг. 2а,б). Според летописците храмът е устоял в добро състояние цели три столетия. Той е имал изключително богато декоративно оформление както отвън, така и отвътре. Архитектурната реализация на катедралата „Звартноц" като план, конструкция и декорация поставя автора ѝ в редицата на най-великите строители на древността[13]. Значението на паметника е огромно не само за Кавказкия регион, но и за световната архитектура. Негови най-близки паралели установяваме с единични паметници в съседна Грузия и днешен Азърбайджан. Монументалната катедрала в Бана от VII в. в Грузия[14] представлява също многосъставно, изключително смело конструктивно съоръжение – тетраконха с кръгъл обходен коридор, като между рамената на тетраконхата са развити в три етажа помещения (фиг. 2в). Откъде идват корените на този сложен архитектурен тип е все още неизвестно. Изглежда, че подобна архитектурна тема се е развивала изпреварващо или паралелно в различни региони на християнския свят, отчитайки местните традиции, изисквания и художествен вкус. Затова от общото идейно начало са се получили твърде различни вариантни решения. Ако сравним примерите, използващи сродна архитектурна концепция, като църквите „Св. Леонтий" в Басра, „Св. св. Сергий и Вакх" в Константинопол, „Мегали Панагия" в Атина, „Св. Виталий" в Равена, „Св. Лоренцо" в Милано и др., ще се убедим в тяхната самостоятелна интерпретация и значителни различия, независимо от общия им първичен замисъл. В земите на Кавказ обаче този план получава най-сложните си и смели реализации.

През раннохристиянския период се изграждат и значителен брой многоконхални куполни храмове в Армения. Такива са шестконхалната църква от VI в. в Арагац, църквата от VII в. в Иринд, осемконхалната църква „Св. Зоравар" от VII в. в Егвард (фиг. 2г) и др.[15]. Последната църква е може би прототип на уникалната композиция на златната кръгла църква от Велики Преслав[16]."

Качественият скок в развитието на църковното строителство, а именно поставянето на купола върху две двойки подпори, „вписани" в пространството на наоса, се осъществява през VI – VII в. и по друг, специфичен за Армения, начин. При него се получава съчетание на базиликалното и кръстокуполното решение, като кръстокуполната композиция преобладава над базиликалната. Това добре проличава в примерите на църквата в Одзун от VI в. (фиг. 3а), църквата „Св. Гаяне" от 630 г. в Ечмиадзин (фиг. 3б), църквата в Мрен от VII в. и др. (фиг. 4, 5). Забележителен вариант на този тип е монументалният триконхален събо-

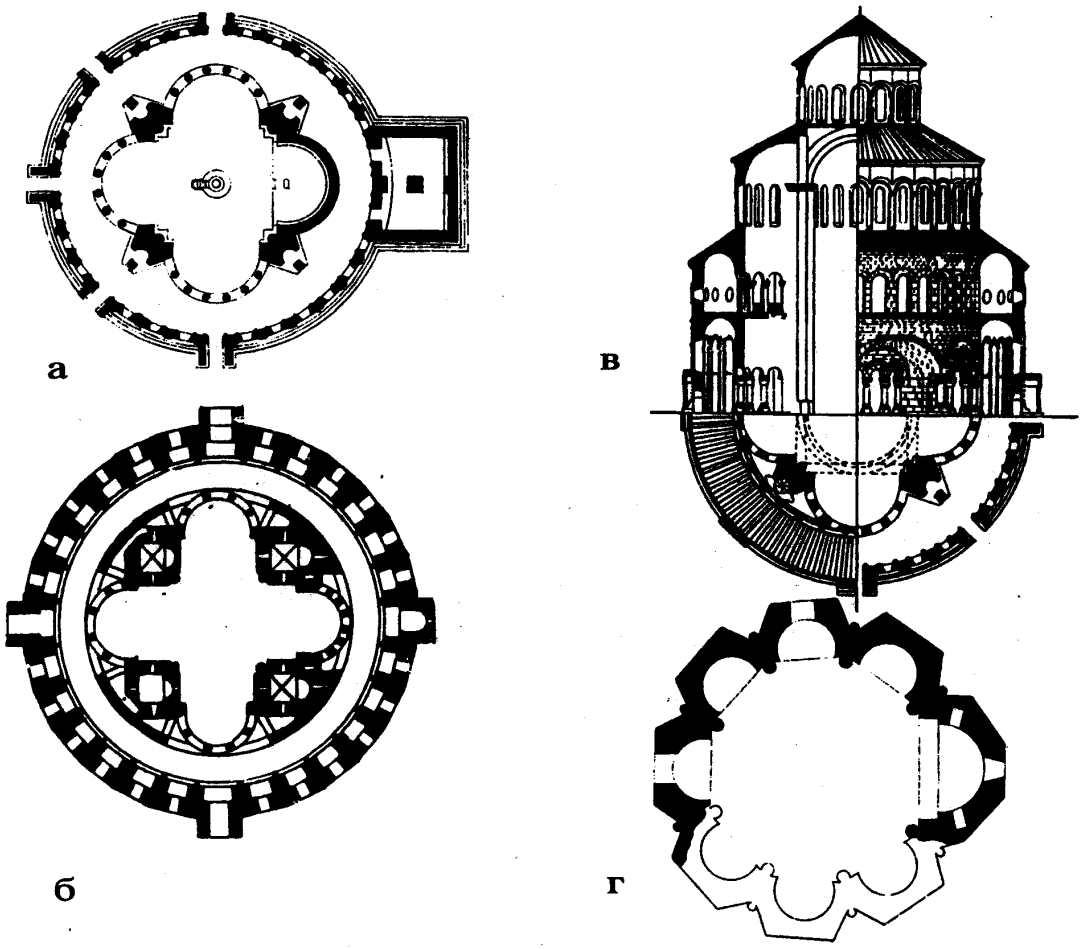

Обр. 2. а) Катедралата „Звартноц" в Ечмиадзин (план), б) катедралата в „Звартноц" (разрез), в) катедралата в Бана, Грузия, г) църквата „Св. Зоравар" в Егвард.

Fig. 2 a) La cathédrale Zvartnots à Etchmiadzin, Plan, b) Coupe - reconstruction de T. Toramanian, c) La cathédrale de Bana, Géorgie, d) L'église Saint-Zoravar à Evgard.

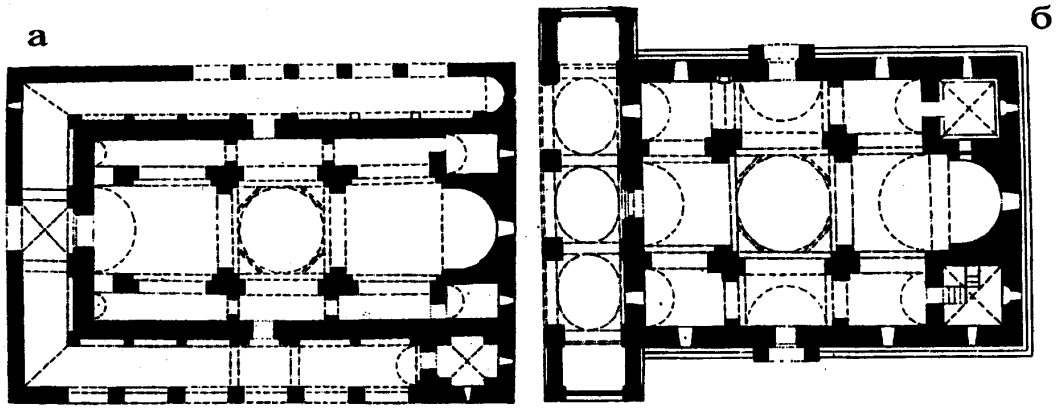

Обр. 3. а) Църквата в Одзун, б) църквата „Св. Гаяне" в Ечмиадзин.
Fig.3. a) L'église à Odzoun, b). L'église St-Gajané à Etchmiadzin.

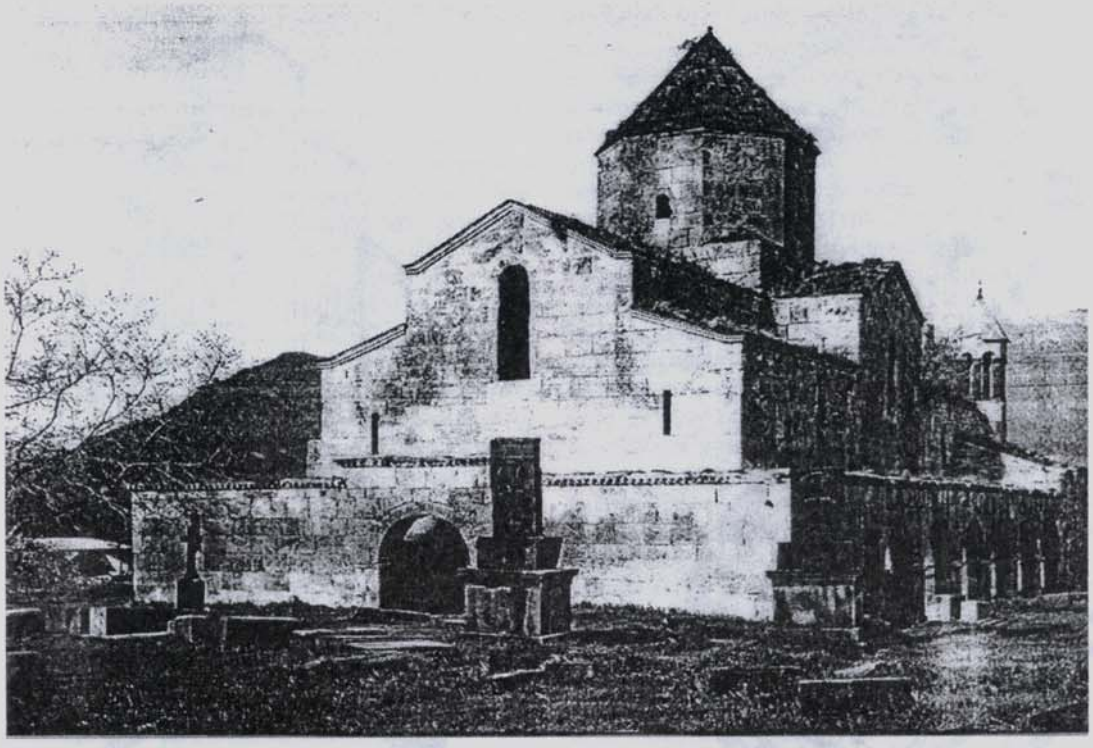

Обр. 4. Църквата в Одзун. Изглед от югозапад. *Fig.4.L'eglise a Odzoun. Vue du sud-ouest.*

рен храм в Талин, строен през втората половина на VII в. (фиг. 6а). При него куполът вече е поставен върху пандантиви и се намира не в центъра на наоса, а в центъра на цялата сграда. Кавказките куполни базилики имат своеобразна характеристика, с която се отличават значително от куполните базилики в другите християнски региони през раннохристиянския период (Константинопол, Близкия изток, Балканския полуостров). Сравнението им с църквите „Св. Ирина" в Константинопол, „Св. Йоан" в Ефес, „Еленската базилика" край Пирдоп, „Св. София" в София, базиликата „В" във Филипи и др. свидетелства за това.

Към групата на арменските куполни базилики гравитира и известният грузински храм в Цроми от VII в. (фиг. 6б)[17]. Той всъщност е един от най-ранните примери на храм със свободни подкуполни подпори (т. е. „вписан кръст"). Този план след усъвършенстването му става водещ в църковното строителство през средновековието за целия византийски ареал. В ранносредновековна България църквите с „вписан кръст" също се появяват сравнително рано (в последната четвърт на IX в.) и намират широко разпространение и местно развитие[18].

В раннохристиянска Армения се заражда и композицията на залната куполна църква с вградени в надлъжните стени подкуполни подпори. Това ново архитектурно решение, комбинирайки добрите страни на куполната и залната концепция, дава възможност да се създаде обширно единно пространство както пред олтара, така и в наоса. През IX – X в. залните куполни църкви стават основния и предпочитан църковен тип в Армения. Техният най-ранен образец, датиран в началото на VI в., е църквата в Зовуни. Тя е последвана от значителен брой паметници от същия вид. Най-известен сред тях е храмът „Св. Крикор" в Аруч, построен от Крикор Маликонян през 661 – 666 г. (фиг. 6г)[19]. И тази нововъзникнала църковна идея получава популярност и развитие във Византия, на Балканите и в Западна Европа, но главно след X в. В средновековна България тя е представена с редица църкви, които се обособяват в самостоятелна група, получават местно развитие и обогатяват българската архитектурна школа. Тяхната начална поява в нашите земи свързвам определено с Кавказ[20].

Както се вижда, през раннохристиянския период в Армения, а също и в Грузия, се създават множество архитектурни типове и варианти, реализиращи основния архитектурен замисъл – обединяване на интериора около подкуполното пространство. Тази архитектурна

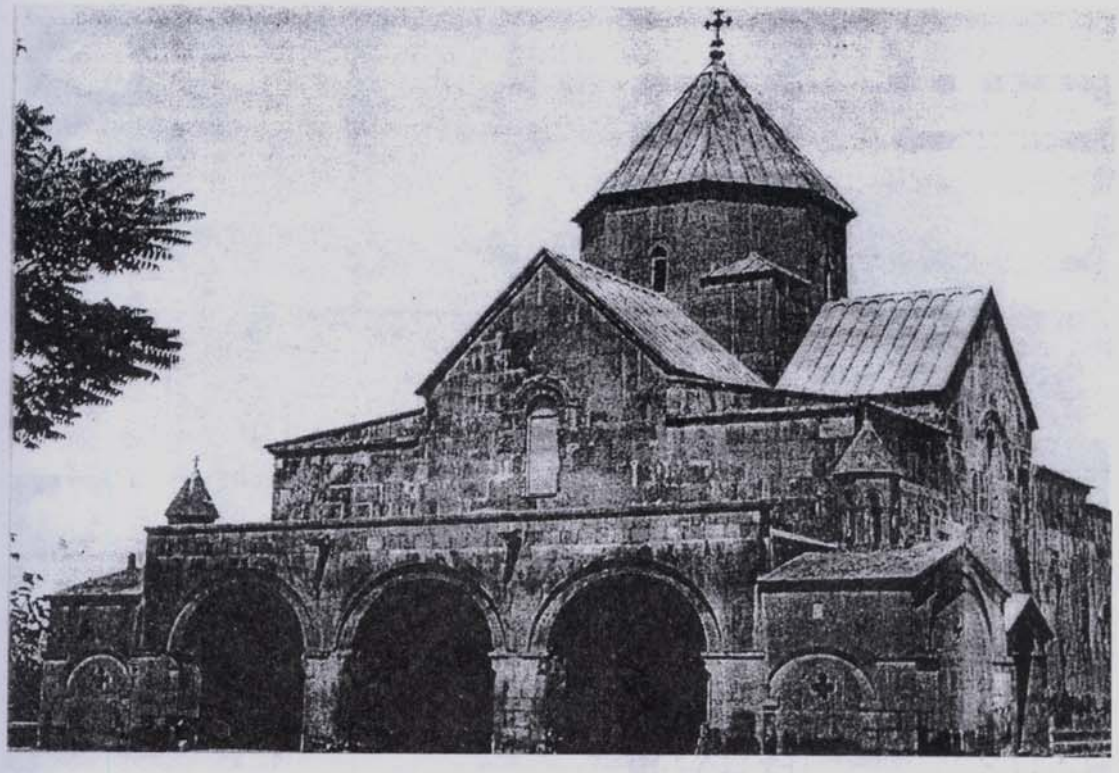

Обр. 5. Църквата „Св. Гаяне". Изглед от югозапад.

Fig. 5. L'eglise St. -Gajane. Vue du sud-ouest.

тема, станала характерна за арменското църковно строителство през VI – VII в., го отделя от другите архитектурни школи на християнския свят за същия исторически период. Тя стимулира в Армения възникването на различните видове централно-куполни храмове, имащи в план: форма на квадрат, покрит с купол; кръстовиден план (отвътре и отвън); квадрат с купол върху четири свободни подкуполни подпори; обикновена тетраконха; тетраконха, вписана в правоъгълник; тетраконха, вписана в октогон; тетраконха, вписана в кръг; шестконхална форма; осемконхална форма, а също и куполни базилики, зални църкви с купол и други преходни форми между тях[21]. Повечето от тези планове намират приложение далеч извън земите на Кавказ. Те маркират основните църковни типове и дават началната база на църковното строителство на християнския свят както на Изток, така и на Запад.

Завладяването на Армения от арабите през 698 г. слага край на ранния и изключително творчески период на старата арменска архитектура, достигнала върха на своето развитие през VII в.

В 875 г. цар Ашот Багратуни възстановява арменската държава върху по-голямата част от територията ѝ, като столица на възроденатa стра-на стават последователно Багаран, Ширакаван, Карс, а от 916 г. град Ани. Възникват и няколко феодални княжества около централната власт. Установената феодална раздробеност стимулира създаването на отделни архитектурни школи, отличаващи се помежду си с някои свои специфични особености. Водеща архитектурна школа обаче за периода на X в. и първата половина на XI в. е столичната, Анийската школа. Нейните най-добри строежи са свързани с името на големия арменски архитект Трдат – същия, когото в края на X в. поканват в Константинопол да възстанови рухналия след земетресение огромен купол на световноизвестната църква „Св. София". След възстановяване под ръководството на Трдат на купола с диаметър 36 м, той остава невредим цели хиляда години. Трдат изгражда много постройки в Армения, но най-забележителна сред тях е катедралната църква в Ани (фиг. 6в). Тя е построена в 989 – 1001 г. като куполна базилика, а фасадите ѝ са украсени с изящни декоративни аркади, стройни вградени колони и богата каменна резба. Трактовката на пространствените обеми и членението на подкуполните подпори предшестват специфичните архитектурни особености на готическата архитектура. Със съвършената си конструкция и изящност на формите, Анийската катедрала принадлежи към най-хубавите произведения на световната архитек-

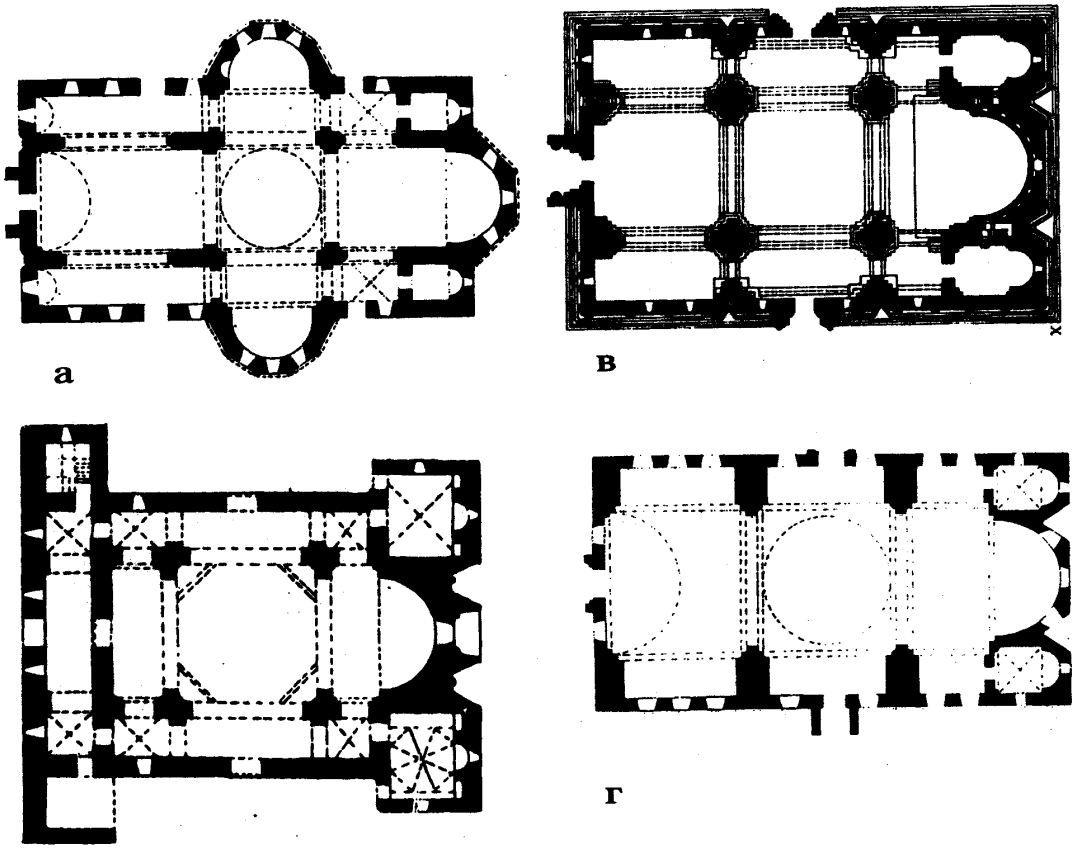

Обр. 6. а) Катедралата в Талин, б) църквата в Цроми, Грузия, в) катедралата в Ани, г) църквата „Св. Крикор" в Аруч.

Fig. 6. a)La cathédrale de Tallin , b) L'église de Tsromi, Gérogie, c) La cathédrale à Ani, d) L'église Saint-Krikor à Aroutch.

тура и намира много последователи по отношение на архитектурната си декорация (фиг. 7).

За Анийската архитектурна школа са особено характерни центрическите многоконхални композиции. Тук се отнасят редица оригинални църкви, между които изпъкват църквата „Св. Крикор Абугамренц" от X в. в Ани, „Църквата на Спасителя" от 1036 г. в Ани (фиг. 8) и др. Техният многоконхален план намира също разпространение както в Източна, така и в Западна Европа[22].

Втората по значимост школа след Анийската е Сюникската (IX в. – първата половина на XI в.). Тя включва планинската област на Армения от езерото Севан до река Аракс. Нейни върхни постижения са забележителните архитектурни ансамбли на Татевския манастир, Севанския манастир и др. Тази школа създава новия образец на храм с вградени странични олтари, включени в общото очертание на външните стени. При тези църкви кръстовидният план външно се изразява само в покривните плоскости, увенчани с купол. Интересно за отбелязване е, че в българските земи това решение също се среща през средновековието[23]. Сюникската школа доусъвършенства някои известни до това време други църковни планове и най-вече кръстокуполния план.

Третата архитектурна школа, Васпураканската, се формира през X–XI в. и повтаря старите образци. По време на царуването на цар Какик Арцруни тя създава един от шедьоврите на арменското архитектурно и пластично изкуство – храма „Св. Кръст" в Ахтамар (построен между 915 и 921 г.). Богато разчлененитe фасадни плоскости на тази архитектурна скъпоценност са изцяло покрити с великолепни релефи, включващи библейски сюжети, изображения в цял ръст на апостоли и светци, различни човешки и животински фигури, изображения на птици, изящни плетеници от расти-

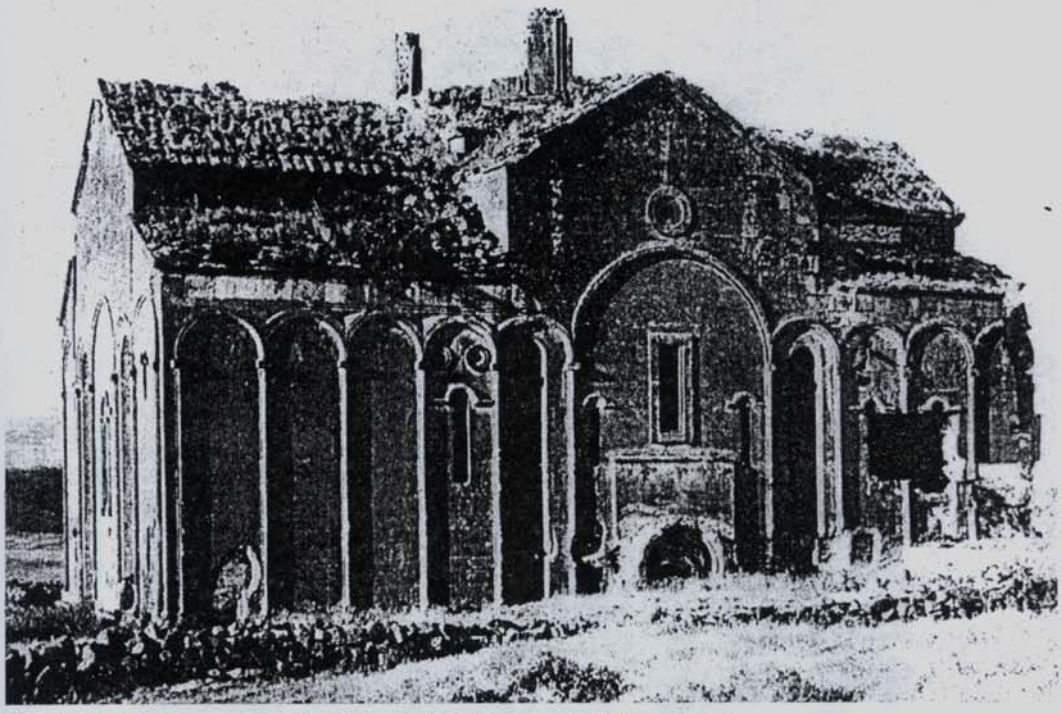

Обр. 7. Катедралата в Ани. Изглед. *Fig.7. La cathédrale à Ani . Vue.*

телни мотиви и др. (фиг. 9). Вътрешните стени на църквата са покрити със стенописи от X в. Със своята почти светска тематика и наситеност с изящна декорация, църквата е образец на блестящия синтез на арменската архитектура с другите изобразителни изкуства. Този храм става пример за подражание на много църкви от Изтока и Запада[24].

Лорийската архитектурна школа създава също значими архитектурни паметници, между които се открояват най-вече култовите и гражданските постройки на прочутите манастири Санаин (забележителните академия и библиотека) и Ахпат. В тези два комплекса се създава и новият тип манастирска църква в Армения, станала по-късно типична за храмовото манастирско строителство. При този храм източните подкуполни стълбове се сливат с ъглите на апсидата, а между западните стълбове и западната стена се организират странични олтари, които често са двуетажни.

Още през периода VII – IX в. в Армения се появява и развива оригинален тип мемориален паметник, оформил се като специфичен за страната. Това е скулптираният каменен кръст, наречен „хачкар". Произхождайки генетически от надгробните паметници, хачкарите получават втора съществена функция в Армения – те стават каменни свидетелства за важни исторически събития в живота на страната. Сами по себе си представляват забележителни произведения на пластичното изкуство. Техните плоскости биват изпълнени изцяло с изящна и тънка каменна резба. В Армения хачкари се срещат през цялото средновековие.

През XI в. на Кавказ добиват гражданственост и друг вид мемориални паметници – появилите се още през IV–VII в. като феномен двуетажни църкви-гробници. Те биват изграждани в манастирските ансамбли, което продължава и през следващите векове. Най-впечатляващи сред тях са църквите от началото на XIV в. в Егвард (фиг. 10) и в Нораванк. Освен в Армения и Грузия, двуетажни църкви-гробници се строят и в други християнски страни, включително и в земите на средновековна България (Бачковската костница, Боянската църква, църквата „Св. Архангели" в Бачковския манастир и др.)[25].

През X–XI в. в арменското манастирско строителство се появява и непознатият дотогава „гавит" – своеобразен просторен притвор със свободно стоящи в него колони, служещ освен за външно преддверие на храма, също и като зала за събрания и гробнично помещение. Негов аналог е известното помещение, наречено „литти", в атонските манастири.

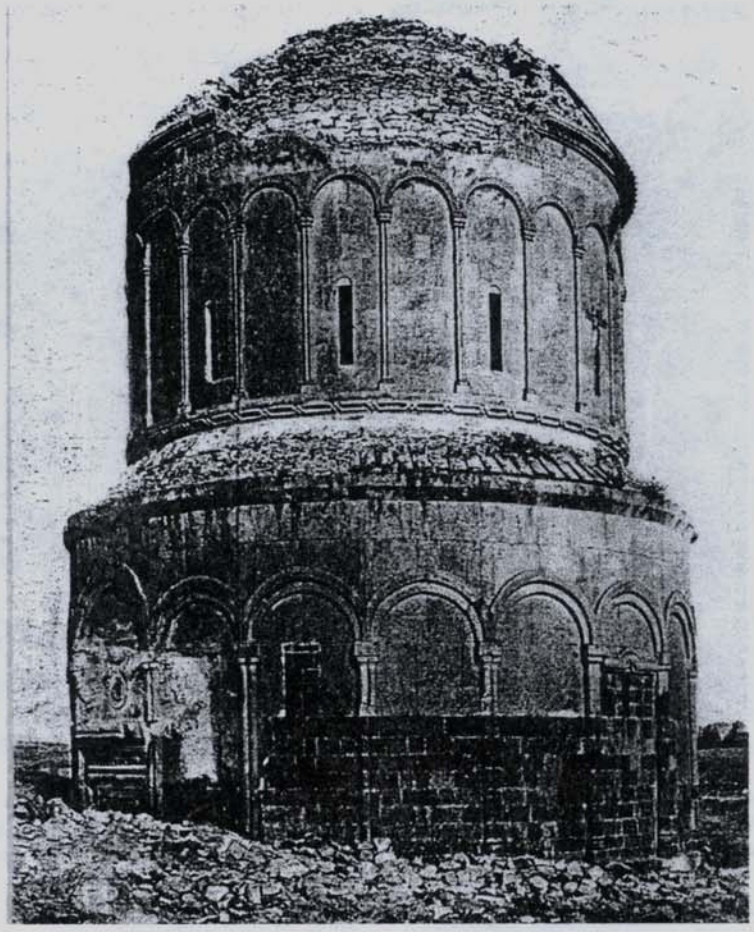

Обр. 8. Църквата на Спасителя в Ани. Изглед.
Fig.8. L'église du Sauveur à Ani. Vue.

Нашествието на селджукските турци през втората половина на XI в. в Армения за втори път прекъсва историческия ход на нейното бурно културно и архитектурно развитие. Настъпват години на големи разрушения и страдания. Оттогава започва първата масова емиграция на арменското население в други близки и по-далечни страни.

След освобождението на страната от селджукското владичество през XII в. възниква нов период в строителната история на Армения. На първи план в архитектурата през XII–XIV в. излизат гражданските постройки – дворци на знатните люде, жилища на градското население, училища, библиотеки, странноприемници, безистени, мостове, чешми и др. Продължават да се изграждат по традиция ревностно и много църкви и манастири. Последните се превръщат в големи просветни и културни средища, световно прочути с богатите си книгохранилища. Такива са Гошаванк (от XIII в.), Ахпат (от XIII в.), Сагмосаванк (от XIII в.) и др. В големите арменски манастири се появява и една нова постройка, изградена като самостоятелен обем. Това е многоетажната кула-звънарница, която става вертикалната доминанта в манастирските ансамбли. В западноевропейското манастирско строителство обаче тя е отдавна известна. Нейният архитектурен замисъл (на самостоятелна кула-звънарница) идва сега по обратен път – от Запада към Изтока, въпреки че по принцип църквите с кули на западната фасада (но не като звънарници) се появяват за пръв път в източната култова архитектура, главно в Сирия (срещат се и в Армения).

Създадените през XIII в. арменски манастирски комплекси (голяма част от тях са добре запазени и днес) представляват шедьоври на средновековната ансамблова архитектура: Санахин, Ахпат (фиг. 11), Ахарцин, Качарис, Мармашен и др.[26]. Уникален скален комплекс от XIII в.

Обр. 9. Църквата „Св. Кръст" в Ахтамар. Изглед от запад.
Fig.9. . L'église de la Sainte-Croix à Ahtamar: a) Vue de l'ouest

е манастирът Гехардт, при който надземни са католиконът и монашеските килии, украсени с великолепни хачкари, а голямата скална църква, дело на прочутия майстор Калдзак, е издълбана в самата скала.

Както вече изтъкнах, в Армения, а също и в Грузия, се създават редица оригинални църковни композиции, които представляват най-ранните образци на различни типове християнски храмове, получили по-късно широко разпространение в християнския свят. Докато за Византия и Рим през раннохристиянския период са известни междинни звена, представляващи октогони или ротонди (като „Св. Св. Сергий и Вакх" в Константинопол, „Санта Констанца" в Рим, баптистерия на Равенската катедрала, Латеранския баптистерий в Рим и др.), при които куполното покритие се опира на външните стени или вътрешните устои, разположени в един или два концентрични кръга, то за пръв път в Кавказ, в арменските и грузинските храмове, ядрото на някои центрични църкви представлява квадрат, над който се развива купол, а около квадрата се оформят рамената на вписания пространствен кръст. При покритието с купол на тези църкви се прилагат нови технически прийоми (тромпи или пандантиви). Темата „купол върху квадратен план", която играе най-съществена роля в източно-християнския свят[27], се реализира най-рано и с най-много примери в Кавказ.

От казаното дотук следва, че трябва да се направи преоценка на някои стари тези за генезиса на куполните типове църкви и да се определи реалното място на кавказката християнска архитектура в общото развитие на архитектурата[28]. Заслужава да се изтъкне, че в края на VI и през VII в. кавказката църковна архитектура, встъпвайки във фазата на творческата си зрялост, освен че създава споменатите оригинални

Обр. 10. Църква-гробница „Св. Богородица" в Егвард. Изглед.
Fig. 10. L'église de la Sainte-Vierge à Egvard. Vue.

църковни типове, използвани и доразвити покъсно във Византия и в Западна Европа, в нея за пръв път съзнателно се поставя и проблемът за фасадното оформление на църковните сгради. В ранните църкви на Армения и Грузия е постигната онази взаимна обусловеност на вътрешното пространство и външната архитектура, която създава забележителния художествен облик на църковната сграда[29]. Подобна тенденция дори не се забелязва в християнската архитектура на Византия и на Западна Европа до IX в. Фигурната скулптура, която се появява през VII–X в. по фасадите на редица църкви от Кавказ, е неизвестна или слабо застъпена в другите християнски центрове през този период. В земите на християнски Кавказ обаче още през ранното средновековие се създават образци на органична архитектура, в която всяка отделна част представлява неделим елемент от цялото. И затова кавказките църкви впечатляват и днес със своята хармония и уравновесеност на архитектурните форми, със смелостта на вложените идеи в строителството, с високото майсторство, проявено в сложните и оригинални конструкции, с великолепната пластична украса и прецизен начин на градеж.

Средновековната сакрална архитектура е един от най-важните дялове на богатото културно наследство на древна Армения. Със своето творческо начало, многообразие и голям брой върхови постижения, църковната арменска архитектура прави значим принос в световната културна съкровищница.

Фактът, че голяма част от църковните сгра-

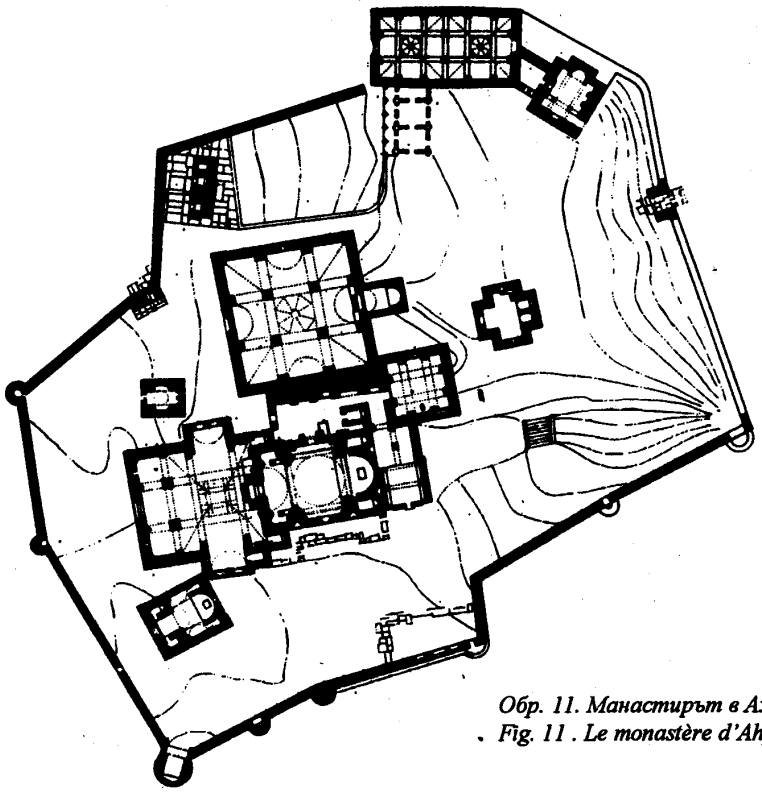

Обр. 11. Манастирът в Ахпат.
Fig. 11 . Le monastère d'Ahpat. Plan.

ди в Армения са се съхранили в сравнително добро състояние до наши дни, позволява на съвременните изследователи да анализират богатия архитектурен материал и на основата на паралели – да създават хипотези и правят изводи относно архитектурата на разрушени вече паметници в други райони на християнския свят.

[1] Подобни решения от IV – VII в. са известни също в Грузия и Сирия.

[2] В. А р у т ю н я н, С. С а ф а р я н. Памятники армянского зодчества. М., 1951, 35-36.

[3] Някои от базиликите са скрити под общ двускатен покрив – базиликите в Касах, Ащарак, Егвард, но има и такива с базиликален силует (напр. в Двин).

[4] Под „зални църкви" разбирам еднокорабни църкви и базилики.

[5] Урарту е първата държава, създадена на територията на Армения в IX–VII в. пр. н. е.

[6] М. А с р а т я н. Очерк армянской архитектуры. М., 1985, с. 32 и сл.

[7] В. Б е р и д з е. Грузинская архитектура „раннехристианского" времени. Тбилиси, 1974, с. 7.

[8] М. А с р а т я н. Цит. съч., 41-43.

[9] Н. Ч а н-е в а - Д е ч е в с к а. Към въпроса за раннохристиянската архитектура от IV – VI в. по българските земи. – В: Приноси към българската археология II, С., 1993, с. 32.

[10] М. А с р а т я н. Цит. съч., с. 35.

[11] В. А р у т ю н я н, С. С а ф а р я н. Цит. съч., 39-41.

[12] Г. Ч у б и н о ш в и л и. Памятники типа Джвари. Тбилиси, 1948.

[13] Т. М а р у т я н. Звартноц. Ереван, 1963.

[14] R. M e p i s a s c h w i l i, W. Z i n z a d z e. Kirchen und Wehrbauten Georgien. – Leipzig, 1987, p. 147; 115-121.

[15] Шестапсидни куполни църкви се изграждат и в Грузия, но през X в., а осемапсидни църкви не се строят (вж. В. Б е р и д з е. Архитектура Тао-Кларджети. Тбилиси, 1981, с. 64).

[16] Близостта е в общата архитектурна идея (вж. N. T c h a n e v a - D e t c h e v s k a. Sur quelques problemes de l'architecture sacrale medievale en Bulgarie paralleles avec l'Armenie. – In: Atti del Primo Simposio Intern. Di arte Armena – 1975, Venezia, 1978, p. 680; С. Б о я д ж и е в. Архитектурата на Кръглата църква. – В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, 76-77).

[17] Г. Ч у б и н а ш в и л и. Цроми. М., 1969.

[18] Н. Ч а н е в а - Д е ч е в с к а. Църкви и манастири от Велики Преслав. С., 1980; Църковната архитектура на Първата българска държава. С., 1984, 77-150.

[19] В. А р у т ю н я н. По поводу датировки храма в Аруче. Ереван, 1946; Н. Т о к а р с к и й. Архитектура Армении IV–XIV в. Ереван, 1961, с. 107.

[20] Н. Ч а н е в а - Д е ч е в с к а. Местные особенности зальных церквей с куполом в землях средневековой Болгарии и их сравнения с церквами такого же типа в Армении. – Във: Второй межд. симпозиум по армянскому искусству. Сборник докладов, II, Ереван, 1978; Архитектурни особености и проблеми на църквите със стегнат кръст от периода на развития феодализъм в България. – В: Изследвания върху архитектурата на българското средновековие. С., 1982, 131-203.

[21] Заради краткост в статията не са отбелязани редица други оригинални църковни решения, които повече или по-малко се явяват преходни форми между посочените в настоящата статия. Някои от тези паметници обаче са също новаторски като архитектурни реализации и дори представляват значителни постижения (например църквата „Св. Саркис" в Текор, датирана по строителен надпис в 478 – 490 г.; църквата в Зорадир от VI в. и др.).

[22] Тези църкви имат близост по архитектурна композиция със Златната кръгла църква от Велики Преслав (вж. бел. 16).

[23] N. T c h a n e v a - D e t c h e v s k a. Zu der Frage nach den mittelalterlichen kuppeligen Kirchen mit eingetragenen Seitenaltaren. – In: Atti del Terzo simposio intern. Di Arte Armena. Venezia, 1981.

[24] Неин паралел по отношение на декоративната ѝ тенденция е църква № 1 от местността Аврадака край Велики Преслав.

[25] Н. Ч а н е в а - Д е ч е в с к а. По въпроса за църквата „Св. Архангели" в Бачковския манастир и другите двуетажни църкви в района. – Годишник на департамент Археология, т. II–III, НБУ, С; 1996, 344-354.

[26] О. Х а л п а х ч ь я н. Архитектурные ансамбли Армении. М., 1980.

[27] J. L e s s u s. Sanctuaires chrétiens de Syrie. Paris, 1947, p. 102.

[28] Достойнствата на арменската архитектура бяха заслужено оценени още в началото на XX в. от Й. Стржиговски, но мнозина западни учени тогава определиха неговите оценки за пресилени и дори неверни. Настоящите знания за старата арменска архитектура обаче потвърждават основните постановки в трудовете на Стржиговски. (вж. J. S t r z y g o w s k i. Die Baukunst der Armenier und Europa. I, II, Wien, 1918).

[29] Въпреки че между църковната архитектура на Армения и Грузия съществува определена близост, все пак те притежават много свои специфични черти и своеобразни различия, които не са обект на разглеждане в настоящата статия. В нея не се разглеждат грузински паметници, освен при някои паралели. Църковната грузинска архитектура от ранохристиянския и средновековния период обаче също има своите върхни постижения и богато развитие, които заслужават да бъдат обект на самостоятелно изследване.

Premières créations de l'architecture religieuse en Arménie et leur diffusion dans le monde chrétien

Nelly TCHANEVA-DETCHEVSKA

(Résumé)

L'Arménie fut le premier Etat qui adopta la religion chrétienne en 301. De ce fait, elle commença la première aussi de construire des édifices du culte: des églises à une nef et des basiliques, ainsi que des églises à coupole centrale. Ces dernières connaissent une étonnante diversité des formes et des compositions architecturales. Certaines églises sont des chefs-d'œuvre de l'architecture religieuse de cette période (la cathédrale Zvartnots, l'église St- Hripsimé, la cathédrale d'Etchmiadzin, etc.). La période VIe–VIIe siècles est la plus fructueuse pour l'Arménie médiévale. C'est alors que sont créés plusieurs plans originaux à partir desquels se développe l'architecture religieuse du monde chrétien.

Le séparatisme féodal en Arménie aux IXe–XIe siècles contribue à la naissance de différentes écoles architecturales (d'Ani, de Sunik, de Vasparakan, de Lorestan). Ces écoles ont donné naissance à des plans et à des formes architecturales entièrement nouveaux. Elles ont donnés aussi des chefs-d'œuvre: la cathédrale d'Ani, les compositions polyconchyliales, l'église de la Sainte-Croix à Ahtamar, ainsi que les remarquables complexes monastiques de Sanaïn, d'Ahpat, de Gochavank, etc., qui sont devenus aux XIIIe de grands centres culturels.

Par l'originalité de ses idées, par la diversité et le grand nombre des chefs-d'œuvre, l'architecture religieuse en Arménie a contribué au patrimoine culturel mondial.

Материали и съобщения

Тракийски некрополи от IV–V в. край Борино, Смолянска област

Костадин Кисьов

Теренните археологически проучвания и разкопки в землището на с. Борино се извършват в периода 1976 – 1986 г.[1] По-голяма част от регистрираните и проучени обекти се намират в местността Извора и в м. Кастраклийски поляни, разположени на 5 км северно от селото. Регистрирани са шест селища, три пещерни жилища и дванадесет некропола, съществували в периода от втората половина на II хил. пр. Хр. до IV–V в. сл. Хр. (обр. 1). Селищата не са проучвани чрез археологически разкопки, но откритите материали и останките от градежи ги датират в IV–V в[2].

Най-ранната крепост в района е разположена в м. Голямото кале, където през 1984 г. са били направени три сондажа с размер 3 х 2 м, на дълбочина 0,50 м. Крепостният зид е разположен върху най-високата част на скален връх, като огражда площ от 800 м². Той е изграден в опус имплектум, без спойка, от големи каменни блокове, оформени еднолицево. Пълнежът се състои от ломени камъни с малки размери. Дебелината на зида варира от 1,50 до 2 м, като на места височината е запазена от 1 до 1,50 м. На дълбочина 0,2 м от нивото на съвременния терен има силно горял културен пласт с дебелина около 0,10 м, наситен с керамика от IV–II в. пр. Хр. Начинът на градеж и дебелината на зида са напълно идентични с тези на крепостния зид, наречен „диагонална крепостна стена" върху Небет-тепе в Пловдив [3].

За разлика от регистрираните късноантични селища, които са разположени на голямо разстояние едно от друго, некрополите са концентрирани върху обособена площ, включваща верига от няколко планински била и върхове (обр. 1). Надгробните могили от IV–V в. са част от некропол от близо сто могили, възникнал през късната бронзова епоха и съществувал до V в. сл. Хр. Близо едно хилядолетие могилите са издигани върху една и съща територия, като некрополът се е развивал от юг на север [4].

I. Могилен некропол – м. Извора (Кабата).

Могилите от IV–V в. (с номерация № 3, 4, 5, 6, 43, 44, 46 и 68) са обособени в отделна група, заемаща северозападната част на некропола (обр. 2). През същия период е функционирал и плосък некропол, който е разположен на 450 м северно от тези могили.

Некрополът се състои от десет могили, издигнати на близко разстояние една от друга – от 2 до 10 м, на 15 м западно от групата могили от ранната желязна епоха и на 800 м югозападно от тези от късната бронзова епоха. От тях чрез разкопки са проучени три могили (№ 3, 5 и 6), а останалите седем са датирани въз основа на материалите, открити върху повърхността и периферията на насипите.

Могила № 3. Могилният насип има елипсовидна форма с диаметър север – юг – 6 м; запад – изток – 5 м и височина 0,60 м , натрупан от необработени камъни, взети от околния терен. Върху него и на различна дълбочина се откриха няколко монети, керамични фрагменти и въглени. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне на място. В центъра под могилния насип се откри огнище с диаметър 1 м и дебелина на пласта 0,10 м, наситен с калцирани кости и въглени. Гробните дарове са положени в огнището и на различна дълбочина в могилния насип. Те се състоят от:

1. Глинен съд с конусовидна форма, с две езичести дръжки, плоско дъно, правилно профилиран ръб на устието и тъмнокафяв цвят. Работен е на ръка от лошо пречистена глина. (обр. 3).

2. Глинена чаша със сферична форма, една дръжка, плоско дъно и правилно профилиран ръб на устието. Има тъмнокафяв цвят , работен на ръка от лошо пречистена глина (обр. 4).

3. Девет бронзови монети на Филипи (I в. пр. Хр.); Гордиан III (238–244), сечена в Деултум; Йовиан (363–364), Валентиниан I (363–375); Констанций II (337–361) – 3 броя и Аркадий (395–408) – 2 броя[5].

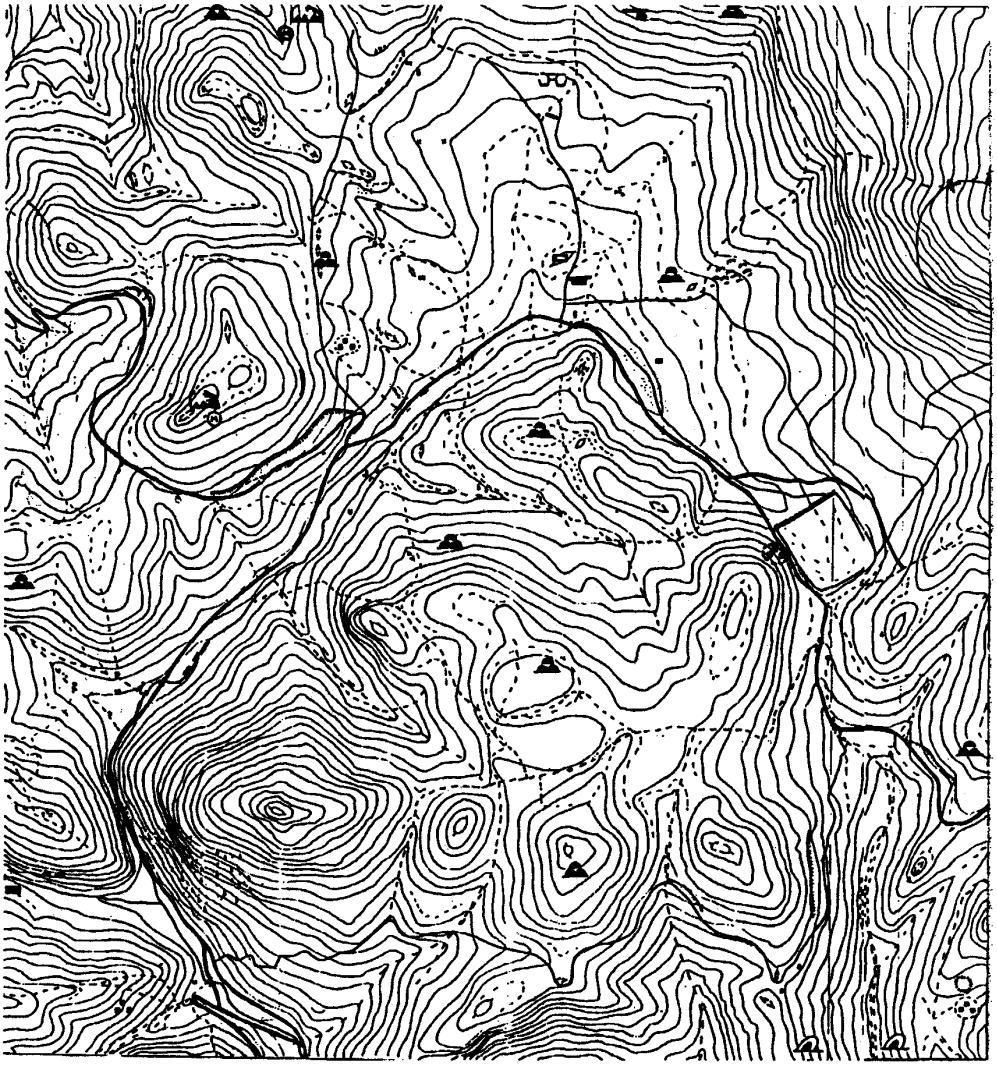

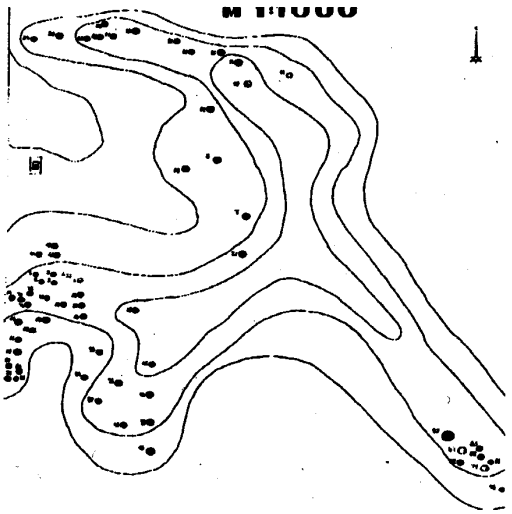

УСЛОВНИ ЗНАЦИ

- ЕДИНИЧЕН ВКОПАН ГРОБ
- ПЛОСЪК НЕКРОПОЛ
- МОГИЛЕН НЕКРОПОЛ
- ОБИТАЕМА ПЕЩЕРА
- ТРАКИЙСКА КРЕПОСТ-СЕЛИЩЕ
- ОТКРИТО СЕЛИЩЕ
- РАЗПРЪСНАТО СЕЛИЩЕ
- ЗЕМЕН УКРЕПИТЕЛЕН ВАЛ
- ЕДИНИЧНА НАХОДКА
- МОНЕТНА НАХОДКА
- СГРАДА

Обр. 1 Карта на археологическите обекти в м. Извора край с. Борино.
Fig. 1. Carte des chantiers archéologiques au lieu-dit „Izvora", près du village de Borino.

Обр. 2. План на могилния некропол - м. Кабата.
Fig. 2. Plan de la nécropole à tumulus au lieu-dit „Kabata".

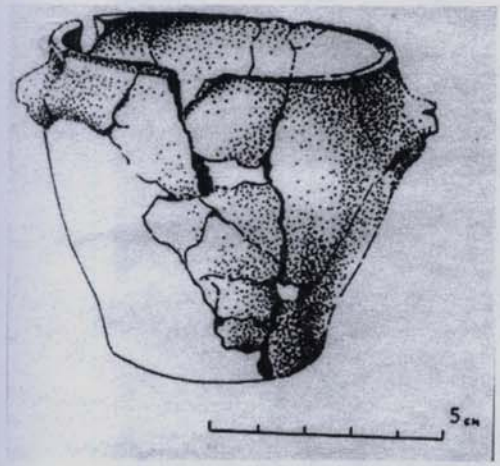

Обр. 3. Глинен съд - урна, мог. № 3.
Fig. 3. Urne d'argile, tumulus № 3.

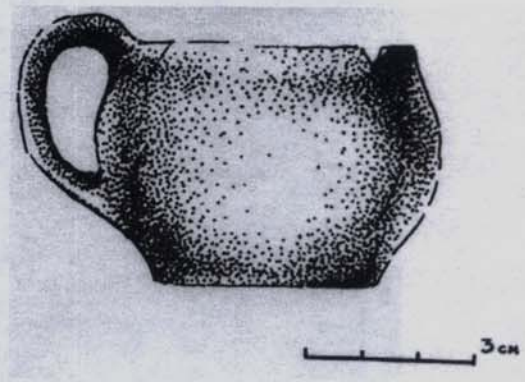

Обр. 4. Глинена чаша, мог. № 3.
Fig. 4. Coupe d'argile, tumulus № 3.

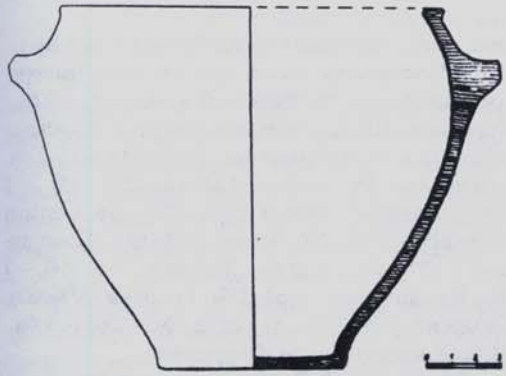

Обр. 5. Глинен съд - урна, мог. № 5
Fig.5. Urne d'argile, tumulus № 5.

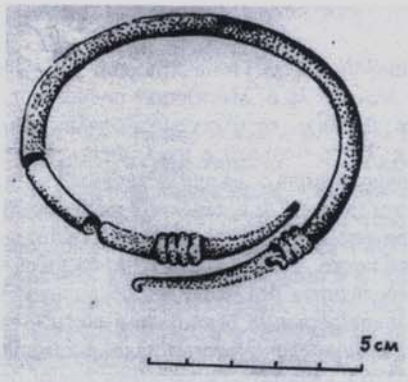

Обр. 6. Бронзова гривна, мог. № 5.
Fig. 6. Bracelet de bronze, tumulus № 5.

Могила № 5. Могилният насип с размери: диаметър 5 м и височина – 0,60 м се състои от ломени камъни с различна големина. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне на място, върху скалата. Огнището, разположено в централната част под могилния насип, е с диаметър 1 м и дебелина на пласта 0,07 м, наситен с калцирани човешки и животински кости и въглени. Около него е оформен неправилен пръстен от камъни. В средата на огнището, в легнало положение, е положен глинен съд-урна, пълен с останки от човешки калцирани кости и пръст. Съдът има конична форма с две езичести дръжки и плоско дъно, работен на ръка от лошо пречистена глина с размери : вис. 0,14 м, диам. на устието 0,14 м (обр. 5).

Гробните дарове са положени накуп до огнището и се състоят от:

1. Бронзова торква с две висулки и спирално увита по краищата тел (диаметър 0, 13 м, сечение 0,6 см).

2. Бронзова гривна с кръгло сечение и спирално увита по краищата тел (диаметър 0,08 м, сечение 0,5 см) (обр. 6).

3. Чашка с една дръжка, плоско дъно и профилиран ръб на устието, изработена на ръка от лошо пречистена глина с едри силикатни примеси. Украсата се състои от два релефни конусовидни издатъка, оформени непосредствено под ръба на устието. Размери – вис. 0, 075 м, диам. на устието 0,07 м. Непосредствено до урната са поставени две бронзови монети, на Кон-

Обр. 7. Оgнище (клада), оградено с пръстен от квадри, мог. № 6.
Fig. 7. Foyer (bûcher), entouré d'un anneau de quadres, tumulus № 6.

станций II (337–361) и на Аркадий (395–408)[6] .

Могила № 6. Могилният насип с диам. 5 м и вис. 0, 50 м, се състои от ломени камъни и пясък. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне на място, върху скалата. Огнището от кладата (диам. 2 м и дебелина на пласта 0, 10 м) е наситено с овъглени дървета, калцирани човешки кости, зъби и кости от преживни животни, последните без следи от обгаряния. Източната периферия на огнището е подзидана с дъговидно подредени четири дялани каменни блока. Върху квадрите са запазени следи от обгаряне, обстоятелство, което сочи, че подзиждането е извършено преди изгарянето, вероятно с цел да се укрепи кладата (обр. 7). Гробните дарове са разположени в огнището, на различна дълбочина в могилния насип и в неговата периферия върху скалата. Те се състоят от :

1. Глинена чаша, работена на ръка, с една дръжка, плоско дъно и профилиран навътре ръб на устието. Стените на съда имат тъмночервен цвят. Размери – вис. 0, 10 м, диаметър на устието 0, 10 м, диаметър на дъното 0, 07 м (обр. 8).

2. Глинен прешлен за вретено със сферична форма (диам. 0, 04 м).

3. Шестдесет и три броя монети, от които една сребърна и 62 бронзови. Петдесет и пет от монетите са открити на различна дълбочина (от 10 до 50 см) в могилния насип. Останалите седем монети са били поставени до външната страна на подпорния зид. В южната периферия на могилния насип върху скалата е открит съд, работен на грънчарско колело, в който е поставена сребърна монета на Acoleia (43 г. пр. Хр.).

Монетите са сечени при различни императори, както следва: Филипи (I в. пр. Хр.) – 2 бр., Каракала (211–217) сечена в Сердика, Каракала (211–217) контрамаркирана, Елагабал (218–222), сечена във Филипопол, Галиен (253–268) – 2 броя, Клавдий Готски (268–270), Диоклетиан (284–305) – 2 бр., Констант (337–350), Констанций II (337–361) – 19 бр., Йовиан (363–364) – 2 бр., Валентиниан I (364–375), Грациан (375–382), Теодосий (379–395), Аркадий (395–408) – 3 бр., 24 броя монети силно разрушени[7] .

Могила № 10. В могилата са открити четири първични гроба от VII–VI в. пр. Хр. и един

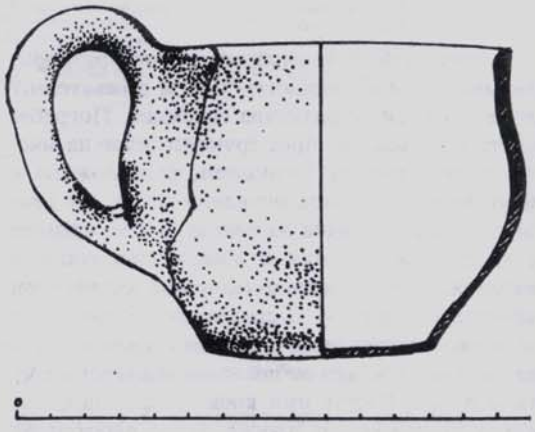

Обр. 8. Глинена чаша, мог. № 6.
Fig. 8. Coupe d'argile, tumulus № 6.

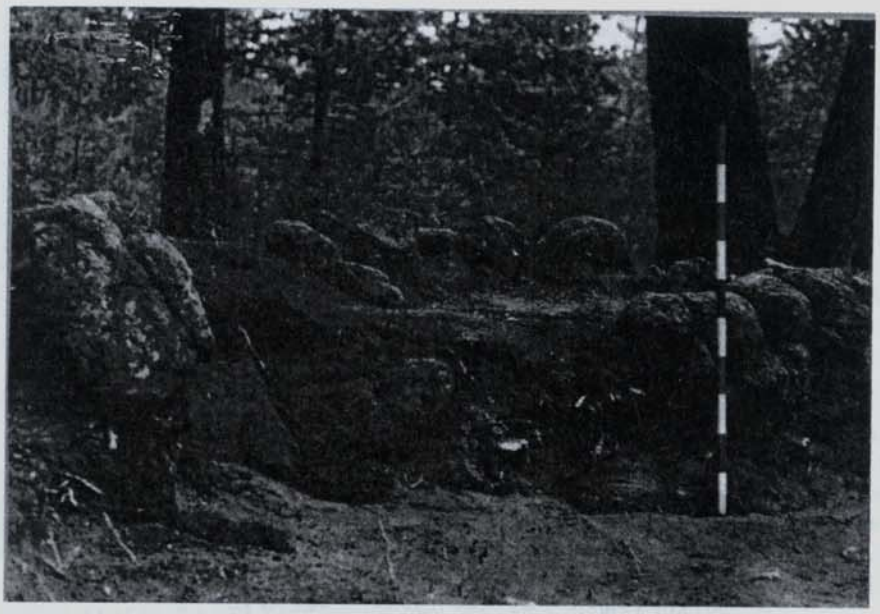

Обр. 9. Част от подпорния зид, укрепващ плоските гробове.
Fig. 9. Fragment du mur de soutènement, fortifiant les tombes plates

вторичен гроб от III в. пр. Хр., датиран с фибула „тракийски тип". При проучването на могилния насип на дълб. 0,25 м в централната част се откриха шест броя кръгли глинени плочки с диам. от 1 до 4 см. Те са изработени от стени на дебелостенни и тънкостенни чашки от III–IV в. сл. Хр., покрити с червен лак.

Могила № II. В югоизточната периферия на могилата, на нивото на терена, са открити два гроба от VII–VI в. пр. Хр., в които погребенията са извършени чрез трупополагане. Те са датирани с двуспирални фибули, нанизи от кехлибар и нападателни оръжия[8] . Върху централната част на могилния насип, на дълбочина 0,30 м, се откриха бронзова монета на Констанций II (337–361) и 18 броя кръгли плочки с диам. от 1 до 4 см, оформени от стените на дебелостенни и тънкостенни съдове от III–IV в. сл. Хр., покрити с червен лак.

Проучените могилни насипи имат еднакви размери и структура от необработени камъни, добивани от околния карстов терен. Пръст е използвана за засипване на кладите и останките на мъртвите с гробни дарове, преди да бъдат издигнати върху тях могилните насипи от камъни.

Проучените гробове са единични, като погребенията са извършени чрез трупоизгаряне на място. Всяко от огнищата е оградено с пръстен от камъни. Гробните дарове са поставяни на едно и също място и в трите гроба – в централната част на огнището или в неговата периферия. Даровете са еднотипни, състоят се от две основни групи – глинени съдове и монети. Само в единия гроб (мог. № 5) заедно с този тип предмети допълнително са положени и накити.

Еднаквост се констатира също и в практикуваните допълнителни обреди, състоящи се в разхвърляне на керамика и монети при насипването на могилите.

Датировката на погребенията се определя от най-късните монетни емисии – тези на Аркадий (395–408), поставени и в трите могили. Най-ранните монети в могилите датират от I в. пр. Хр. От откритите общо 74 броя монети в проучените три могили, количествено преобладават тези на Констанций II (337–361) – 23 броя.

II. Плосък некропол – м. Кастраклийски поляни.

Некрополът е разположен на 450 м северозападно от късноантичния, върху горната част на ниско продълговато било, покрито с гъста борова гора (обр. 2). Гробовете, седем на брой, са разположени в права линия на площ от 35 м^2. Преди извършването на погребенията теренът е бил заравнен и подзидан в южната част чрез неправилно подредени камъни в два реда, на височина 0,50 м (обр. 9). Укрепването на терена е извършено, за да се предотврати свличането на пръстта, поради наклона му в южна посока. Стратиграфските

Обр. 10. Гробните дарове от гроб № 1.
Fig. 10. Offrandes funéraires de la tombe № 1.

наблюдения сочат, че гробовете са били покрити със земен пласт с деб. 15–20 см. Всички погребения са извършени чрез трупоизгаряне извън рамките на некропола, след което част от костите на мъртвите са поставени в урни или направо върху предварително опалените гробни места, заедно с гробните дарове.

Гроб № 1. Гробът е разположен в югоизточната част на некропола, където заедно с гроб № 2 са оградени с пръстен от камъни, подредени един до друг. Теренът в южната страна е подзидан с един ред необработени камъни. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне. Част от останките са положени в урна, която е поставена в огнище с диам. 1,20 м и дебелина на пласта 6–7 см, наситен с остатъци от овъглено дърво. Гробните дарове са сложени в огнището, като върху всички тях са запазени следи от вторично обгаряне (обр. 10):

1. Глинен съд – урна, работен на ръка, с конусовидна форма, плоско дъно и четири езичести дръжки.

2. Глинена чаша, поставена в легнало положение. Съдът е изработен на ръка, с конусовидна форма и конкавно дъно.

3. Три глинени паници с различни размери, работени на грънчарско колело, с профилиран навътре ръб на устието и стени, покрити с червена ангоба.

4. Бронзова торква, поставена върху съдовете. Торквата е изработена от тел с кръгло сечение, изтъняваща в краищата и удебелена в средата. Размери – диам. 14 см, сечение 0,7 см.

Гроб № 2. Гробът е разположен непосредствено до гроб № 1, оградени са заедно с пръстен от камъни. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, като част от останките са поставени заедно с гробните дарове върху предварително опалената гробна площ. Огнището има диам. 1,20 м с дебелина на пласта 0,06 м. Гробните дарове се състоят от:

1. Глинен съд, работен на ръка, с конусовидна форма, плоско дъно и две езичести дръжки.

2. Две глинени чашки, работени на грънчарско колело, с две дръжки, малко столче за дъно и стени, покрити с червен лак.

3. Две глинени паници, работени на грънчарско колело, със завити навътре ръбове на устиетата, покрити с червен лак.

4. Шест бронзови монети, поставени до съдовете – Константин Велики (Хераклея) (336–337), Константин Гал (351–353) и Констанций (351–361) – 4 броя[9].

Гроб № 3. Гробът е разположен в западната част на некропола, непосредствено до гроб № 4, ограден в северната периферия с необработени камъни (обр. 11). Огнището с диам. 1 м и дебелина на пласта – 0,07 м, застъпва огнището и гробните дарове на гроб № 4. Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, като част от останките са положени на купчинка, върху предварително опалена площ, заедно с гробните дарове, които се състоят от:

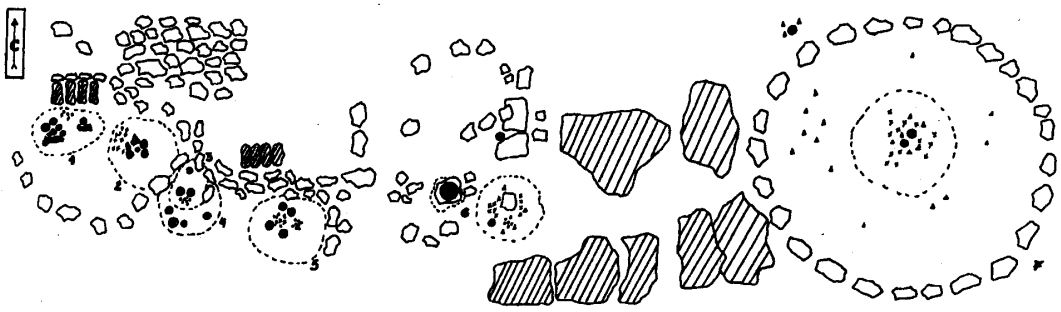

Обр. 11. План на плоския некропол, м. Кастраклийски поляни.
Fig. 11. Plan de la nécropole plate au lieu-dit „Kastraklijski poljani".

1. Купичка – изработена на ръка от лошо пречистена глина, конусовидна форма на тялото, плоско дъно и профилирано навън устие.

2. Гърне – изработено на ръка, със сферична форма, плоско дъно и правилно профилирано устие.

3. Глинена кръгла плочка, оформена от стена на съд (диам. 2 см).

4. Осемдесет и две бронзови монети, поставени до глинените съдове – Константин Велики (326–328), Констанций Гал (344–351) – 6 бр., Констанций II (351–361) – 48 бр., Юлиан като Цезар (355–361) – 7 бр., 20 бр. силно корозирали и обгорени[10] .

Гроб № 4. Гробът е разположен непосредствено под гроб № 3, покрит е с пръст с дебелина 0,06–0,07 м. Огнището, върху което са поставени останките и гробните дарове, има значително по-големи размери – диам. 2 м и деб. на пласта 0,05 м. Гробните дарове се състоят от глинени съдове и монети:

1. Паница – поставена с дъното нагоре, изработена на грънчарско колело, конусовидна форма и ниско плътно столче за дъно.

2. Чашка с две дръжки, сив цвят, работена на колело.

3. Две малки купички с конусовидна форма и плоско дъно, работени на колело.

4. Четиридесет и три бронзови монети, поставени в сивата чашка – Диоклетиан (Кизик) преди 294 г., Константин Велики (Кизик) (312–313) – 2 бр., Константин Велики (Константинопол) (330 – 333) , Константин II (330–336), Констанс (331–334) (Кизик) – 2 бр., Констант (337–346) – 21 броя, Константин Велики (341–346), постумни – 2 бр., Юлиан (Антиохия) (360–363), Констанций II (361–365) – 5 бр., Граниан (375–382)- 2 бр[11] .

Гроб № 5. Гробът е разположен в централната част на некропола, непосредствено до подпорния зид (обр. 11). Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, като част от останките, заедно с гробните дарове са поставени върху огнище с диам. 1,20 м. Северната половина на огнището е оградена с необработени камъни, подредени в един ред под формата на дъга.

Гробните дарове са еднакви с тези от другите гробове и се състоят от:

1. Две гърнета, работени на грънчарско колело, със сферична форма на тялото, плоско дъно и правилен профил на устието.

2. Чашка с две дръжки, работена на грънчарско колело, с ниско плътно столче на дъното и стени, покрити с червен лак.

3. Девет бронзови монети, поставени на купчинка между съдовете – Константин II (Тесалоника) (336–337), Констант (341–346) – 3 бр., Константин Велики (постумна) (341–346), Кизик – 3 броя, Констанций II (351–361) – 2 броя[12].

Гроб № 6. Гробът е разположен в централната част на некропола, непосредствено до изтърчащите над съвременния терен скали (обр. 11). Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, като част от останките са положени в централната част на огнище с диам. 1,20 м, оградено с пръстен от необработени камъни. Те са захлупени с дълбок глинен съд, който допълнително е покрит с каменна плоча (обр. 11). Около урната са поставени гробните дарове, състоящи се от шест бронзови монети, обгорели и корозирали. На 1 м встрани от гроба, върху камъните са поставени 7 бронзови монети от края на IV в., които се откриха под чимовия пласт, силно корозирали.

Гроб № 7. Гробът заема източната периферия на некропола, непосредствено до естествените скални образувания (обр. 11). Погребението е извършено чрез трупоизгаряне, като останките са положени в огнище с диам. 1,50 м и деб. на пласта 0,03 м, наситено с керамични фрагменти. То е ограждено с пръстен от необработени камъни с диам. 4 м. С изключение на

керамичните фрагменти, поставени в северната периферия на гробното съоръжение, други гробни дарове не са били използвани в погребалния обред.

Цялостното проучване на некропола дава възможност за извършването на пълна реконструкция на практикуваните погребални обреди през IV–V в. Еднаквост между отделните гробове се констатира както в начина на погребване, така и в допълнителните обреди, състоящи се в предварителното опалване на гробната площ и нейното ограждане с пръстен от камъни.

Гробните дарове са еднотипни, състоящи се от две групи предмети – глинени съдове и монети. Само в единия от гробовете (№ 1) заедно с глинените съдове и монети е положен и накит.

Датировката на погребенията се определя въз основа на най-късните емисии монети, открити в отделните гробове както следва: гроб №2 и гроб № 5 – Констанций II (351–361), гроб № 3 – Юлиан като цезар (355–361). Най-късно е извършено погребението в гроб № 4, което се датира с монети на Грациан (375–382). От откритите в некропола 147 монети количествено преобладават тези на Констанций II (351–361). Най-ранните монети принадлежат на Диоклетиан и Константин Велики (312–315), а най-късните на Грациан (375–382), които дават и хронологическите граници на плоския некропол.

Могилният и плоският некрополи са функционирали почти едновременно, което определя и голямото сходство на практикуваните в тях погребални обреди. В двата некропола погребенията са извършвани чрез трупоизгаряне, като различието се състои в издигането на могилните насипи върху кладите, докато изгарянето при плоските гробове е извършвано извън рамките на некропола. Гробовете и в двата некропола са изграждани с пръстени от камъни, след което са засипвани с могилни насипи или земен слой. В периода III–VI в. тракийските племена в Родопите практикуват биритуалния начин на погребване, като в повечето гробове преобладава обредът на трупополагането[13] .Едновременно практикуване на двата обреда в рамките на един некропол не е регистрирано в Западните Родопи. В тракийската погребална традиция от този период вероятно е съществувала пряка връзка между начина на погребване и насипването на могилни насипи.

От проучените в Западните Родопи общо 30 некропола шест са могилни и 24 плоски. При всички могилни гробове погребенията са извършвани чрез трупоизгаряне, докато при плоските некрополи масово се практикува трупополагането в цисти. По-голяма част от плоските некрополи са разположени около или в близост до раннохристиянските базилики. Досега не е установена хронологическа връзка между проучените 10 базилики в Западните Родопи и съществуващите в тези райони могилни некрополи от III–IV в. Последните са разположени в близост до селища и крепости, но не и до църкви. Най-вероятно трупоизгарянето, както и издигането на могилни насипи е практикувано от отделни племенни групи и родове, които в периода III–VI в. все още не са били възприели християнската религия.

Поставянето на глинени кръгли плочки, отделно или заедно с монети в гробовете, може да се свърже със сведението на Плиний Стари, че траките изработвали каменни плочки с различни цветове, които отговарят на всеки ден. В последния ден преди смъртта плочките се събират, сортират и по този начин се давало мнение за живота на всички индивиди[14].

В погребалните обреди и при двата некропола са използвани еднотипни гробни дарове, които се обособяват в две групи – глинени съдове и монети. Независимо от наличието или липсата на могилен насип върху гробовете, обредът „Харонов обол" е практикуван и в двата некропола. Този обред в Тракия не е регистриран в ранните некрополи до IV в. пр. Хр.[15] Първите гробове с монети в тях са сравнително малко и датират от края на IV – средата на III в. пр. Хр. (Мезек[16], Пловдив[17], Стойките[18]), докато през III–IV в. в гробовете масово са поставяни монети до главата, в устата, в ръката или върху тялото[19].

Характерен елемент на погребалните обреди в двата некропола край Борино е наличието на голямо количество монети с малък номинал, като преобладават тези на Констанций II (337–365). Особено важно е да се отбележи голямата хронологическа разлика при отделните групи монети, открити в гробовете. В могили № 3 и № 6 погребенията са извършени през 395–408 г., като заедно с гробните дарове са поставени и монети от I в. пр. Хр. и II в. сл. Хр. В случая вероятно като гробен дар е положено монетно съкровище, натрупвано близо четири века. Подобен е случаят с монетното съкровище от Г. Манастир, събирано в продължение на 200 г[20]. Находката съдържа група монети от последните десетилетия на IV в. пр. Хр.; монети от III в. пр. Хр. и група монети от I в. пр. Хр. Наличието на значително количество монети с голяма хронологическа разлика в могилите от IV–V в. край Борино намира и поранен аналог като практика в могили № 1, 2 и № 3 край Севтополис. В техните насипи са отк-

рити общо 179 бронзови монети на Филип II, Александър III, Севт III, Месамбрия и Епир. Според някои проучватели наличието на монетите в насипите се дължи на тяхното пренасяне с пръстта от по-ранно селище, предшествало Севтополис[21]. Други свързват присъствието им в насипите като част от погребалните обреди възприемат монетите като богатство, събирано през третата четвърт на IV в. пр. Хр. и съхранено през следващите години[22].

Наличието на голям брой монети от различни императори във всички късноантични гробове в двата некропола край Борино, липсата на по-ранни селища около тях и посочените ранни паралели от вътрешността на Тракия показват, че тезаурацията на монетните съкровища и тяхното поставяне в гробовете е характерен елемент в тракийската погребална традиция в продължение на цяло хилядолетие. Тезаурацията на монетите като фамилни съкровища е показател за слаби, не особено интензивни стоково-парични отношения, особено в планината, където вероятно е преобладавала натуралната размяна. Голямо количество монети обаче не се откриват във всички проучени късноантични некрополи в Западните Родопи. Концентрация на голям брой монети засега е регистрирана само в некрополите край Борино и Барутин, където плоските гробове са разположени непосредствено до базилика от IV–V в[23].

На този етап от проучванията на селищната система в Родопите не може да се даде категорично становище за начина, по който голямо количество монети са попадали в отделните семейства. Вероятно богатите късноантични гробове от м. Извора, Борино и Барутин са принадлежали на хора с по-голяма възможност за достъп до тържища и, разполагащи със суровини и продукти, годни за търгуване.

[1] **К. Кисьов**. Разкопки на тракийски могилен некропол край Борино, Смолянски окръг. – АОР пред 1985 г., В. Търново, 1986 г., с. 53; АОР през 1986 г., Разград, 1987 г., с. 80, 107. Научната документация от разкопките се съхранява в Историческия музей – Смолян, под арх. № 127.

[2] **К. Кисьов**. Към въпроса за селищната характеристика на Средните Родопи. – ИМЮБ, XIV, 1988, 55 – 73; **К. Кисьов, М. Маджаров**. Новооткрит римски път в Родопите. – Родопика, № 2, предадена за печат през юни 1996 .

[3] **Д. Цончев**. Приноси към старата история на Пловдив. С., 1938, с. 23.

[4] **К. Кисьов**. Керамиката от късната бронзова епоха в гробните комплекси от Западните Родопи. – Археология, 1992, № 2, с. 1–12; Погребални практики в Родопите (края на II–I хил. пр. н. е.), С., 1993 г.

[5] Пол. инв. № I 2; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 11. Всички монети, обект на тази статия, са определени и публикувани от ст. н. с. д-р И. Прокопов в каталога „Нумизматична колекция на Смолянския музей, V в. пр. н. е. – VI в. сл. н. е“, С., 1991 г.

[6] Пол. инв. № 9; 67.

[7] Пол. инв. № I 22, 39, 58, 66, 74, 28, 31, 56, 17, 18, 19, 20, 21, 26, 32, 36, 42, 50, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 76, 80, 24, 41, 53, 54, 48, 51, 27, 43, 45, 25, 29, 30, 33, 34, 37, 38, 40, 44, 45, 68 – 72, 81 – 86.

[8] Материалите от могили № 10 и № 11, както и останалите могили от ранножелязната епоха ще бъдат публикувани в статията „Тракийски некрополи от ранната желязна епоха край с. Борино, Пловдивска област“.

[9] Пол. инв. № K 7 ; I 605.

[10] Монетната находка е заведена с пол. инв. № I K 23.

[11] Монетната находка е заведена с пол. инв. № I 461; K 5, K 13, K 6, K 8, K 12, K 18, K 4, K 21, K 11, K 10, K 16, I592, I48, I 864.

[12] Монетната находка е заведена под пол. инв. № I K24.

[13] **Н. Дамянов**. Погребалният обичай през късната античност в Западните Родопи. – Сб. Тракийската култура в Родопите и горните поречия на Марица, Места и Струма. Смолян, 1990, с. 92.

[14] **В. Миков**. Народната медицина у старите траки. – Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958 г., с. 657–670.

[15] **М. Домарадски**. Мястото на нумизматичните данни в проучванията на тракийската култура от късножелязната епоха. – Нумизматика, 1987, № 4, с. 4–18.

[16] **Б. Филов**. Куполните гробници при Мезек. – ИБАИ, XI, 1937, с. 76.

[17] **Л. Ботушарова, Л. В. Коларова**. Куполна гробница при Пловдив. – Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 285.

[18] **К. Кисьов**. Тракийски некропол край с. Стойките, Пловдивска област. – Археология, 1989, № 4, с. 13–17.

[19] **В. Томова – Герасимова**. Познавали ли са траките обола на Харон? – Нумизматика, 1972, № 2, с. 13–16.

[20] **Б. Русева**. Принос към циркулацията на сребърни монети в Тракия през елинистическата епоха. – Археология, 1988, № 2, с. 15–27.

[21] **Д. Димитров**. Бронзови монети на династията Адей от разкопките в Севтополис. – Археология, 1972, № 3, с. 10; **К. Димитров**. Колективни находки с монети на Севт III. – Векове, 1979, № 4, с. 76 – 83.

[22] **М. Домарадски**. Цит. съч, с. 4 – 18.

[23] **Н. Дамянов**. Раннохристиянска базилика и некропол в м. Долна Бартина, община Доспат. – АОР през 1987 г., Благоевград 1988, с. 188. Археологическите проучвания са извършени под ръководството на Н. Дамянов, К. Кисьов и Ат. Киряков от Историческия музей в Смолян. Материалите от некропола не са публикувани.

Nécropoles thraces des IVe-Ve siècles, situées près de Borino, village de la région de Smoljan

K. Kissjov

(Résumé)

Cet article publie les résultats des recherches archéologiques de deux nécropoles thraces des IVe–Ve siècles après J.-Ch., situées dans les Rhodopes. Indépendamment de la présence ou de l'absence de tumulus, les rites funéraires pratiqués dans le cadre de ces deux nécropoles sont absoluments identiques. Tous les enterrements ont été faits par incinération sur des bûchers entourés de pierres, une pratique caractéristique des rites funéraires thraces dans les Rhodopes du I^{e} millénaire av. J.-Ch.

Les offrandes funéraires sont principalement des récipients en argiles et une grande quantité de monnaies. Leur vaste cadre chronologique est lié à la thésauration des trésors monaitaires en Thrace.

Новооткрит паметник за култа на Зевс Сабазий в Тракия

Атанас Милчев

В околностите на с. Кортен, Новозагорско, в местността Докса баир има останки от римски укрепен лагер, който понастоящем е в руини. През 1961 г на западния склон на тази местност при изкопни работи за изграждане на стопански сгради са открити зидове от постройки и крепостни стени, които са принадлежали на този лагер. Намерените тук материали – главно керамика, железни предмети, монети, мраморна статуя на Херакъл, надгробни плочи и др., позволяват самият лагер да бъде отнесен към II – III в. сл. Хр. Археологически разкопки на това място досега не са провеждани.

В близост до този римски лагер в местността Табанова могила има следи от стар път с каменна настилка с ширина около 2 м. На този път са запазени останки от сводест мост, наричан от местните жители „гивгирлия". В северния му край е имало мраморна колона с надпис, която сега не съществува.

Този древен път е идвал от Черноморието, от Анхиало и през дн. Сливен е минавал през землището на Кортен, където се проследява сравнително добре покрай местността Трите могили, на юг под Беглижки Кайрак, покрай „Циганска могила" и могилата „Пачника", откъдето се отправя на северозапад. Той е пресичал „Ешек дере" на запад от Табановата могила, минавал е под Узун кайрак, като се е насочвал на запад покрай Авлиева чешма, м. Гидика, оттам е преминавал между Борук – Лука и Марков рид и е слизал на север към Ново село и през с. Долно Паничерево се е отправял към Хаинбоазкия проход. При местността Чаллъка е имало отклонение на пътя на запад през днешните села Асеновец, Бястово и Караново към Стара Загора. От запазените следи може да се направи изводът, че именно по тези места е минавал римският път, свързващ черноморските градове с Филипопол и Берое[1]. За съществуването на този път свидетелства надписът върху една милиарна колона, намерена през 1902 г. в околностите на с. Кортен (инв. № 3123). Надписът е на латински език и гласи:

Обр. 1. Надписът от с. Кортен.
Fig. 1. L'inscription de Korten.

Dominis n(ostris)
Constantino
Maximo victori
ae triumfotori semper
Augusto et Constantio et
Constant et Constant (io)
nobilissimis Caesa (aribus)

Превод: „На нашите господари, на най-великия Константин, винаги победител и триумфатор Август и на Константин, Констант и Констанций, най-знатните цезари".

Милиарната колона, която е стояла на римския път Анхиало–Кортен, се датира между 303–327 г[2]. Една от пътните станции на този римски път вероятно се е намирала при с. Кортен. Затова, че землището на Кортен е пресичано от важна пътна артерия през античността, свидетелства и споменатият укрепен римски военен лагер, разположен на западния склон на „Докса баир", охраняващ както пътя и началото на Кортенския проход, така и Елено–Твърдишкия проход на север. В околностите на Кортен вероятно е имало и светилище, както показват откритите тук няколко бронзови статуетки, а също и оброчни плочки на тракийския конник[3].

В околностите на с.Кортен, вероятно в м. Докса баир, е открита мраморна ара, която сега се използва за подпора на олтарната маса в местната църква. Подобен паметник, използван също за подпора на олтарна маса, е известен от параклиса северозападно от с. Горни Воден[4].

Част от арата е вкопана в земята, поради което не е възможно да се установи височината ѝ. Тя е издялана от мраморен блок, четиристранно оформен, със страни по 0,65 м. Източната и западната стена са украсени с гирлянди, а северната е без украса. В горната част на южната стена са оформени два изпъкнали ръба, а под тях е очертана полукръгла линия, изпъкнал ръб и дълбоко врязана арка. В нея е издълбан надпис на старогръцки език в осем реда, сравнително добре запазен (обр. 1).

ΑΓΑΤΗ ΤΥΧΗ

ΙΟΥΛ ΙΗΡΗΝ
ΤΟΝ ΛΑΜΠΡΟΤΑΤΟΝ
ΥΠΑΤΙΚΟΝ
ΚΑΙ ΙΕΡΕΑ ΔΙΟΣ ΣΕΒΑΖΙ ΟΥ
ΑΓΕΜ ΡΤΙΛΑΟΣ
Ε ΠΙΝΙΚΟΣ
ΤΟΝ ΦΙΛΟΝ ΚΑΙ ΕΥΕΡΓΕΤΗΣ
ΕΥΤΥΧΩΣ

Превод: „На добър час. Юлий Иерес, най-славния бивш управител (на провинция) и жрец на Зевс Сабазий..."

Надписът съдържа важни данни за политическата и религиозната дейност на Юлий Иерес, който е бивш управител на провинция (Тракия) и жрец на Зевс Сабазий. Не можахме да установим при кой римски император той е бил управител на провинцията. Независимо от това обаче с този новооткрит надпис се прибавя още едно име на неизвестен досега управител на провинция Тракия.

Особено интересни са данните от надписа за култа на Сабазий в Древна Тракия. И тук, както и в редица други паметници, трако-фригийският бог Сабазий е синкретизиран със Зевс, а Юлий Иерес е негов жрец. Изследване на култа на Сабазий в българските земи беше направено от нас във връзка с обнародването на една бронзова култова ръка на Сабазий, намерена в околностите на с. Градница, Севлиевско[5]. С това направихме принос в изясняването на култа и иконографията на този трако-фригийски бог в дунавските провинции през римската епоха. За целта привлякохме много археологически и епиграфски паметници от Италия и различните провинции на римската империя, базирайки се и на античната литературна традиция. Така достигнахме до една обобщена картина за този култ и за паметниците, свързани с него.

Сабазий е бог, покровител на растителността, която е свързана с основния поминък на траките – земеделието, но постепенно тази му функция на обикновен бог на плодородието в Мала Азия е изместена от нова – функцията на бога космократор, владетел на света, господар на живота на хората и на техните души[6]. От изследване на култа на Сабазий се установи връзката му с Дионис, Хермес, Фортуна, Меркурий и тракийския Херос[7], но той не е бил синкретизиран с тях.

Оброчната плочка на Сабазий и тракийския конник от Пловдив, публикувана от мен през 1978 г., дава възможност за някои нови наблюдения върху култа на Сабазий в Тракия и Мизия през римската епоха[8]. На нея освен подчертаната връзка с тракийския Херос е представена и Фортуна с калатос на главата и рог на изобилието в ръка. Фортуна и Сабазий, доколкото ми е известно, не са засвидетелствани върху други иконографски паметници. Тук не става дума за двете божества, а за общия им култ, като тук Меркурий се явява второстепенен бог[9]. Това не означава, че Сабазий въобще не е бил синкретизиран с някои от боговете от гръко-римския пантеон. От известните бронзови ръце, свързани с култа на Сабазий, е представена мълния, върху която е стъпил орел[10]. Касае се за главния атрибут на Юпитер Гърмовержец и неговата свещена птица -орела[11] . Върху плочката от Пловдив Сабазий, е представен разкрачен, поза, която не ни е позната от други негови изображения от типа Зевс–Гърмовержец. И тук е налице иконографска близост между Сабазий и Зевс[12]. Сабазий, символизиран със змията, е поставен в тясна връзка с атрибутите на Юпитер – жезъла и орела[13].

Композиционното и сюжетното единство в изображенията на мълния в горния край на бронзовата ръка от Градница, където е загатното и присъствието на самия бог, ни кара да мислим, че е бил изобразяван по символичен начин синкретизмът между Сабазий и Юпитер[14]. В сравнение с многобройните други изображения върху бронзовите култови ръце, изобразяването на светкавицата и орела винаги заема специално място, с което се подчертава синкретизмът между Юпитер и Сабазий. Този синкретизъм е засвидетелстван и при редица епиграфски паметници, където Сабазий носи епитетите на Юпитер – Optimus Maximus.

Интересен е и един оброчен надпис от Майнц, един от центровете на римската провинция Германия, където Сабазий е наречен

Jupiter Optimus Maximus Conservator, епитет, безспорно свързан със Сабазий Космократор[15].

Ярък пример за синкретизъм на двете божества ни дава и друг надпис от с. Яворово, Старозагорско, в който се сочи, че за петнадесети път пожизнен първожрец на събранието в областта прави посвещение на бога Зевс Сабазий[16] . В други паметници от нашите земи Сабазий също е отъждествяван със Зевс[17].

Особено ценни сведения за изясняване и датиране на публикувания тук надпис, ни дава един друг надпис, открит в античното селище северно от с. Карановo, което отстои само на 6 км от с. Кортен[18]. Въз основа на открити в това селище основи на монументални сгради и разнообразен археологически материал, датирани с голямо количество монети от времето на Септимий Север и Каракала (между 198 – 217) , както и намерения тук гръцки надпис в светилището на Зевс – Сабазий, можем да датираме и нашия надпис по същото време – края на II и началото на III в.

Известните археологически и епиграфски материали, както и новооткритият надпис, отново потвърждават изказаното от мен мнение, че култът на Сабазий в Древна Тракия е бил широко разпространен и той е бил почитан като бог на плодородието и Космократор – владетел на вселената, господар на живота на хората и техните души и е бил отъждествяван със Зевс.

[1] **Д. Цончев**. Римският път Carassura – Vetoe. – Изследвания в памет на К. Шкорпил. С., 1961, с. 271 сл.; **Кр. Панайотова**. Землището на с. Кортен в праисторията и античността. – Expeditio Thracica. 1992, 2, 117–127.

[2] **В. Бешевлиев**. Епиграфски приноси. С., 1952, с. 42.

[3] **Д. П. Димитров**. Антични паметници от Стара Загора и нейните околности. – ИАИ, VII, 1932/1933, 291–312.

[4] **Г. И. Кацаров**. Нови антични паметници от България. – ИАИ, VII, 1932/1933, 382–383, обр. 132.

[5] **Ат. Милчев**. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия. – ГСУ, ФИФ, LXVI, 3, 1972/ 1973, 37–76; О культе Сабазия в Нижней Мезии и Фракии. – ВДИ, 1977, 2, 58–76.

[6] **Ат. Милчев**. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия, с. 39; **W. Fauth** . Sabazios. – Der Kleine Pauly, 2, 1972, rol. 1478–1479.; **П. Горбанов**. За характера на фигуралните паметници на Сабазий и някои аспекти от неговия култ. – Археология, 1976, № 4, 13–18.

[7] **Ат. Милчев**. Цит. съч., 67–69.

[8] **Ат. Милчев**. Оброчна плочка на Сабазий от Пловдив. – Археология, 1978, № 3, 19–23.

[9] **Chr. Blinkenberg**. Archäologisches Studien, Leipzig, 1908, 66–128.

[10] **Chr. Blinkenberg**. Op. cit., p. 105.

[11] **Ат. Милчев**. Към култа на Сабазий в Долна Мизия и Тракия, с. 58.

[12] **Ат. Милчев**. Оброчна плочка на Сабазий от Пловдив, с. 22.

[13] **Ат. Милчев**. Към култа на Сабазий в ..., с. 54.

[14] **П. Горбанов**. Цит. съч., с. 17.

[15] C I L, XIII, 2, № 6708.

[16] **Хр. Буюклиев**. Нов паметник за култа на Сабазий в Тракия. – Археология, 1965, № 2, 50–51.

[17] **Х и К. Шкорпил**. Старовремски надписи из разни краища на България. – Мсб, VII, 1892, 96–97; **В. Добруски**. Материали по археологията на България. – Мсб, XVI–XVII, 1900, с. 79; **Й. Иванов**. Кюстендилският Хисарлък и неговите старини. – ИАД, VII, 1919/ 1920, с. 82, обр. 53.

[18] **Б. Борисов**. Принос към проучването на светилището на Тракийския конник северно от с. Карановo, Новозагорско. – ИМЮИБ, XII, 1989, 53–58.

Un monument nouvellement découvert, lié au culte de Zeus Sabasius en Thrace

Atanas MILTCHEV

(Résumé)

Le monument fut trouvé dans le campement fortifié romain, situé aux environs de Korten, village de la région de Nova Zagora, probablement au lieu-dit Doksa bair. Il représente un bloc de marbre de forme quadrilatéral. Sur l'un des côté, il y a une inscription en grec disposée sur huit lignes, bien conservée.

L'inscription contient des données très précieuses sur l'activité politique et religieuse de Julius Jérès qui était gouverneur de la province de la Thrace. Il était aussi prêtre de Zeus Sabasius. Cette inscription nouvellement découverte vient d'inscrire dans l'histoire de la province romaine de la Thrace, encore un nom d'un de ses gouverneurs.

Particulièrement intéressantes sont les données sur le culte de Sabasius dans la Thrace antique. L'inscription est datée aux environs des IIe-IIIe siècles.

Паметници на орли от Новозагорско

Веселин Игнатов

Във фонда на Историческия музей – град Нова Загора, се съхраняват пет каменни паметника на орли. Единият от тях е оброчна плочка, а останалите – каменни статуетки, попаднали в музея по различно време от землищата на селата Карановo, Съдийско поле и Младово. Те са с неизвестно точно местонахождение и това не ни дава възможност да ги свържем с даден контекст и съответно затруднява изясняването на предназначението им.

1. Оброчна плочка на орел (обр. 1)[1]. № 2013. Размери: вис. 11,4 см; шир. 9,6 см; деб.3,1 см. Намерена е в землището на село Карановo през 1941 г. Вероятно е от античното селище, разположено на север от съвременното село, където е известно светилището на тракийския конник и Зевс-Сабазий[2].

Плочката е изработена от ситнозърнест мрамор. В него има червеникави жили, които му придават розов оттенък. Има равна основа, в горната част е заоблена. Гърбът на плочката е неизгладен. Върху лицевата част има леко изпъкнала рамка с дебелина от 0,5 до 1,2 см. На централно място е изобразен кацнал орел с разтворени криле. Главата е обърната наляво, с вдигнат нагоре клюн. По долната част на крилете и опашката перата са изобразени с прави линии, показващи големината им. Перата по тялото и горната част на крилете са предадени като елипси. Перушината по врата и краката е изобразена с леко вълнообразни линии. Орелът е стъпил върху долната рамка. Плочката е изработена във висок релеф.

Оброчни плочки на орли в Тракия са известни от Перущица[3], Пловдив (Филипопол)[4]; Крумово[5] и Мулдава[6], Асеновградско; с. Копиловци, Кюстендилско[7] и в Кюстендил (Пауталия)[8]; с. Черково, Старозагорско[9]. Близка по сюжет и изображение е глинена плочка с изображение на орел от с. Овчиларе, Горнооряховско, наме-

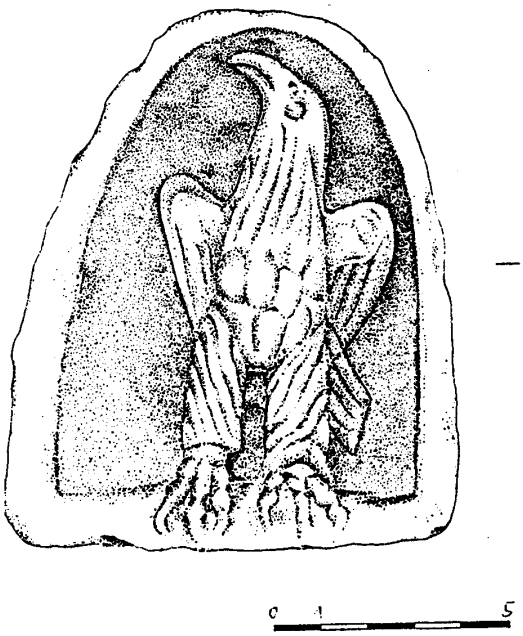

Обр. 1. Оброчна плочка на орел от с. Карановo.
Fig. 1. Plaque rituelle d'aigle du village de Karanovo.

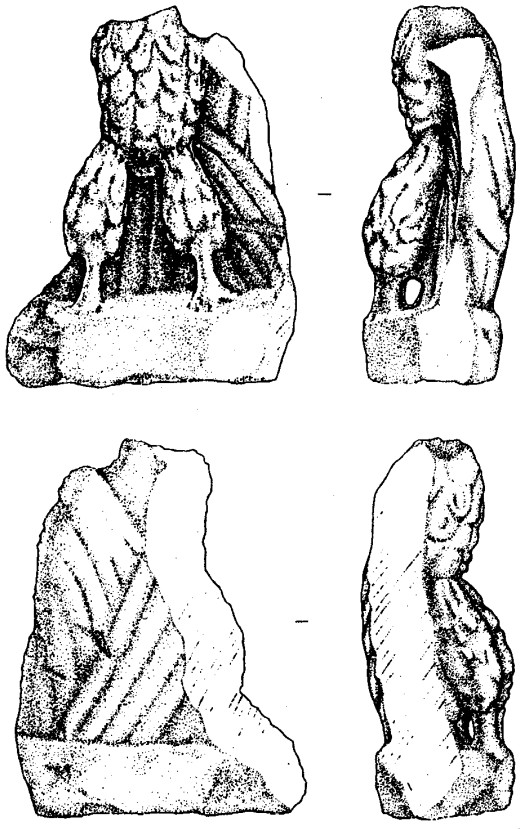

Обр. 2. Статуетка на орел от с. Карановo.
Fig. 2. Statuette d'aigle du village de Karanovo.

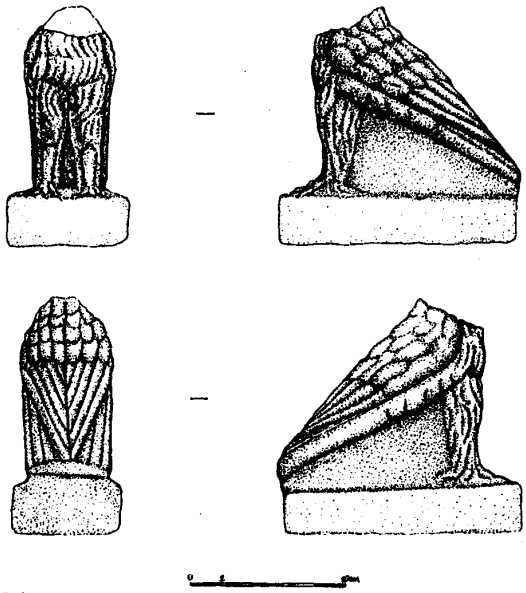

Обр. 3. Статуетка на орел от с. Младово.
Fig. 3. Statuette d'aigle du village de Mladovo.

рена с монета на Марк Аврелий (161–180 г.)[10].

2. Статуетка на орел (обр. 2). № 2139. Размери: вис. 14,3 см; шир. 10,5 см; деб. 5,5 см. Намерена през 1941 г. в землището на с. Карановo.

Статуетката е изработена от ситнозърнест бял мрамор. Липсват главата, лявото крило, част от дясното и подставката. Орелът е изобразен изправен, с разтворени крила и разперена опашка. Перата по крилата и опашката са представени чрез врязани линии, а тези по тялото са изобразени релефно и детайлно. По-условно са моделирани перата по крилата на гърба с врязани линии. Орелът е стъпил на подставка, като пръстите на краката се сливат с нея. Краката са добре изразени и отделени от останалата част на статуетката. Много добра изработка.

Близки по изпълнение са статуетки на орли, намерени на територията на Несебър (Месембрия)[11] и Кабиле[12]. Сходни са и статуетка от Пловдив (Филипопол)[13], една недовършена статуетка от Варна (Одесос)[14] и фрагмент от Монтана[15].

3. Статуетка на орел (обр. 3). № 3313. Размери: вис. 16 см; дълж. 15 см; шир. 7 см. Постъпила е в музея през 1965 г. от землището на с. Младово.

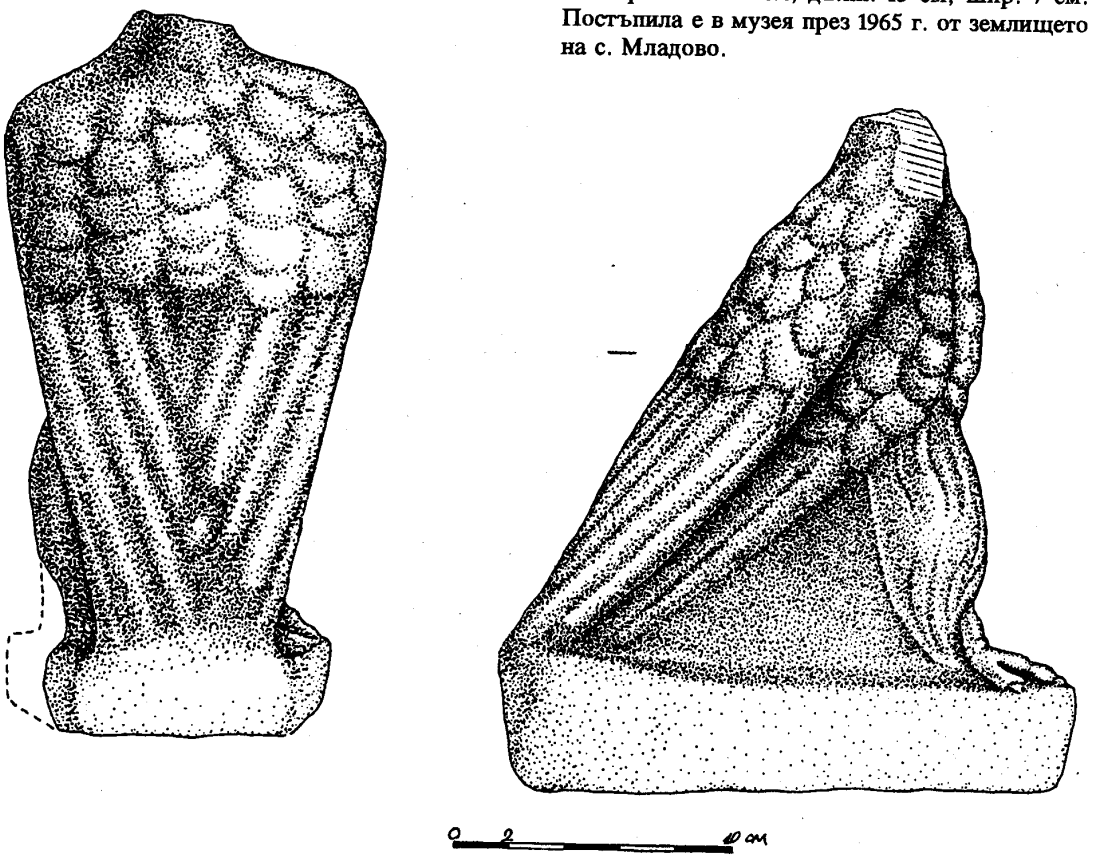

Обр. 4. Статуетка на орел от с. Съдийско поле.
Fig. 4. Statuette d'aigle du village de Sădijsko pole.

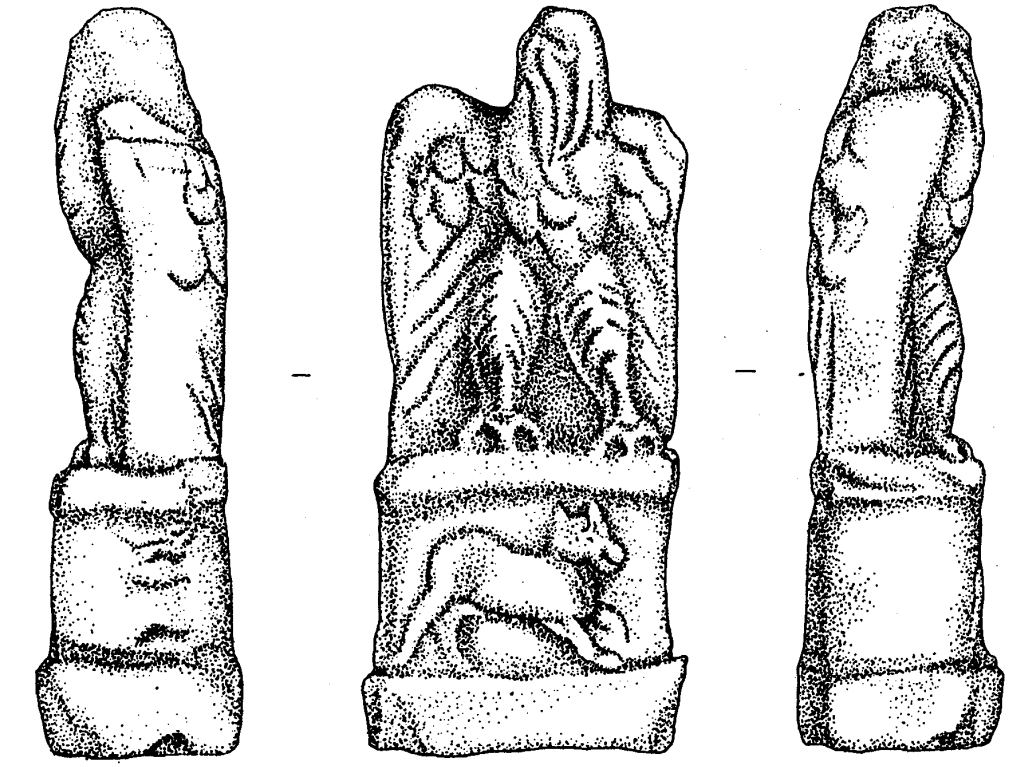

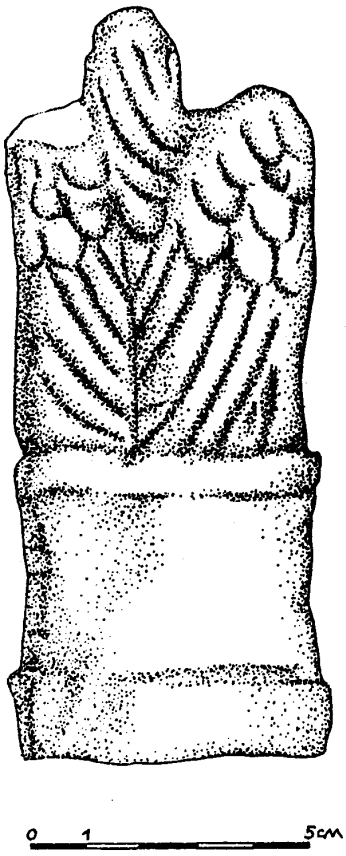

Обр. 5. Статуетка на орел от с. Съдийско поле.
Fig. 5. Statuette d'aigle du village de Sădijsko pole.

Тя е изработена от ситнозърнест бял варовик със сиви жилки. Липсва главата. Орелът е представен със свити криле и опашка. Дългите пера по крилете и опашката са изобразени с врязани линии, а късите по горната част на тялото – елипсовидно. Перушината по гърдите и краката е маркирана с дъговидни къси врязани линии. Орелът е стъпил на подставка с правоъгълна форма. Пръстите на краката са представени разтворени, като добре се вижда и задният пръст. Добра изработка.

4. Статуетка на орел (обр. 4). № 1858. Размери: вис. 28 см; дълж. 23 см; шир. 12,4 см. Намерена е през 1939 г. в землището на с. Съдийско поле. От землището на селото е известно светилището на тракийския конник[16].

Статуетката е изработена от едрозърнест бял варовик. Липсва главата, малко от лявото крило, голяма част от подставката и десният крак. Идентичен на гореописания. Различава се по поголемите си размери и леко разтворените крила. Добра изработка.

5. Статуетка на орел (обр. 5). № 3607. Размери: вис. 13,8 см; шир. 5,6 см; деб. 3,7 см. Намерена е в землището на с. Съдийско поле.

Статуетката е изработена от ситнозърнест бял варовик със сивкав оттенък. Орелът е стъпил върху постамент, изправен, с разтворени крила и обърната наляво глава, която е отчупена. Стъпил е върху постамента, като ноктите на краката са добре изразени. Перата и перушината са представени като вече разг-

леданите паметници. Постаментът е висок, горе и долу профилиран. Върху лицевата му част е изобразено куче в ход надясно.

Изображението на орел неизменно присъства сред античните паметници в Тракия. Като изображение при траките той се среща като архитектурен детайл в гробници[17], върху монетите на тракийските владетели[18], съдове, шлем, наколенник и др[19].

Изключително много се разпространява след настаняването на римляните и най-вече през императорската епоха. Образът на орел през тази епоха в Тракия се среща в архитектурата[20], надгробните плочи[21], монети на римските императори[22], лампи[23], геми[24], апликации[25], нагръдници[26], шлемове[27], фибули[28], както и като самостоятелни паметници[29].

За семантиката на изображението съществуват различни интерпретации в зависимост от контекста му. То е разглеждано като върха на древната вертикална структура на Космоса[30]; на тракийския цар-жрец[31]; образ, тъждествен на върховен соларен бог[32]; символ на анонимен върховен бог (Зевс, в синкретизъм Зевс/Хюпсистос – Зевс/Хюпсистос/Сабазий)[33]; птица на смъртта[34]; знак на императорската власт[35]; символ на римското оръжие[36] (съответно на легионите – легионен знак); емблема, свързана с имтераторския култ[37] или просто натуралистичен мотив[38].

Представените тук паметници са без надписи или някакъв символ към изображението, даващи възможност за тяхната интерпретация. Ако е имало такива, то те са били свързани с отчупените и липсващи сега части на паметниците. Разглежданите орли са представени изправени с разтворени крила (само в един случай с прибрани крила). Изображенията са пластични и подробно представени. Иконографски и стилово най-близък е образът, разпространен през императорската епоха. Въз основа на това можем да приемем тази датировка и за времето на направа на разглежданите паметници. Иконографията им дава основание те да бъдат свързани с култа към императора.

Публикуваните паметници на орли в България са малко на брой. С въвеждането в научно обращение на тези от фонда на Историческия музей – Нова Загора, се надяваме да допринесем за изследванията на каменната пластика в Тракия през римската епоха.

[1] Рисунките са направени от Галина Йорданова (художник-реставратор в Историческия музей – гр. Нова Загора) и Хидеки Сато (японски доброволец за сътрудничество с чужбина – JOCV), на които изказвам своята благодарност.

[2] Б. Борисов. Принос към проучванията на светилището на тракийския конник, северно от с. Караново, Новозагорско. – ИМЮИБ, XII, 1989, 53–59, вж и цит. там л-ра за светилището. На с. 57 авторът споменава за намиращи се в Новозагорския музей оброчни плочки на орли (?!). В инвентарната книга и във фонда, единствената плочка е тука публикуваната.

[3] Ив. Велков. Антични паметници из България. – ГНМ, 1921, 210, обр. 224.

[4] Д. Цончев. Стари селища около Филипопол. – ГМПО, 1954, 274, обр. 3.

[5] D. Zontscheff. Neue Denkmäler der thrakischen Religion. – AB, 1941, II, f, Abb. 7.

[6] D. Tscontchew. Monuments antiques de la Bulgarie du Sud. – RA, 1940, I, p. 202, VII15.

[7] Г. Кацаров. Светилище на Зевс и Хера при Копиловци, Кюстендилско. – ИБАД, IV, 1914, с. 110, табл. XIV3.

[8] Л. Русева–Слокоска. Римска обществена сграда в Пауталия. – Археология, 1964, № 1, с. 44, обр. 12.

[9] Ив. Велков. Новооткрити старини. – ИБАИ I, 1921/22, с. 248.

[10] Ив. Велков. Новооткрити старини. – ИБАИ VIII, 1934, 456-457, обр. 279; Цв. Дремсизова-Нелчинова, Г. Тончева. Антични теракоти от България. С., 1971, с. 90, № 137.

[11] Статуетката се съхранява в Ист. музей – Стара Загора, под № 2Сз813. Г-н Кр. Калчев ми предостави възможността да я разгледам, за което му изказвам своята благодарност.

[12] Н. Танчева – Василева. Религиозният живот в Кабиле през II – III в. сл. Христа. В: сб. Марица – Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, с. 165, обр. в.

[13] Я. Младенова. Оброчни паметници от Пловдив. – ГНАМП, 1960, с. 182, обр. 1а-б.

[14] Г. Тончева. Недовършени скулптурни паметници от Одесос. – В: Изследвания в чест на академик Димитър Дечев, С., 1958, с. 537, обр. 4.

[15] Г. Александров. Антични паметници от Монтана. – Археология, 1986, № 1, с. 42, обр. 8.

[16] Б. Борисов. Оброчни плочки на тракийски конник от с. Съдийско поле, Сливенски окръг. – ИМЮИБ, III, 1980, 23-33.

[17] М. Чичикова. Тракийската гробница край с. Свещари. – МПК, 1983, № 3, с. 28.

[18] Н. Мушмов. Античните монети на Балканския полуостров и българските царе. С., 1912, с. 330, 338-339; Й. Юрукова. Монетите

на тракийските племена и владетели. С., 1992.

[19] И в. М а р а з о в. Митология на траките. С., 1994, с. 195; Кратка енциклопедия. Тракийската древност. С., 1993, с. 248.

[20] С. Б о б ч е в. Римско-коринтски капители от Югозападна и Северна България и мястото им в развитието на римско-коринтския капител. – ИБАИ, XXXII, 1970, с. 109 и цит. там л-ра.

[21] Г. Т а б а к о в а-Ц а н о в а. Римски надгробни плочи от Плевенски окръг. – Археология, 1970, № 1, с. 42, обр. 4 и 5.

[22] Н. М у ш м о в. Цит. съч.

[23] Г. К у з м а н о в. Антични лампи. С., 1992.

[24] А л. Д и м и т р о в а-М и л ч е в а. Антични геми и камеи (от националния археологически музей в София). С., 1980, с. 15.

[25] Д. Н и к о л о в. Тракийски колесници край Стара Загора. – Археология, 1961, № 3, с. 12; Н. Т а н ч е в а - В а с и л е в а. За семантиката в украсата на навръшници за колесница от с. Миладиновци, Бургаска област. – Археология, 1990, № 3, 32-3, обр. 1; Н. Т е о д о с и е в, М. М а н о в. Могилно погребение при с. Драгодан, Кюстендилско. – Археология, 1993, 37, обр. 10.

[26] Н. Т е о д о с и е в, М. М а н о в. Цит. съч., 35 и 36, обр. 7.

[27] П. Г е о р г и е в, И в. Б ъ ч в а р о в. Римски бронзов шлем от колекцията на Окръжния исторически музей в гр. Силистра. – Археология, 1987, № 2, с. 18, обр. 4.

[28] Г. К о в а ч е в. Антична бронзова пластика от Историческия музей в Сливен. – В: сб. Марица – Изток. Археологически проучвания, 2, 1994, с. 162, обр. 4.

[29] Бронзови орлета. Е. Б а ц о в а. Археологически находки от Сливенско. – Археология, 1960, № 2, с. 48, обр. 4; Г. Т а б а к о в а-Ц а н о в а. Дребна бронзова пластика в Казанлъшкия музей. – МПК, 1974, 2-3, 52 и 53, обр. 7 и 8 и цит. там л-ра; Н. Т а н ч е в а-В а с и л е в а. Антични бронзови статуетки в Окръжния исторически музей – Ямбол. – ИМЮИБ, IV, 1981, с. 41, обр. 11 и 12; П. Г е о р г и е в, Г. А т а н а с о в. Римска бронзова пластика от колекцията на Историческия музей – Шумен. – ИИМШ, VII, 1992, 53 и 54, табл. VI, обр. 2 и 3; P. I l i e v a. Antique Zoomorphic Bronze Statuettes from thee Collection of the Archaeological Museum to the Bulgarian Academy of Sciences. – Akten der 10. Internationalen Tagung über antike Bronsen, For schungen und Berichte zur vor – und Frühgechichte in Baden-Württemberg, B. 45, 1994, 217-221, № 1-6, abb. 1 und 2; фрагменти от статуетки на орли (?) – Д. Ц о н ч е в. Антични паметници от Южна България. – ГМПО, 1954, с. 293, обр. 19; Л. О г н е н о в а-М а р и н о в а. Дребни находки, теракоти, скулптура. – В: Севтополис. I, С., 1984, 220, обр. 100; Я. М л а д е н о в а. Античната вила „Армира" край Ивайловград. С., БАН, 1991, с. 119, обр. 193.

[30] И в. М а р а з о в. За семантиката на изображенията в гробницата от Свещари. – Изкуство, 1984, № 4, С. 30; И в. М а р а з о в. Митология на траките. С., 1994, с. 189.

[31] Н. Т е о д о с и е в, М. М а н о в. Цит. съч., с. 36.

[32] Пак там, с. 36.

[33] М. Т а ч е в а - Х и т о в а. История на източните култове в Долна Мизия и Тракия (V в. пр. н. е. – IV в. от н. е.). С., 1982, с. 330.

[34] Г. Т а б а к о в а - Ц а н о в а. Цит. съч., с. 43.

[35] Г. Г е о р г и е в, Г. А т а н а с о в. Цит. съч., с. 54.

[36] А л. Д и м и т р о в а - М и л ч е в а. Цит. съч., с. 15.

[37] С. Б о б ч е в. Цит. съч., с. 109; А л. Д и м и т р о в а – М и л ч е в а. Цит. съч., с. 15.

[38] С. Б о б ч е в. Цит. съч., с. 109.

Monuments d'aigles de la région de Nova Zagora

Veselin IGNATOV

(Résumé)

L'article présente cinq monuments de pierre, avec des représentations d'aigles (une plaque rituelle et quatres statuettes), conservés au Musée d'Histoire de la ville de Nova Zagora et trouvés dans les terroires des villages de Karanovo, de Sădijsko pole et de Mladovo.

La figure de l'aigle est très caractéristique de la culture thrace: comme détail architectural dans des tombeaux, comme effigie sur les monnaies des souverains thraces, sur des récipients, des casques, des genouillères, etc.

L'aigle était particulièrement répandu en Thrace pendant l'époque impériale. Les monuments présentés sont datés de cette période et se rattachent au culte de l'empereur.

Антични селища из българските земи в карта на Йохан Матиас Хаас

Румен Иванов

През 1744 г. при наследниците на известния пруски издател Хоман излиза много обстойна географско-историческа карта на родения в Аугсбург Йохан Матиас Хаас (Johann Mathias Haas) (1684 – 1742)[1]. Тя бива издадена малко след кончината му и включва големи територии от Централна и Източна Европа, както проличава и от обширното заглавие: „Hungariae, ampliori significatu et vet(e)ris vel methodicae, complexae Regna: Hungariae, propriae, Croatiae, Dalmatiae, Bosniae, Serviae, Bulgariae, Cumaniae, principatum: Transsilvaniae, despotatus: Walachiae, Moldaviae, exclusis ab aedem alienatis Galitia et Ludomiriria in suas provincias ac partes divisae et quoad Imperantes ex Austriacis, Turcis et Venetis distinctae juncta tamen propter comoditaten Romania vel Romelia Turcia tabula ex recentissimus pariter et antiquissimus relationibus et monumentis concinnata, as secundum leges projectionis stereographicae legitimae descripta a I. M. Hasio, M. P. P. curantibus Homanniani heredibus" (1744)[2].

Тук ще акцентирам предимно на представеното в днешните български земи. Наред с моретата, реките, езерата и планините, авторът е отразил и много голям брой селища, като при значителна част от тях наред с тогавашните им имена са посочени и тези, с които са били известни през античността (обр. 1).

Ареалът между Дунав от север, Черно море от изток и Стара планина от юг включва голяма площ, върху която е изписано „Bulgariae regnum"[3]. При Добруджа и делтата на Дунав Йохан Хаас е написал „Tatarsky pole" и „Dobrvczenses Tat". Южната граница на българското царство започва в източна посока от нос Емине и се движи по билото на Балкана. В югозападната си част тази граница пресича горното течение на р. Аксиус (Вардар) и преминава южно от град Scopia, Scupi (Скопие). Последният остава в територията на царството. Северозападната граница между Сърбия (Servia) и България преминава, според картографа Хаас, по течението на р. Тимок и след това източно от Nissa, Naissus (Ниш). Южно от Стара планина е изписано с големи букви „Turcia europaea", а с по-малък шрифт „Rumilia", т. е. Румелия[4]. Под последната географска област четем „Thracia Romanorum"[5]. Под името Турция на голямото заглавие е изписано „Macedonia".

Хидрография и орография

Ще започна с българското Черноморие[6]. В общи линии бреговата линия е предадена сравнително точно, особено в южната ѝ част – нос Емине, Бургаският залив, скалистият нос Атия в югозападата част на същия залив, Созопол, Маслен нос. Ахтопол обаче е поставен по на юг, отколкото е нужно. Грешки са допуснати в сектора между делтата на Дунав и нос Емине. Най-фрапираща е тази при поставянето на Варненския залив. Всъщност Йохан Хаас е сложил върху картата два залива. При първия е изписано името на град Varna, който би трябвало да лежи по-надолу в посока юг. Западно от селището са дадени две езера. Едното би трябвало да е Варненското – лиман, образуван от потъването на част от крайбрежието. При другото пише Dewina L(acus). Несъмнено тук става дума за Гебеджанското езеро, в което се влива р. Девня, водеща началото си от едноименните карстови извори. По-надолу обаче виждаме втори залив и името на град Odessus. Западно от него е поставен друг античен град – Marcenopoli (Марцианополис, дн. Девня). Според нас второто описание отговаря повече на действителността. В такъв случай североизточната извивка на брега в посока Златни пясъци – Балчик – Каварна – нос Калиакра е изобразена правилно. Край Бургаския залив е имало три езера – Атанасовското, сега превърнато в жилищен комплекс на съвременния град Бургас; Вая (Бургаско езеро) и Мандренското, което в момента е язовир. Йохан Хаас е означил западно и навътре от морето езерото Develtus. Днес там се намира гр. Дебелт и това е всъщност Мандренското езеро. Край него извира Panys(s)us f(luvius) (Камчия), която се влива в Черно море южно от нос Емине. Допусната е груба грешка. Реката се състои от два основни притока – Луда и Голяма Камчия, водещи началото си от източната част на Хемус. Нейното устие е при с. Старо Оряхово, между Варна и гр. Бяла. Покрай Марциа-

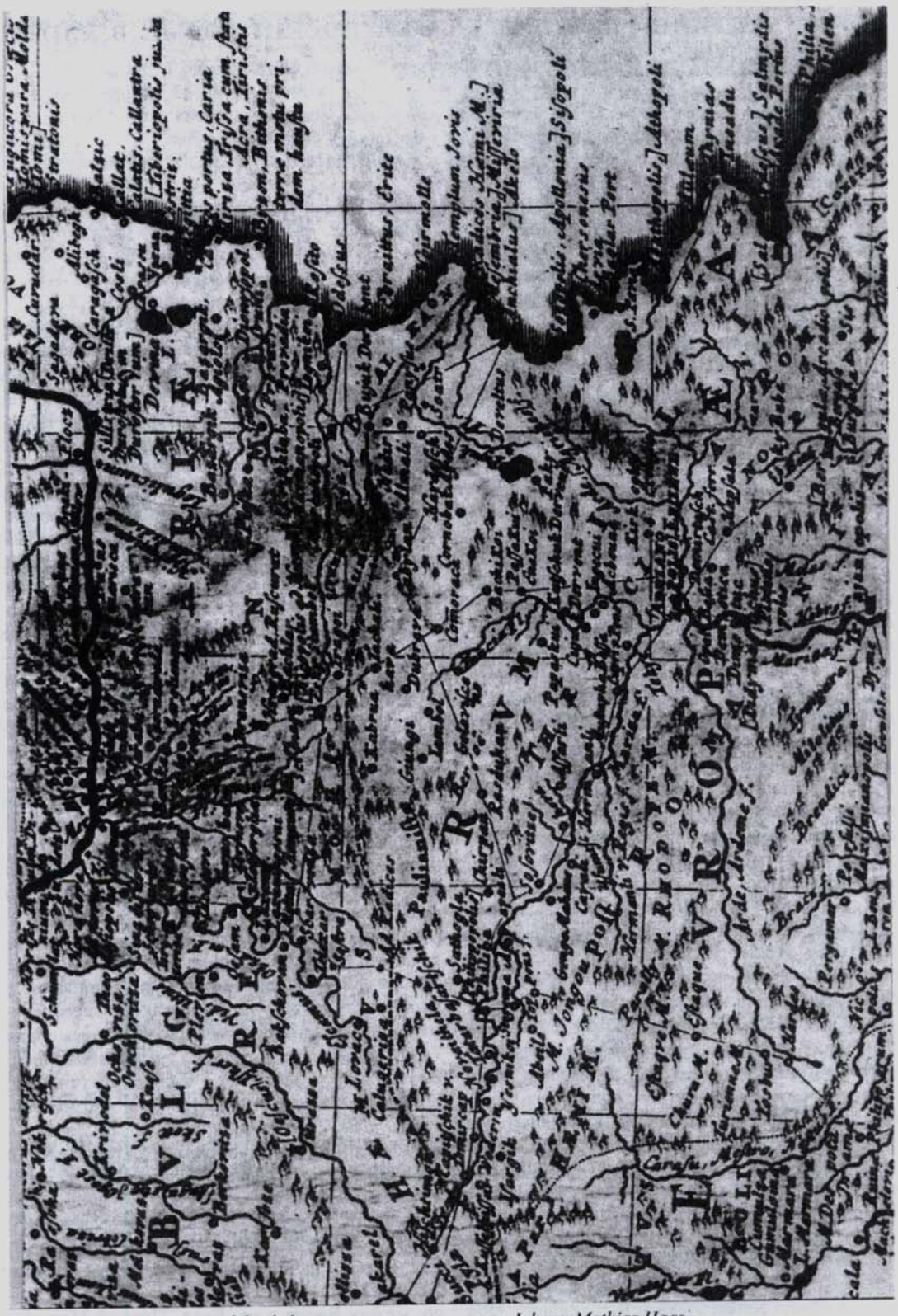

Обр. 1 Фрагмент от картата на Johann Mathias Haas.
Fig. 1. Fragment de la carte de Johann Mathias Haas.

нопол и Одесус минава друга река, означена като Urana f. Вероятно това е Провадийска река. Воден източник е отразен и край Дионисопол. Това би трябвало да бъде Батова река, но коритото е предадено доста невярно.

Достоверността на представянето на долния Дунав в рамките на днешна България е много относителна[7]. Секторът между с. Връв – Видин – Никопол е изобразен в общи линии правилно. От Свищов – Русе – Силистра коритото на реката би трябвало да се движи надолу в североизточна посока и от последния град в по-голяма степен на север-североизток към Галац, откъдето вече Дунав прави завой на югоизток и започват неговите ръкави към делтата. В картата на Хаас е допусната груба неточност. От Никопол до Свищов реката свива рязко на югоизток и след това се движи по една почти права линия до Силистра и едва оттам тръгва в североизточна посока. Важното в работата на Йохан Матиас Хаас е, че са представени добре и систематично десните притоци на Дунав в тук занимаващия ни географски ареал[8]. Първата река от запад на изток е Timacus, Timok f(luvius), която достига до Брегово, Видинско, и малко след това се влива в голямата европейска река. След нея следва малката Arizar f., преминаваща край с. Arazar (Арчар, Видинско). При Lomgrad се влива в Дунав друга неголяма река – Almus, Lom (Лом). В близост край с. Zibet (Цибър) е устието на Ciabrus, Cibriza f(luvius). Край Августе (с. Хърлец, Врачанско) е вливането на Augustae, Ogost(a) f. Следва една голяма река, изписана като Oescus, Isker f. и достигаща до Дунав западно от с. Гиген, Плевенско. В много други по-ранни карти тя е поставена погрешно източно от селото. При следващата река четем имената Vid, Utus (Вит), която се влива при Сомовит. Следващият воден поток в близост е отбелязан като Escamus, Ozzam f(luvius). Несъмнено става дума за Осъм, като първото изписано име не отговаря на истината. Тя се влива в Дунав при селището Ad Novas (около Свищов) (?). По-нататък тече Iantra, Iantrus, минаваща през Temobum, Temovo и вливаща се след това в голямата река между Iatrum cast(ellum) (с. Кривина, Русенско) и Merlan. Относно последното е изказана хипотеза, че може да не се е намирало на десния бряг на Дунав. Край Rustik (Русе) е устието на друга река, съставена от два основни притока – Caralom и Aclom. Тук става дума за Русенски Лом.

На юг от Стара планина най-голямата река е Марица, чието корито Йохан Хаас е представил вярно. При два от десните ѝ притоци са поставени имена. Това са Hermanli (Харманлийска река) и Arde, Ardeme f. (Арда). Край Ямбол е отбелязан един ляв приток на Марица – Tuncia fl(uvius) (Тунджа). Югоизточно от Девелтус извира Arde, Agriones. Това всъщност е р. Ергене и в горното си и средно течение е представена неточно.

Означена е и Carasu, Mesta, Nestus f(luvius), вливаща се в Бяло море. По източната ѝ долина са изписани имената на малки планини – Parally m(ons), Estagne m., Chura m., Turienne m. По коритото на Strymon (Струма) са поставени четири малки езера, нещо, което не отговаря на действителността.

Старопланинските възвишения са отбелязани като „Haemus mons nunc Balkan", т. е. „Планина Хемус, сега Балкан". Йохан Хаас, подобно на други предхождащи го картографи, не е отразил Средна гора. Несъмнено те са смятали Стара планина и Средногорието за един планински масив. Източната и централната част на Балкана са представени относително вярно. След това обаче Хаас е допуснал две грешки. Наред със северозападните части на планината той е отбелязал и две разклонения в посока югозапад. Южно от София е написано „Kumaniza pars Haemi m(ontis), т. е. „Куманица, част от Хемионт". Западно от днешния Кюстендил е написано също невярно Balkan. Югозападно от София Хаас е изписал Orbelius. Всъщност там би трябвало да бъде поставена планината Скомбрус (Витоша). Орбелия (Orbelias) е областта по долината на Струмешница и по Средна Струма, в района между Кресна и Рупелския пролом[9]. Отбелязана е и планината Родопа (Rhodope m.), чието име стои при източните ѝ възвишения. Източно от Адрианопол (Одрин) и западно от бреговата линия „Созопол – Константинополис – Стамбол" са изрисувани очертания на леки планински хълмове. Несъмнено това е Странджа, която не е изписана върху картата на Йохан Хаас.

Селища

Тук също ще започна първо с югозападния бряг на Черно море, означено като „Pontus Euxinus, Turcis Cara Denghis, Mare Nigrum". Авторът е отбелязал редица значителни и по-малки градове от времето на гръцката колонизация в този регион до османското владичество включително, както и някои станции, разположени на пътя от делтата на Дунав до Византион-Константинополис, за който има данни още през V в. пр. н. е. Ще отбележа отначало селищата в ареала на сегашната румъно-българска държавна граница. Йохан Хаас е изписал град „Pangala Turcis Mangalia, Puglicora

Graecis", следват в южна посока „Tomiswara Moldavis, Tomi", „Stratonis", „Balzig" (Балчик), „Callat, Calatis, Callantra, Tiberiopolis juxta quosdam", „Varna", „Tinogittia". В общи линии объркването е пълно при така представения ред на изброяване на населените места. Първо би трябвало да се постави Томи (Констанца), а Калатис е в южна посока и се намира край днешния курорт Мангалия. Хаас е отбелязал два града, и то на немалко разстояние един от друг. В тази отсечка не ни е известен град с името Тибериополис, има град Партенополис при с. Костинещи. Местата на Балчик и Варна съвсем не са тук. Stratonis turris(?) е поставен сравнително правилно южно от Томи и това е някъде около гр. Тузла. Timogitia (Timum), може би трябва да се търси южно от Мангалия и преди нос Шабла. По-нататък Йохан Хаас е отбелязал „Caros portus, Cartia". Това е всъщност Карийското пристанище (Karon limen, Карон лимен). Напоследък се изказва мнение, че локализацията на областта Кария би трябвало да се приеме при нос Шабла[10]. След това следва „Titiza, Trissa cum statione Acra, Tiristis". Тук трябва да направим две уточнения. Триса (Trissa) е пътна станция, регистрирана в Певтингеровата карта. Тя е отстояла на 24 римски мили южно от Калатис и на 12 мили северно от Бизоне[11]. Тиризис и Акре са съответно имената на тракийското племенно средище и ранновизантийския град при днешния нос Калиакра[12]. Този нос е представен малко по-навътре в морето от Шабла, което не отговаря на реалността. По-нататък четем за Бизоне, което е било потънало при земетресение „Buzon, Bithonis terrae motu pridem hausta". Това природно явление се потвърждава от сведенията на Страбон, Помпоний Мела, Плиний Стари и вероятно е станало през втората половина на I в. пр. н. е. Погубеното антично селище с пристанище било разположено върху платото на Чиракман при днешния Каварненски залив[13]. Малко на запад е поставено селището „Cruni, Dionysopol(is)". От Плиний Стари научаваме, че град Дионисополис по-рано се наричал Круной (Круни, дн. Балчик)[14]. Навътре от акваторията е изписано името на „Provat, Provadia", а на самия морски бряг „Rosito" и „Odessus". Всъщност Провадия се намира западно, а не северозападно от Варна. От Одесус надолу по брега са поставени „Ebraittus, Erite", „Voirmolle" (вероятно турско име) и „Templum Iovis, Radices Haemi M(ontis)". Ерите е станция на крайморския път и се е намирала някъде в района на днешното с. Долни Близнак, Варненско. Темплум Йовис (Храм на Юпитер) и полите на Хемимонт са всъщност две различни географски понятия. Първото е пътна станция, спомената в Певтингеровата карта, прераснала през късната античност в голямо селище и раннохристиянски център. Това е днешният Обзор (Гьозекен), който отстои северно и недалеч от нос Емине (Радицес Хеми Монтис)[15]. В югозападна посока следва залив, където са обозначени градовете „Mesembria, Missevira" (Несебър) и „Anchialus, Akela" (Поморие). Край първото селище в морето се влива малка река без име. Това е най-вероятно Хаджийска река. На запад от Поморие Йохан Хаас е поставил в хинтерланда на Тракия Девелтус, несъмнено римската colonia Flavia Pacis Deultensium, основана в края на управлението на император Веспасиан от ветерани, предимно VIII Августов легион[16]. Мястото на града-колония е пò на юг. Следващият голям морски център е „Sozopolis, Apollonia, Sisopoli", разположен край Херсонесус? Последното черноморско селище в днешните български граници е „Aghatopolis, Athopoli" (Ахтопол). Северозападно от него е ситуирано езеро, което според нас е Деркос в Европейска Турция и мястото му не е тук.

Йохан Матиас Хаас е отразил подробно селищата по десния бряг на долния Дунав. Сред тях са отбелязани и такива от времето на Принципата и късната античност (I–VI в.). Ще започнем от запад на изток с кастела Dorticum[17]. Той е поставен неправилно западно от устието на р. Тимок, вместо на изток, на 1,5 км, при днешното с. Връв, Видинско. Следва Widin – Bononia, като второто име е написано оттатък реката поради липса на място. Срещу Видин на другия бряг четем името на град Калафат. На р. Арчарица е поставен град Rataria. Това е colonia Ulpia Traiana Ratiaria, основана в 106 г. или малко след това, един от най-големите центрове на провинция Горна Мизия. При Лом-град липсва името на античния Almus. Край р. Цибрица и едноименното селище Цибър е поставен Cebrus cast(elum). Следва друго укрепление – Augustae, поставено неправилно източно от Огоста. Този античен обект се намира на около 5 км сéверно от с. Хърлец, Врачанско, и е на левия западен бряг на старото корито на споменатата по-горе река. В източна посока следват Variana (между с. Селановци, сега квартал на Оряхово, и с. Лесковец, Врачанско), Rahovo (Оряхово) и Valeriana (при с. Долни Вадин, Врачанско). По-нататък четем Ескус, изписан от другата страна на Дунав, как-

то и Вариана поради липса на достатъчно празно място. Това е Траяновата colonia Ulpia Oescensium – най-значителен град в провинция Долна Мизия. Следват пет селища, чиято последователност върху картата на Йохан Хаас е неточна: Nicopolis (Никопол), Samovnik (Сомовит), Securisca (между с. Черковица и с. Бяла Вода, Плевенско), Sistovo (Свищов) и Dium, Dinium (Белене). Правилният ред е: Секуриска, Сомовит, Никопол, Белене, Свищов. Понататък в същата посока четем Hora nova (нова земя?), Ad Novas (под това име е споменат Novae в Певтингеровата карта) и Theodosiopolis[18]. В региона край гр. Свищов би трябвало да се търси град Теодорополис, основан в 629 г. от византийския император Ираклий. Мястото на Теодосиополис съвсем не е тук. Това селище, наречено по-късно Панион и споменато от „Пътеводител на Хиерокъл", се е намирало в провинция Европа към Диоцеза Тракия. В източна посока (всъщност в североизточна) Хаас е отбелязал следните антични селища по долнодунавския лимес: Iatrum (Iatrus), Trimam(m)ium, (между селата Стълпище и Мечка, Русенско), Pristis, Hexantapristis (Сексагинта Приста, Русе), Tegrae (Tegra, Tigra, с. Мартен, Русенско), Appiaria (с. Ряхово, Русенско), Transmariska-Tutrakan (Тутракан), Nigriniana (Nigrinianis-Candidiana, при с. Малък Преславец, Силистренско) и Silistra-Drista-Durostolum-Durostorum[19].

Между Дунав и Хемус Йохан Хаас също е отбелязал няколко антични обекта. На първо място трябва да спомена някои от пътните станции на военния път Ескус – Филипопол[20]. Последният град е изписан с турското име Philiba и античното Philippopolis. Оттам на север през Троянския проход (комплекса „Беклемето") четем ad Radices (при с. Бели Осъм, Ловешко) и Sostra (с. Ломец, Ловешко). След това пътят на картата не е фиксиран. Обаче по на север четем имената на станциите Melta (при Ловеч) и Ad Putea (с. Рибен, Плевенско). Последната е обозначена на източния бряг на р. Осъм, което не е вярно, вместо на източния на р. Вит (Утус). Много важен е фактът, че Йохан Хаас е дал продължение на пътя от Филипопол на юг през Родопите към Тракийско (Егейско) море. Там е ставала връзката с първостепенния път „Виа Егнация".

От Мелта на изток тръгва път, достигащ до Nicipolis ad Haemum, който е ограден със скоби[21]. Това е основаният в началото на II в. от н. е. Траянов град Никополис ад Иструм. Обаче над него пише „Hrasgrad, Ruscurat, Bachlar" (може би Разград), а непосредствено под Никополис четем „Esky Stambol". Трябва да се отбележи, че турското име на Велики Преслав е Ески Стамболук. Ако приемем, че Разград и Преслав са поставени точно, то мястото на Никополис ад Иструм не е тук. От II в. нататък е съществувал второстепенен път, успореден на Крайдунавския, който е свързвал Монтана-Мелта-Никополис-Марцианополис-Одесус.

На Диагоналния път от Сингидунум (Белград)-Наисус-Филипополис-Адрианополис-Византион (Константинополис) е отбелязан и град „Sofia, Triadizza". От 40 прегледани от мен печатни исторически карти от края на XV – средата на XVIII в. за първи път попадаме на името Триадица. Античният град е бил винаги отбелязван като Serdica, Sardica или транскрибиран от гръцки на латински като Serdike, Sardike[22]. За това рядко срещано средновековно име на София узнаваме от византийските хронисти Йоан Кинам и Теодор Скутариот[23]. Южно от София-Триадица е поставен погрешно град Ulpia Pautalia в областта Орбелия. По-надолу, на р. Места, е обозначен град Nicopolis (ad Nestum) при с. Гърмен до Гоце Делчев.

На изток от Филипопол Диагоналният път прави разклонение към селищата Chirpan (Чирпан), Beroe (Стара Загора) – южно от Ямбол (?) – Cabylan (Кабилан) и оттам леко на североизток към морския бряг. Ако последното селище е античното Кабиле (Cabyle), то мястото му спрямо Ямбол не е на североизток, а само на 7 км северозападно от града[24].

В заключение бих направил следните поважни изводи. Картата на Йохан Матиас Хаас е много подробна в географско-исторически аспект. При отразяването на хидрографията, орографията и топографията на селищата има някои неточности, но все пак не бива да се забравя, че авторът е включил в картата много голям териториален обхват, както личи и от заглавието ѝ. Работата на Хаас е сходна донякъде с една по-ранна карта на Черноморието на Абрахам Ортелий от 1590 г. и особено на две карти на французина Гийом Делил от 1708 и 1730 г. Последният, ръководен от новаторските идеи на италианския астроном Касини, прави реформация в картографията на XVIII в.[25]. В работата на Делил от 1730 г. са поставени редица селища по брега на Черно море, които срещаме у Хаас (Balzig, Costriz, Provat, Rosito, Erite, Miseviria=Mesembria, Ackelo=Acheloj?, Sisopolis, Asvia)[26]. Втората карта на французина е изцяло историческа. Там е отбелязан погрешно Херсонесус, преда-

ден така и от Хаар[27]. Десният дунавски бряг е наситен с важна и ценна информация. Подобни карти с такива данни са били изготвяни и от негови предшественици като Герард Меркатор, Абрахам Ортелий, Петрус Кериус, Николас Сансон, Джакомо Кантели да Виньола, Фредерик де Вит и др.[28]. Като първоизточници обаче са били използвани римските итинерарии – Tabula Peutingeriana (за Черноморието и долния Дунав), също така по лимеса на Дунав и Itinerarium Antonini Augusti и Notitia Dignitatum, Or., както и сведенията на гръцки, римски и византийски хронисти. Картата на Йохан Хаас е важен материал за изследване на историята, археологията, географията и езикознанието на българските земи през античността до средата на XVIII в.

[1] W. B o n a c h e r. Kartmacher aller Länder und Zeiten. Stuttgart, 1966, p. 107; R. T o o l e y. Tooley's Dictionary of Mapmakers. Tring, Hertfordshire, England, 1979, p. 272 (Haas, Hase, Hasio, Hasius, Haase).

[2] Л. Л а к о в. Учебен факсимилие-атлас. Картографиране на българските земи през вековете (до XVIII в.). – Софийски университет „Св. Климент Охридски", Геолого-географски университет. С., 1983, № 40; Р. И в а н о в. Долнодунавският лимес в карти от XV – XVIII в. – Археология, 1994, № 2, 13-14.

[3] Б. Б е ш е в л и е в. Появяването на названието „България" в печатните карти през XVI – XVIII в. – В: Българските земи в древността. България през Средновековието. Втори международен конгрес по българистика. 1986, С., 1987, 567-577.

[4] Н. Т о д о р о в. За демографското състояние на Балканския полуостров през XV – XVI в. – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет, т. 53, 2, С., 1959, с. 196 сл.; H. G i b b, H. B o w e n. Islamic Society and the West. London – New York – Toronto, 1950, I, p. 137 sqq.; P. K o l e d a r o v. Thrace as a Name in Historical Geography. – Thracia, II, Serdicae, 1974, 111-118.

[5] P. K o l e d a r o v. Op. cit., p. 111 sqq.;B. B e š e v l i e v. Die Darstellung Thrakiens auf alten historischen Landkarten aus dem 15. bis 19. Jh. – Linguistique balkanique, 1978, XXI, 2, 11-28.

[6] C h r. D a n o f f. Pontus Euxeinos. Stuttgart, 1962. В тази монография Хр. Данов се спира не само на политическата и икономическа история на градовете по Черноморието, но и върху хидрологията, орографията, флората, фауната и климата в този регион; B. B e š e v l i e v. Orographie und Hydrographie Bulgariens in einigen alten Landkarten aus dem 16. bis 17. Jh. – Studia Balcanica. Sofia, 1970, 149-178; Б. Б е ш е в л и е в. Печатни карти, изобразяващи Черно море и западното му крайбрежие, от XV до XIX в. (сравнителен преглед). – Известия на народния музей Варна (ИНМВ), т. 16/31, 1980, 130-137.

[7] Б. Б е ш е в л и е в. Долен Дунав в античната картография. – Археология, 1985, № 2, 1-9.

[8] Преди Йохан Хаас граф Луиджи Марсили се е опитал да направи кратък анализ на десните притоци на Дунав – Тимок, Лом, Огоста, Искър, Вит, Осъм, Янтра, вж.: Д. Д и м и т р о в. Археологическите изследвания на граф Луиджи Марсили из българските земи в края на XVII в. – ГСУ ФИФ, т. 43, 1946/47, С., 1947, с. 15 сл.

[9] Б. Г е р о в. Орбелия, Орбелос. Тракийска древност. С., 1993, с. 203. (Strabo, VII, fr. 36; Cl. Ptol., III, 12, 22; Hdt., V, 16, Pomp. Mela, II, 2, 16).

[10] М. Л а з а р о в. Карон лимен. – Тракийска древност, с. 137; C h r. D a n o f f. Op. cit., p. 1041.

[11] И. Д у й ч е в, М. В о й н о в, Б. П р и м о в, В. В е л к о в. Латински извори за българската история. С., 1959, т. 1 (ЛИБИ), с. 17. (Tab. Peut.: Callatis XXIV-Trissa XII-Bizone).

[12] C h r. D a n o f f. Op. cit., p. 1046; Г. Д ж и н г о в. Тиризис-Акре-Калиакра. С., 1989, с. 11 сл; 23 сл; P. D e l e v, V. V e l k o v, A. M i n t s c h e v. Die bulgarische Schwarzmeerküste im Altertum. – In: Konstanzer althistorische Vorträge und Foerschungen, Heft 16, Konstanz, 1985, p. 18, 26.

[13] Strabo, VII, 6, 1; Pomp. Mela, II, 2, 22; Plin., NH, IV, 11, 40-50; C h r. D a n o f f. Op. cit., p. 1039, 1078. P. D e l e v, V. V e l k o v, A. M i n t s c h e v. Op. cit., p. 16, 18, 26, 33; А. О р а ч е в. Бизоне. – Тракийска древност, 41-42.

[14] М. Д и м и т р о в. Балчик – 2600 г. Балчик, 1992, с. 7 сл.; М. Л а з а р о в. Дионисополис. – Тракийска древност, с. 84 и цит. там литература.

[15] Предполага се, че край сегашното с. Емона се е намирало античното селище Aristaeum; Plin., NH, IV, 45; G. M i h a i l o v. IG Bulg., Vol. I, № 306, 306 bis; C h r. D a n o f f. Op. cit., p. 1038; Р. И в а н о в. Тракийските земи в карта на Йохан Харенберг. – ГНАМ, VIII, 1992, с. 222.

[16] В. Г е р о в. Земевладението в римска Тракия и Мизия (I – III в.). – ГСУ ФКНФ, т. 72, № 2, 1977, С., 1980, с. 41 сл. и цит. там литература.

[17] Р. И в а н о в, В. С т о и ч к о в. Долнодунавският лимес от Дортикум до Бонония. – Военноисторически сборник (ВИСб), 1992, № 1, с. 76 сл.

[18] И. Дуйчев, Г. Цанкова-Петкова, В. Тъпкова-Заимова, Л. Йончев, П. Тивчев. Гръцки извори за българската история, II, С., 1958, с. 88, бел. 6. Градът е записан като Панион, но преди това е носел името на император Теодосий I (379 – 395).

[19] Р. Иванов. Долнодунавският лимес, с. 14.

[20] М. Маджаров. Пътят Ескус – Филипопол (I – VI в.). – Археология, 1990, № 1, 1-18.

[21] Р. Иванов. Историко-географски карти от XV – XVIII в. – В: Т. Иванов, Р. Иванов. Никополис ад Иструм, I, С., 1994, с. 7-11.

[22] К. Иванов. Сердика в западноевропейски историко-географски карти от XVII – XVIII в. – Сердика-Средец-София, II, С., 1994, с. 81 сл.

[23] Г. Цанкова-Петкова. Страници из историята на средновековна София (VI – XII в.). – Сердика-Средец-София, 1976, С., с. 15; Д. Ангелов. София през Второто българско царство (1185 – 1396). – София през вековете, I, С., 1989, с. 56 и цит. там литература.

[24] Кабиле, I, С., 1982; II, С., 1991; V. Velkov. Zum Militärwesen der römischen Provinz Thrakien. Das Militärlager Cabyle. – Chiron, München, Bd. 8, 1978, p. 433; Р. Иванов. Кабиле в някои историко-географски карти от XVI – XVII в. – В: Поселищен живот в древна Тракия. III Международен симпозиум „Кабиле". Ямбол, 1994, 401-410.

[25] Б. Бешевлиев. Печатни карти, изобразяващи Черно море и западното му крайбрежие, 134-135 и цит. там литература.

[26] Л. Лаков. Цит. съч., № 34.

[27] Пак там, № 32.

[28] Р. Иванов. Долнодунавският лимес в карти на Абрахам Ортелий. – Археология, 1992, № 1, 26-31; Т. Иванов. Тракийските земи през IV – VI в.. в картата „Източен Илирик" на Николас Сансон. – ВИСб, 1987, № 5, с. 47 сл.; Долнодунавският лимес, с. 14.

Localités antiques dans les territoires bulgares sur la carte de Johan Mathias Haas

Rumen IVANOV

(Résumé)

L' auteur considère une carte historico-géographique de J. M. Haas de 1744 oú sont représentés de vastes territoires de l'Europe centrale et orientale, comme il ressort du titre figurant sur la premiére page. Il a procédé à une analyse hydrographique, orographique et topographique des localités. Pour une grande partie de ces localités sont inscrits leurs noms antiques.

En représentant le littoral de la mer Noire dans les territoires bulgares actuels, Haas a fait de nombreux emprunts á un ouvrage d'Abraham Ortelius de 1590 et en particulier des deux cartes de Giullelme De L'Isle (= Lisle) de 1708 et de 1730. La rive droite du Danube fournit une information d'un grand intéret. Avant cette date, des cartes analogues ont été élaborées par G. Mercator, Abr. Ortelius, Petrus Kaerius, Nicolas Sanson, Giacomo Cantelli da Vignola, Frederik de Vit.

Comme prototypes, cependant, on avait utilisé les itineraria romaines: Tabula Peutingeriana (pour la région de la mer Noire et le Bas-Danube), de même que pour la rive droite du limes danubien, et Itinerarium Antonni Augusti et Notitia Dignitatum, or., ainsi que les renseignements d'historiographes grecs, romains et byzantins.

Сондажни проучвания в античната крепост „Ковачевско кале“ през 1998 г.

Иванка Дончева, Владимир Стойков

Късноримската крепост „Ковачевско кале“ се намира на 4 км източно от с. Ковачевец и на 6 км западно от гр. Попово, в непосредствена близост до съвременния път Попово – Бяла, разположена в долината на р. Ковачевска река (Ерек дере) и обградена от нейния приток – Чепез дере (обр. 1).

В района на крепостта по всяка вероятност се е намирала втората пътна станция, разполо-

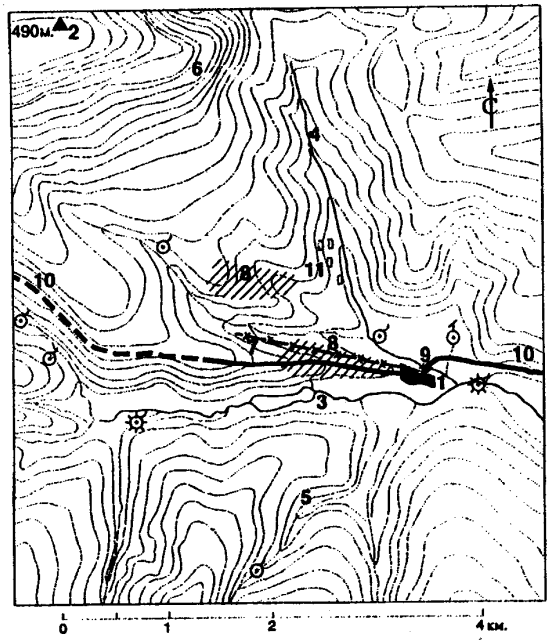

Обр. 1. Осъвременен ситуационен план на археологическите обекти около крепостта „Ковачевско кале“ по К. Шкорпил.
Fig. 1 Plan de situation des objets archéologiques près de la forteresse „Kovačevsko kale“

жена на пътя Марцианополис – Никополис ад Иструм[1], която същевременно е обслужвала и римския път Дорусторум – Никополис ад Иструм[2]. За съжаление тази пътна станция, възникнала на територията на по-старо тракийско селище и развила се по-късно в селище с градски характер, не е отбелязана в нито една от известните ни пътни карти или антични итенерарии.

Крепостна стена, дебела 3,20 м, е опасвала една обширна територия от около 40 дка. Била е снабдена със 17 масивни полукръгли (U-образни) кули, две порти (северна и западна) и мост, улесняващ достъпа към северния вход на крепостта (обр. 2).

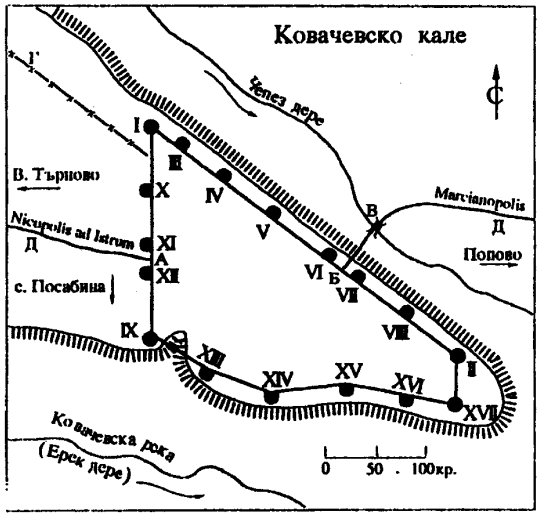

Обр. 2. Осъвременен план на крепостта „Ковачевско кале“ по К. Шкорпил.
Fig.2. Plan contemporain de la forteresse d' après K. Skorpil.

Извън градските стени се развиват още две малки селища западно и северно от крепостта. Следи от некропол със зидани тухлени гробове са откривани по десния бряг на Чепез дере (обр. 1). На територията на крепостта и в близката околност още в края на XIX в. са намирани монети от римската, византийската и средновековно-българската епоха[3]. Оброчни релефи на Кибела[4], Асклепий[5] и тракийския Херос[6] са били правени от местното население и от случайно преминаващите оттук пътници в светилището на Тракийския конник, за което има данни, че се е намирало в близката околност на крепостта. В района спорадично са откривани и паметници на римската и късноантичната бронзова пластика[7], култови съдове, лампи, надписи на латински и гръцки език[8], както и материали, принадлежащи на ранно-християнската базилика на града[9].

Според резултатите от проведените досега археологически проучвания укрепителната

система на селището е извършена по време на съуправлението на императорите Лициний и Константин Велики (308–324). По-късно, при император Юстиниан I, през VI век, е бил извършен ремонт и вероятно частично преустройство на крепостните съоръжения.

През 1998 г. бяха възстановени от страна на ВТУ „Св. Св. Кирил и Методий" прекъснатите през 1994 г. поради финансови причини археологически проучвания на крепостта[10]. В разкопките участваха студенти от специалност Археология при Историческия факултет на ВТУ и работници от гр. Попово. Проучванията бяха организирани и ръководени от гл. ас. Ив. Дончева от катедра Археология на ВТУ и Вл. Стойков от гр. Попово – докторант на „Мартин-Лутер-университет" в гр. Хале, Германия.

В резултат на проучванията през последната археологическа кампания бяха открити 496 нови находки, от които 380 късноримски, ранновизантийски и византийски монети. Останалите находки са предимно предмети на бита (керамика, хромели, глинени лампи, тежести за стан, прешлени за вретена, метални обковки и др.), оръдия на труда, накити (пръстени, фибули, гривни, обеци и др.) и строителни материали (железни скоби, гвоздеи, панти, тухли с печати на производителите и др.). Откритите по време на разкопките тухлени печати са девет – шест едноредови: ANNIA, MARCIA, AVXAN, PRAELI, SARM, SARV и три двуредови: AUGG/ANN, AUGG/MAR, AUGG/PRA[11].

През тази кампания археологическите проучвания бяха съсредоточени в два сектора: Западната крепостна порта, частично проучена в предходните кампании (обр. 3) и във вътрешността на крепостта – югоизточната ѝ част, където при предварителните теренни обхождания бяха констатирани следи от солидни градежи. Във вътрешността бяха нап-

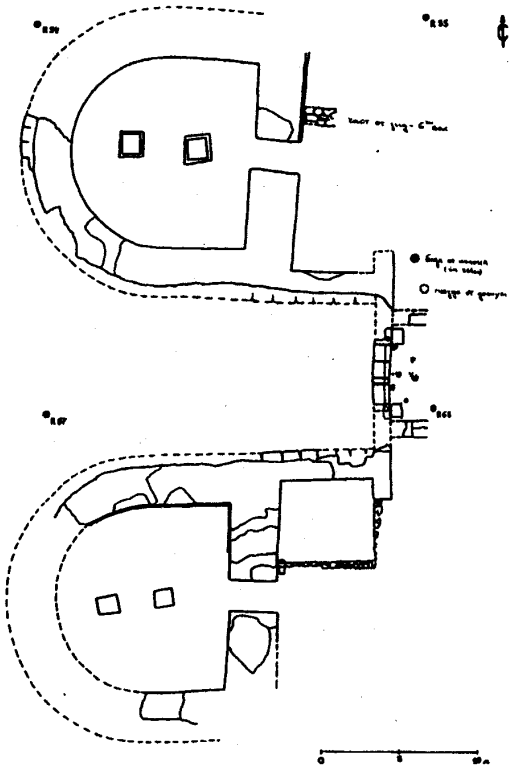

Обр. 3. Хоризонтален план на Западната порта. Кули № XI и XII и принадлежащото им входно съоръжение.
Fig. 3. Plan horizontal de la Porte occidentale. Tours № XI et XII et leur equipemet d'entrée.

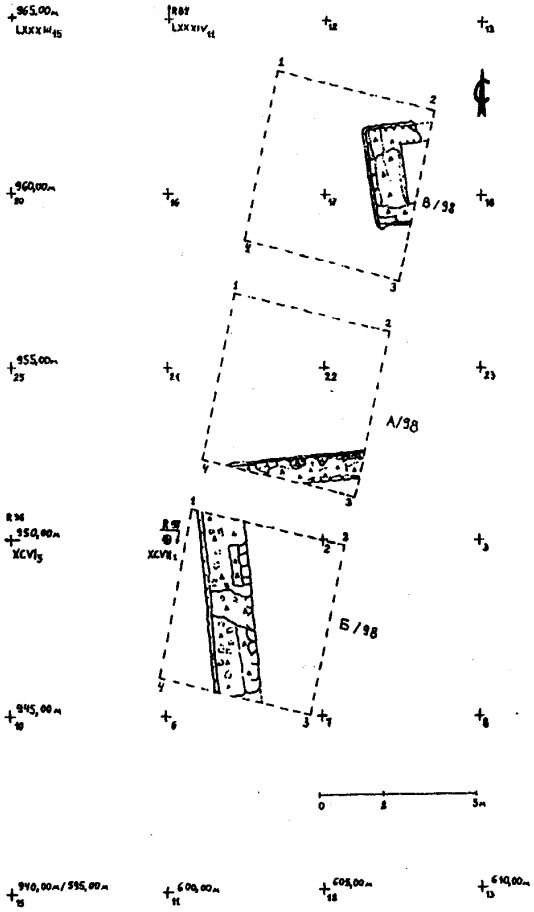

Обр. 4. Ситуационен план на сондажи А, Б и В/98 спрямо реперната мрежа.
Fig. 4. Plan de situation des sondages A, B et C/98.

равени три сондажа, всеки от които с размери 5 на 5 м, разположени в непосредствена близост един до друг. Условно сондажите бяха наименовани А/98, Б/98 и В/98, в последователността на тяхното залагане. И в трите сондажа бяха установени градежи (обр. 4).

В първия от тях – сондаж А/98, се попадна на солиден зид от постройка, ориентирана в посока изток-запад. Зидът е с дебелина 0,70 м и е изграден от добре обработени каменни блокове, споени с хоросан, примесен с късчета от счукани тухли от жълтеникава глина, каквато и днес се открива в близката околност. Градежът продължава извън границите на сондажа, във все още непроучена площ. Към този зид е било долепено жилище с под от трамбована глина, разкрит частично. В насипа на това жилище бяха открити многобройни находки, от които най-интересни са сребърните нишки, съставляващи везбата на разпаднал се, богато украсен плат и голямо количество медни монети, част от които принадлежат към колективна находка. Монетите са били поставени в нетрайна обвивка, вероятно торбичка от кожа или плат, поради което бяха намерени разпръснати по пода. Монетите от колективната находка са от периода IV–V век, като най-късните са сечени при император Теодосий II (402–450). Жилището е било унищожено от силен пожар, следи от който се констатират из целия сондаж, както и по самите находки, които са силно обгорели. Заслужава да се отбележат откритите върху пода на купчинка овъглени зърна от фий и част от хромел.

На около 0,5 м под подовото ниво на жилището на нивото на банкета на зида бе разкрито съвременното на зида подово ниво. Битов инвентар от тази постройка не бе открит, с изключение на няколко медни монети от Константин Велики (306–337), Лициний I (308 – 324) и Валент (364 – 378), които датират самата постройка в IV век.

В сондаж Б/98, разположен на юг от предходния, бе разкрит друг, по-дебел зид, ориентиран в посока север-юг, широк около 1,44 м, непринадлежащ първоначално към зида от сондаж А/98, въпреки че сключва прав ъгъл с него (обр. 4). Изграден е по-грубо, от по-малки по размери, продълговати обработени каменни блокове, с неравни лица, споени със същия вид хоросан. Прави впечатление, че субструкцията на зида е по-тясна от суперструкцията му.

В същия сондаж бе разкрита част от под на жилище, състоящо се от две или повече помещения, разделени от зида, преминаващ през сондажа. При изграждането на жилището този зид вече е бил в руини или не е изпълнявал първоначалната си роля, защото в него е бил вклинен самият под, направен от трамбована жълтеникава глина. Разположен е на около 0,40 – 0,50 м от съвременния терен. По откритите предмети в него, жилището се датира в 50 – 80-те г. на VI век, т. е. животът му е угаснал заедно с този на крепостта (обр. 5 – 8). От запад на този зид, на нивото на което започва суперструкцията на зида (не е установено наличие на банкет, тъй като, както вече се спомена, субструкцията е по-тясна от суперструкцията), под останките на жилището от VI век, се попадна на част от подово ниво на друго жилище, съвременно на това от сондаж А/98, в което бе открита монетната находка от V век. На пода на жилището в сондаж Б/98 бе намерено също овъглено зърно от фий, както и горна част на

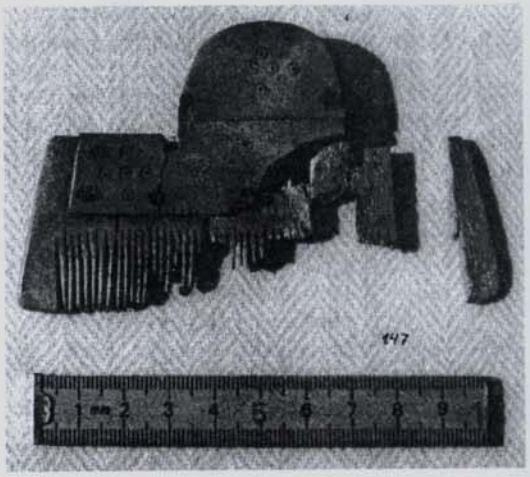

Обр. 5. Глинена лампа.
fig. 5 Lampe d'argile.
Ор. 6. Костен гребен.
Fig. 6. Peigne d'os.

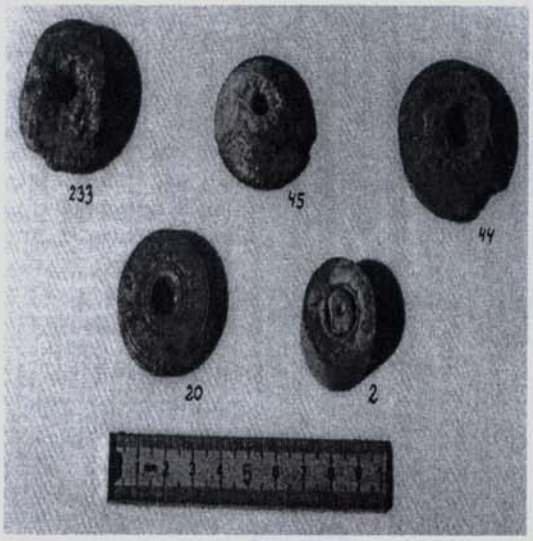

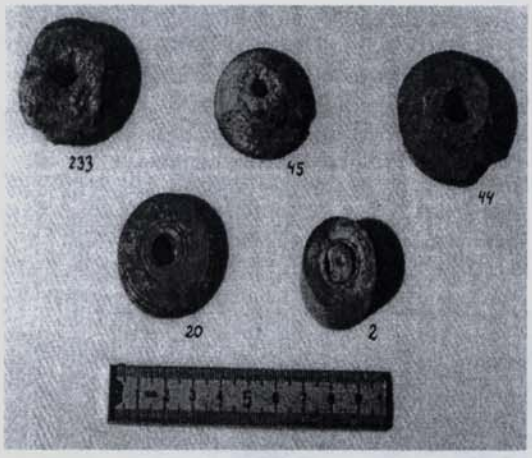

Обр. 7. Костени изделия и полуфабрикати.
Fig. 7. Des ouvrages en os.
Обр. 8. Костени прешлени за вретено.
Fig. 8. Des vertèbres d' os pour fuseau.

хромел. По всяка вероятност това жилище е синхронно на разкрития в сондажа зид – V век. Заслужава внимание фактът, че площта, заключена между зидовете на сондажи А/98 и Б/98, сключващи прав ъгъл, е изцяло запълнена с дебел пласт от бяла стерилна пръст, който все още не е изцяло проучен. Насипването на пръстта е станало по всяка вероятност преди VI век, с неустановена засега цел.

В третия сондаж – В/98, разположен северно от сондаж А/98, бе открита част от малка правоъгълна постройка, ориентирана също в посока изток-запад. Дебелината на северния и южния зид е 0,55 м и е по-малка от тази на разкрития западен – 1,01 м, а източният не бе разкрит, тъй като остава в непроучената площ, разположена извън границите на заложения сондаж (обр. 4). Дължината на изцяло разкритата западна стена на постройката е 2,74 м. Стените на постройката са изградени от обработени камъни, споени с розов хоросан, за разлика от хоросана в предходните сондажи. На ниво, синхронно с подовите нива на жилищата от V век от предходните сондажи, бе разкрито силно нарушено подово ниво от трамбована пръст, върху която бяха открити in situ четири вторично използвани, поставени една до друга в квадрат тухли. И в този сондаж бяха намерени голямо количество обгорели медни монети от IV–V век, както и части от стенна глинена замазка, с отпечатани по нея следи от пръти от паянтовата конструкция на надземната част на жилището. Подът на това жилище стъпва непосредствено върху запазените зидове на правоъгълната постройка. Банкетът на малката сграда е на едно и също ниво с банкета на разкрития зид, ориентиран изток-запад, в разположения от юг сондаж А/98, което допуска еднаквата им датировка. Липсват находки от вътрешността на разкритата част на сградата, също както при ранното подово ниво в сондаж А/98.

Изцяло бе проучен кв. LXVII-9 и частично кв. LXVII-10, LXVII-14 и LXVII-15, разположени източно от северната странйца на входа към кула № XII, фланкираща от юг Западната порта на крепостта. Под дебел хоросанов пласт, примесен с паднали каменни блокове и под плътен слой пепел, се достигна до насипа на жилище от VI век. Източната и западната стена на жилището бяха изградени в основите си от няколко реда необработени камъни, като между тях се срещат и обработени, вторично използвани от други градежи, както и един кемферов капител от пясъчник. За спойка между камъните е била използвана бледожълта глина – „бяла пръст". За северна стена на жилището е служела южната странйца на пропугнакулума на портата, а за западна – северната странйца на входа към кулата. Зидовете на калова спойка са прилепени на фуга към по-ранните съоръжения. Част от подобен зид бе частично проучен и при кула № XI, фланкираща портата от север (обр. 3). Максималната дебелина на зидовете е около 0,60 м. Във вътрешността на жилището бяха открити фрагменти от опожарена стенна калова замазка, със следи от дървени пръти по нея. Обитателите на това помещение (жилище) са изработвали костени и рогови изделия, част от които

Обр. 9. Сондаж А/98. Поглед от север. Достигнато ниво.
Fig. 9. Sondage A/98. Vue de nord. Niveau atteinu.

бяха открити в различни фази на тяхната обработка – гребени, дръжки и апликации за различни предмети. Напълно сходна бе ситуацията в югоизточната част на кулата, където през изминалите археологически кампании също бяха открити голямо количество кости със следи от обработка, костени дръжки, апликации и прешлени за вретено с врязана концентрична украса, девет костени гребена заедно с материали от VI век. Всичко това навежда на мисълта, че в един по-късен етап от съществуването на кулата в нея може би е имало работилница за обработка на кост. Освен костените изделия и полуфабрикати, в руините на жилището бяха открити 25 медни монети, прешлени за вретено, ножове, фрагменти от глинени лампи, работени на грънчарско колело и в калъпи, многобройни животински кости и голямо количество фрагменти от битова, амбалажна и строителна керамика (фрагменти от тухли, някои от които с вдлъбнати негативни печати). Според най-късните материали, открити в жилището, то е било унищожено около 60–80-те години на VI век.

Най-ранният археологически документиран период – IV век, се установява в сондажите А/98 и В/98. Зидът, ориентиран в посока изток-запад (обр. 9), разкрит в сондаж А/98, част от пода на постройката, към която той принадлежи, се намира на около 0,50 м по-дълбоко от жилището, обитавано през V век. Битов инвентар от тази постройка не бе открит, освен няколко монети от IV век. Солидният и добре изпълнен градеж, както и липсата на битов инвентар допускат предположението, че може би се касае за част от административна сграда.

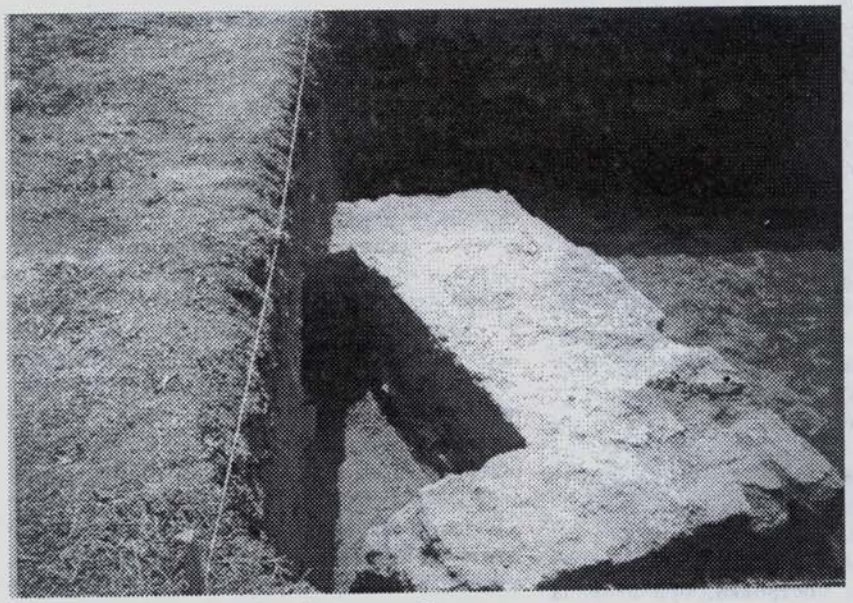

Обр. 10. Сондаж В/98. Поглед от север. Достигнато ниво.
Fig. 10. Sondage C/98. Vue de nord. Niveau atteinu.

Предназначението на малката правоъгълна сграда от сондаж В/98 (обр. 10) остава несигурно, поради ограничеността на проучванията ни.

За сградата в сондаж А/98 имаме сигурни археологически данни, че е била построена по времето на император Константин Велики (306–337) или малко по-късно – при неговите синове. По същото време е построена и крепостната стена, обграждаща града, известен засега само под името „Ковачевско кале". Откритите материали показват, че по времето на император Валент (364–378) тази сграда е била напълно унищожена и голяма част от руините са разчистени. Събитията, които биха могли да доведат до това унищожение, са свързани по всяка вероятност с Втората готска война[12]. Именно оттогава датираме и първите сериозни разрушения в Ковачевското кале, които след приключване на войната и оттеглянето на готите, са били преодолени. Въпреки това от сградата в сондаж А/98 остават само развалини, които са били удобни за пригодяване на жилища за увеличеното население на крепостта, придошло по всяка вероятност от съседните опожарени неукрепени селища, които не са могли да се съвземат от опустошенията.

Следващият период на съществуване на селището се наблюдава и в трите сондажа и е свързан непосредствено с разкритите зидове в А/98 и Б/98, когато постройката във В/98 е била вече напълно разрушена и разчистена, а незначителните ѝ основи, заедно с четирите, открити на място долепени една до друга тухлени плочи, са маркирали пода на едно жилище, преминаващо и в сондаж А/98. То е било обитавано през V век и унищожено при голям пожар – най-вероятно към края на управлението на император Теодосий II (402 – 450). Жилището е било долепено към стените на по-ранните градежи, които по това време са били вече полуразрушени и загубили първоначалното си предназначение като обществени сгради. Подът е от трамбована пръст, съдържаща останки от рушевините на по-ранната сграда. Разположен е на около 0,90 м от съвременната повърхност. Останалите три стени са били изградени от кирпичи. Именно от това жилище произхождат многобройните, силно обгорели монети, принадлежащи към колективната монетна находка, разпръснати по целия под и овъгленото зърно.

Част от подобно жилище – също от V век, бе разкрито, както вече се спомена по-горе, и в западната част на сондаж Б/98 (обр. 11).

Разкритите в сондажите жилища от V век се датират точно по многобройните монети, от които преобладават сечените при императорите Аркадий (395–408), Хонорий (393–423), Теодосий I (379–395) и Теодосий II (402–450) и по откритият битов инвентар.

Мирният живот, продължил известно време, бил отново нарушен от нахлуващите от север хунски племена. От 441–442 г. датират техните по-сериозни нападения. Тогава въпреки солидните си укрепления пострадали и много градове, разположени в днешните български земи. През 447 г., предвождани от техния вожд Атила, хуните опустошават земите чак до Термопилите. Съвременници на тези събития споменават за около 70 опустошени големи градове, между които и съседните на Ковачевското кале Абритус и Марцианопол[13]. Тези събития стават по времето на император Теодосий II (402–450), откогато са и най-късните материали, открити в жилищата от V век в направените от нас сондажи.

Обр. 11. Западната порта на крепостта. Кула -12. Основи на пристроеното към кулата жилище от VI век. Поглед от изток. Достигнато ниво.
Fig. 11. La porte oueste de la forteresse. Tour N 12. Fondements de l'habitation annexée vers la tour de VI siecle. Vue d'est. Niveau attienu.

Това ни кара да направим заключението, че и Ковачевското кале е една от силно пострадалите при тези събития крепости. Макар и възстановено след тези събития, много от сградите в него не са били поправени чак до времето на император Юстиниан (527–565). Нашествията на варварските племена от север вече почти не прекъсвали.

В резултат на проведените проучвания бе констатирано, че най-късният период от съществуването на крепостта е VI век – Юстиниановата епоха. Оттогава датират най-горното разкопано жилище в сондаж Б/98 и разкритото жилище към кула № XII, фланкираща от юг Западната порта. Те загиват заедно с крепостта, унищожена най-вероятно около средата на VI век или няколко десетилетия по-късно, при славяно-аварските нападения[14]. Откритите монети, сечени след Юстиниановата епоха, са единични и датират чак от края на X и XI век – период, от който няма установени архитектурни останки. Засега не може да се каже със сигурност дали е имало организиран живот в Ковачевското кале след 80-те години на VI век.

Надяваме се бъдещите археологически проучвания да хвърлят повече светлина върху по-ранните и по-късните от досега проучените периоди в съществуването на крепостта и да доизяснят някои спорни проблеми.

[1] **К. Шкорпил.** Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914, 16-17.

[2] **Д. Петров.** Римският път Доруторум-Никополис ад Иструм. – Юбилеен сборник в памет на акад. Димитър Дечев. С., 1998, 101-102.

[3] **К. Шкорпил.** Цит. съч., с. 17.

[4] **Г. Кацаров.** Антични паметници из България. – ИБАИ, VIII, 1934, с. 45, обр. 23.

[5] **Д. Овчаров.** Оброчни релефи от римската епоха в Търговищкия музей. – МПК, 1970, -1, с. 10, обр. 10.

[6] **Z. Goceva, M.** Oppermann. Corpus Cultus Equitis Thracii (=CCET), II-2, Leiden, 1981, -552-557.

[7] **Д. Овчаров.** Паметници на бронзовата пластика от римската епоха. – Археология, 1966, № 3, 41-42.

[8] **Д. Овчаров.** Нови археологически данни за крепостта и античното селище при с. Ковачевец, Търговищки окръг. – Разкопки и проучвания, X, 1984, 36-39.

[9] **Ив. Атанасов.** Мраморна олтарна маса от с. Ковачевец, Търговищко. – Археология, 1981, № 1, 45-49.

[10] До 1994 г. проучванията се провеждаха съвместно от ВТУ „Св. св. Кирил и Методий" и Историческия музей в гр. Попово. Възстановените през 1998 г. разкопки бяха изцяло финансирани от Немско-българското дружество в гр. Хале, Саксония-Анхалт, а нощуването на студентите от ВТУ, участващи в разкопките, беше осигурено от арендатора на хотел „Антола" в гр. Попово – Атанас Атанасов, и Веселин Великов – бизнесмен от същия град.

[11] **Ив. Дончева.** Античната крепост при с. Ковачевец. – Попово в миналото, I, Варна, 1994, 18-19.

[12] **В. Велков.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV – VI в.). С., 1959, 36-37.

[13] **В. Велков.** Цит. съч., с. 41.

[14] **В. Тъпкова-Заимова.** Нашествия и етнически промени на Балканите през VI–VII в. С., 1966, 58-59.

Sondages dans la forteresse antique „Kovačevsko kale" de 1998

Ivanka DONTCHEVA, Vladimir STOJKOV

(Résumé)

Lors des nouvelles fouilles de la forteresse (commencées en 1994), deux secteurs ont été fouillés: la Porte occidentale et à l'intérieur de la forteresse où l'on a effectué trois sondages: A/98, B/98 et C/98. Les trois sondages ont révélé des vestiges de constructions: fragments composés de petits blocs liés par du mortier. Ces vestiges proviennent d'habitations ou de bâtiments publics, sans qu'on puisse établir pour le moment leur plans. Les objets mis au jour, avant tout des monnaies (trouvaille collective dans A/98), placent leur apparition au IVe siècle, alors que la céramique et les objets usuels permettent de déterminer la limite chronologique inférieure aux dernières décennies du VIe siècle.

Près de la Porte occidentale, les fouilles ont mis au jour une habitation bâtie de pierres taillées, liées par de la boue. Les objets trouvés montrent que l'habitation a été détruite dans les années 60-80 du VIe siècle, probablement en même temps que la destruction de la forteresse.

Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура

Станислав Станилов

Терминът „Старобългарска култура“ има широк и недотам отчетлив смисъл. Филологическата наука, която се занимава с книжовността, разбира под това означение писмените паметници от IX–XI в., т. е. християнския период на Първото българско царство. Историята и най-вече археологията, както и изкуствознанието, означават със „старобългарска култура“ културата на Първото българско царство от края на VII до средата на XI в.[1]. Няма да проследявам появата и обосновката на термина – това е предмет на нарочно изследване. Споменавам само горната специфика, за да стане ясно с каква точно хронология оперираме. Периодът VII–XI в. исторически се дели на два етапа: езически – от 680/681 до 864/865 и християнски – от 864/865 до 1118 г. По отношение на културното развитие неговият край е размит, защото характерните черти на старобългарската култура остават някъде до средата на XI в., когато престават да се възпроизвеждат основните културни факти.

Във връзка с опитите да се забележат чрез изследване на материалната култура свидетелства за полиетническия състав на дунавските прабългари, както и за преселване на прабългари след образуване на българската държава на Дунава, предлагам някои разсъждения, свързани с паметниците на художественя метал.

I. Тезата за полиетническия състав на прабългарите, развита в глобален вид от Веселин Бешевлиев[2], има според мен достатъчно основания в изследванията, които предлага изворознанието. Те дадоха на Рашо Рашев възможност да изложи нова или по-скоро да допълни горната теза чрез изследването на археологическите паметници от езическия период. В статиите си „Две групи прабългари и две групи прабългарски култури“[3] и „За произхода на прабългарите“[4] той разделя условно означената прабългарска култура на две части – култура на тюркската аристокрация и култура на народа, който има, ако съм разбрал добре, сармато-славянски произход. С други думи, означава и разграничава етнически профанната и елитарната култура на Аспаруховите (дунавските) прабългари. Това разграничение обаче, според мен, има предимно логически аргументи, докато в емпиричния подход основанията не са достатъчно многобройни. Вярното е, че връзката между елитарните паметници на Кубратова България от групата Малое Перешчепино[5] и елитарните паметници на Дунавска България с оскъдни представители – Втория коланен накит от Мадара[6] и накрайника от Ветрен[7] (обр. 2а) е сигурна. Връзката обаче между културата на, да ги наречем сарматославяните, на които Рашо Рашев приписва пастирско-пенковските паметници и профанната култура на прабългарите в Западното Причерноморие, се изразява главно в сходства между керамичните форми. Езикът на това уседнало население Рашо Рашев определя като славянски, възприет чрез „контакти със славянската пражко-карчакска култура“. Не мога да се съглася, че само чрез контакти е бил изоставен матерен език и е възприет друг. За това е необходима етнокултурна и военно-политическа доминанта на донорите, каквато в случая едва ли не може да се утвърждава.

Тук е мястото да спомена, че преселване на пастирско-пенковско население е предложено и от Димитър Димитров в книгата му „Прабългарите по Северното и Западното Черноморие“[8]. Неговата теза, изказано още от Дмитрий Березовец[9], се различава обаче от тази на Рашо Рашев по това, че въпросното население идва на Долния Дунав самостоятелно в началото на VIII в., след като хазарите разгромяват среднодънепърските му обиталища, и то именно донася сиво-лъскавата керамика на ръчно колело, която дотогава Аспаруховите прабългари не познавали. Това население според него се състои предимно от кутригури.

Всъщност освен керамичните форми[10], в културата на езическа България липсва друго сериозно свързващо звено с пастирско-пенковската стационарна култура от средното течение на Днепър (горско-степната зона), датирана в VI – VII в. В езическите старобългарски некрополи, а и като случайни находки, се срещат само т. нар. „пастирски тип“ обеци – отворени кръжила, понякога с луновидна долна дъга и звездовидна висулка, украсена с гранули. Те датират от края на VI до края на IX в., при

UNIVERSITETSKA BIBLIOTEKA w Poznaniu

което в хода на модата се изменя технологията на производството[11]. В случая ни интересуват ранните образци, направени от припоени златни и сребърни телти и гранули, подобни на обеците от съкровището Харивка[12], но такива в Западното Черноморие няма. Александър Айбабин извежда пастирския тип обеци от ранновизантийски първообрази, като намерените на Садовското кале и в Силистра[13]. Освен липсата на преки аналогии, това също изключва етническа атрибуция в полза на пастирско-пенковското население в състава на Аспарухо-вите прабългари. По-важно е пълното отсъствие през езическия период на старобългарската култура на характерните за пастирско-пенковската култура дребни паметници на художествения метал, предимно гарнитури за ремъци и накити в съкровища или отделни находки в културни напластявания, каквито съдържат съкровищата от Мартиновка, Харивка, Хацки, Пастирское и др.[14] (обр. 1). Тук не е възможно, пък и едва ли е необходимо да коментирам целия комплекс и неговата сложна интерпретация. Наскоро в българската специализирана литература се появи твърдение, че на Долния Дунав са открити „ремъчни накити от типа Мартиновка", което пряко подкрепя развитата от Рашо Рашев теза[15]. Валентин

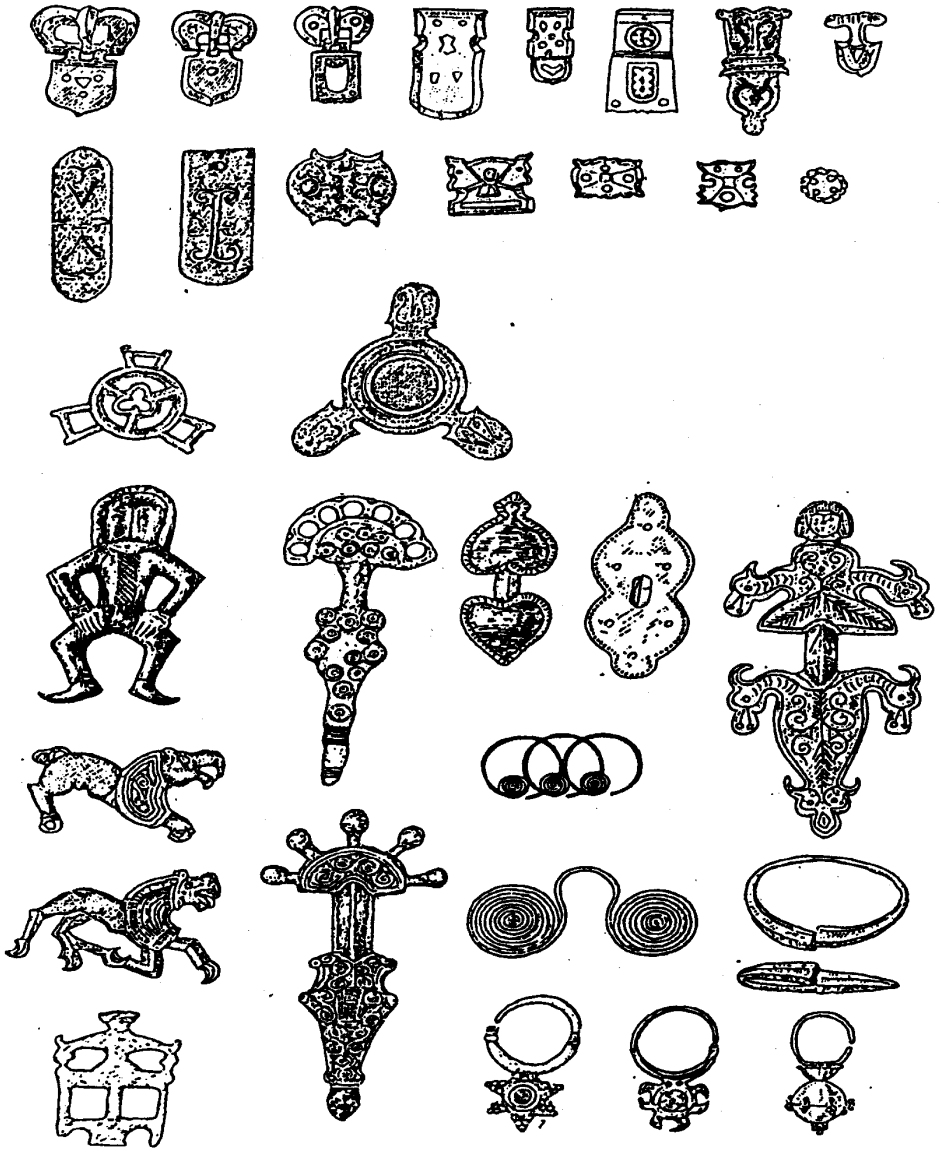

Обр. 1. Ремъчни гарнитури и накити от Мартиновската група.
Fig. 1. Garnitures pour courroie et ornaments du groupe de Martinov.

Плетньов споменава най-напред бронзовата фигурка на човече, публикувана преди години от Валери Йотов[16]. Нито единия, нито другия обаче забелязва, че по сюжет и стил тя не прилича на фигурките от Мартиновка. Свързва ги единствено приклекналата поза, но останалото – факлите в ръцете, опрели лакти на коленете на човечето от Добрич, трактовата на главата без коса, липсата на надлъжна щрихована полоса на дрехата показват, че между тях не бива да се прави пряка аналогия. Твърде вероятно е паметникът от Долния Дунав да се датира в IV–V в. Валентин Плетньов се занимава и с 13 ремъчни гарнитури несъмнено от VI–VII в., за да ги свърже непременно с групата Мартиновка. Десет от тях са накрайници, които се разделят на две групи. Първата се състои от 7 накрайника – тесни, с конкавно извита странична линия, украса от гравирани тънки ивици по дължината, права основа и дупчица от нито за закрепване към ремъка[17]. Идентифицирани са твърде убедително от покойната Зина Уенце като гарнитури за ремъци на един вид германски чанти в комбинация с токи, които имат неподвижни гайки накрая[18]. Такива накрайници след паметниците от групата Мартиновка изобщо не се срещат. Близки, но не идентични с ремъчните украси от тази група са другите три накрайника, които имат прави страни и характерна гравирана украса от една полоса с „клончета“ и „V“-образните композиции с кръгчета накрая[19]. Трите „двойни“ апликации[20] също, според мен не могат да служат за преки аналогии по смисъла, който ги използва Валентин Плетньов – дългата несъмнено трябва да бъде свързана със споменатите по-горе тесни накрайници от ремъци за чанти, а втората и третата – с гарнитурите от групата Садовец, където се срещат съвсем същите украси[21]. Разбира се, публикуването на нов сравнителен материал от VI–VII в. е извънредно полезно, но за да се твърди, че на Долния Дунав са разпространени паметници от типа Мартиновка, свързани с прабългарите-кутригури, е необходимо да се комплектова значителна част от репертоара на мартиновските майстори – фигурки на хора и животни, колански гарнитури, накити. Такова типологично сравнение би могло да подкрепи или отрече новите тези за етногенеза на прабългарите, разселили се на Долния Дунав и формирането на старобългарската култура.

Наистина от България са известни няколко палчати фибули[22] с преки аналогии в тези съкровища[23]. Нито една от тях обаче не е намерена в културен пласт и най-важното – те липсват в гробове от езическия период на Дунавска България. Трябва да се отбележи още, че на Пастирското градище са намерени следи от производството на художествен метал – главно поти за разливане на топилките, имащи ръкававеста дръжка за закрепване на дървената ръчка[24]. При разкопките на могила XXXIV в Плиска са открити поти за леене на цветни метали от езическия период. Те имат съвсем друга форма, приличат донякъде на антични лампи, но нямат дръжки, а само издатъци за захващане с клещи[25]. Следователно, липсата на паметници на металопластиката от пастирско-пенковския художествен кръг в България се съчетава с липсата на следи от специфичната за тази култура технология, напротив – има следи от съвсем друга производствена традиция.

Във връзка с тезата на Рашо Рашев има сериозен аргумент в нейна полза, който не може да бъде подминат. Идеята за поява на население със стационарна култура по Западното Черноморие в състава на Аспаруховите прабългари предполага определен тип масови жилища в старобългарската култура. Ако приемем идеята за заселване на номади, излизащи от таборния стадий, би трябвало да се намерят достатъчно следи от юртообразни жилища, които обаче са твърде редки и се откриват вън от Плиска. Каменният модел на юрта от Девня все още няма многобройни аналогии в реконструкциите на разкопаните жилища от Първото българско царство. Най-дълго проучваното селище в Плиска датира от средата на VIII до края на IX в. (югоизточно от Вътрешния град)[26]. Релативната хронология на жилищата показва, че най-ранните са дълбоки около 1.80 – 2.00 м землянки с прави стени и вкопани в пода каменни пещи. По-късните са все по-плитки – до около 0.60 – 0.80 м, като някои имат вкопани в здравия бряг пещи. Горното очевидно доказателство за присъствието на стационарно население в Плиска, което не използва през езическия период характерната раннославянска керамика, направена на ръка, иска своето обяснение, но то според мен няма етнокултурна връзка с обитателите на горско-степната зона на Среден Днепър. При разкопките на селището югоизточно от Вътрешния град не са открити паметници на металопластиката, да не говорим за тези от пастирско-пенковски тип, каквито в Плиска изобщо няма. Всъщност трябва да се отбележи, че видът на ранните землянки там се определя от особените им отоплителни съоръжения – големи каменни пещи, вкопани в земята, с обширно предпещно пространство за изгребване на пепел и жар. Групи такива землянки са обособе-

ни в правоъгълни по план дворове, чиито масивни двойни дървени огради са снабдени с порти и напомнят землените и каменните крепости на Първото българско царство. Подобни паметници засега обаче не са открити другаде.

В смисъла на казаното дотук смятам, че на базата на сегашните проучвания остава в сила тезата за разселението на прабългарите по западното Черноморие във фазата на таборния номадизъм[27]. Основният аргумент за това твърдение е отсъствието на стационарни паметници от края на VII – началото на VIII в., каквито, ако хан Аспарух е водел със себе си големи групи население, носители на пастирско-пенковската култура, би трябвало непременно да има. Керамиката от старобългарския комплекс наистина показва известни аналогии с пастирско-пенковската керамика, но те повероятно се дължат на общия произход. В противен случай положителните сравнения в двете култури щяха да имат комплексен характер – селища, жилища, отоплителни съоръжения, керамика, художествен метал и т.н.

II. Другата теза, която извежда от археологическия материал информация за етнокултурното състояние на Първото българско царство, е на Димитър Ил. Димитров, създадена през осемдесетте години при опит за глобална обработка на писмените и археологически извори в споменатото монографично изследване. Чрез доста сложни разсъждения той свързва повечето от измененията на старобългарската култура в хода на нейното развитие с преселване на прабългари от Хазарския хаганат в Първото българско царство. Тези изменения са главно в керамичните форми и украса: за кухненската керамика – изправеното устие; украсата по шийката и устието; украсата от ямки, точки, отвесни и коси линии; по-голямо използване на вълнистите линии; за трапезната керамика – псевдодръжки и релефни пъпки по каните, стомни с една дръжка и издуто тяло, амфоровидни стомни със силно издължено тяло, паници, чайници. Изменения забелязва Димитър Ил. Димитров и в профанното жилищно строителство: появяват се полуземлянки, облицовани с камък, сред които има овални и със заоблени стени жилища, с „Г"-образен план. При некрополите изменения вижда в прилагането на трупоизгаряния в камери от тухли и камъни, както и християнските трупополагания, облицовани с каменни плочи (каменни гробници). Всички тях той извежда от различните зони на Салтово-маяцката култура, появили се в България на три етапа: в началото на IX в., при гражданската война в Хазарския хаганат; при печенежкото нашествие в последната четвъртина на IX в.; в края на IX – началото на X в., което проникване се отнася за земите северно от Дунава. Димитър Ил. Димитров подчертава, че сред керамичните съдове се забелязват и такива с характерни белези на аланската керамика, като с нея свързва антропологическите данни от старобългарските езически гробове[28].

Идеята за следващите първото преселение вълни прабългари по западното Черноморие, поддържана и от Светлана Плетньова[29], подхвана и Хенриета Тодорова при публикацията на селището до Дуранкулак[30]. Друго развитие на доказателства и опровержения по този проблем засега няма.

Интересно е, че когато обяснява преселването на прабългарите-кутригури, носители на пастирско-пенковската култура от Северното и Западното Черноморие, Димитър Ил. Димитров се досеща за липсата на характерни паметници на металопластиката – фибули, обеци, наушници и особено ремъчни гарнитури, с много характерна стилистика (обр. 1). В тезата си за периода IX–X в. обаче, той не обръща внимание на такива материали, а точно тогава във всички зони на Северното Черноморие (VIII–X в.) се употребяват многобройни гарнитури с твърде оригинална стилистика (обр. 3)[31]. Ако аргументите на Димитър Ил. Димитров са достатъчно валидни, такива гарнитури трябваше да се откриват и в България, понеже щяха да бъдат донесени от значителните прабългарски общности, преминали от Хазарския хаганат в Първото българско царство. Тяхното отсъствие не може да бъде обяснено с никакви уговорки. От друга страна, от края на VIII почти до края на IX в. освен споменатите Втори коланен накит от Мадара, накрайникът от Ветрен, които се свързват с групата Малое Перешчепино, както и двата уникални Първи коланен накит от Мадара (обр. 2)[32] и колантът от каменния саркофаг при Голямата базилика в Плиска[33], след паметниците от езическия период се откриват предимно отделни аварски гарнитури за колани, добити изглежда като дарове и военна плячка (обр. 2BI). Заедно с тях в приблизително същото количество са известни и други гарнитури и накити с подобна стилистика, но без аналогии в аварските паметници (обр. 2BII). Те обаче нямат аналогии и в други синхронни култури на Евразия[34]. В Западното Черноморие не се откриват и салтовски накити – обеци, пръстени, амулети (обр. 3Б – долу). Редките случаи да се намерят огледала или амулети[35] като че ли само потвърждават правилото. В самия край на IX – началото на XI в. в България проникват, произвеждат се и масо-

во се използват гарнитури за колани със съвсем друга стилистика, която се нарича „постсасанидска“ (обр. 3Б). През този период те са широко разпространени и в Унгария[36]. Трябва да се отбележи, че салтовските гарнитури за ремъци също имат постсасанидска стилистика, т. е. наследяват стила на едни от сасанидските сребърни съдове[37], но като цяло двете групи – унгаро-българската (обр. 3А) и българо-хазарската (обр. 3Б) категорично се различават една от друга.

В своите разсъждения и аргументация Димитър Ил. Димитров на няколко пъти споменава, че едни от сходствата между старобългарската (археологическа) култура и тази, наречена Салтово-маяцка, се появяват на базата на общия генезис. Тази идея е изказана още през петдесетте години от Михаил Артамонов[38] и досега не е загубила своята валидност. Предполагам, че голяма част от новите черти на старобългарската култура, отбелязани от автора на концепцията за преселението на значителни групи прабългари от Северното и Западното Черноморие, са продукт на нейното вътрешно развитие. От друга страна, за да изпита една археологическа култура странични влияния в своето битие, не е необходимо те непременно да идват с преселването на големи групи население отвън.

Производството и разпространението на

Обр. 2. Ремъчни гарнитури от езическия период на старобългарската култура. А. Гарнитурите от Ветрен и Втори коленен накит от Мадара. Б. гарнитурите от Първия коланен накит от Мадара. В I. Авърски гарнитури от България. В II. Гарнитури от авърски тип в България.
Fig. 2. Garnitures pour courroie de la periode païenne de la culture protobulgare. A. Les garnitures de Vetren et de Deuxieme ornement de ceinture de Madara. Á. Les garnitures du Premier ornement de ceinture de Madara. B I. Garnitures avares de Bulgarie. B II. Garnitures de type avar en Bulgarie.

художествения метал заема особено място в номадските култури на евразийската субконтинентална зона. Засега една част от изследователите обясняват появата на ремъчни гарнитури с преселението на номадски групи, заедно с т. нар. „скитащи занаятчии". Така с аварите в Среднодунавската равнина идва производството на пресованите гарнитури, с унгарците на Средния и Долен Дунав идват лятите гарнитури в постсасанидски стил. От друга страна, няма доказателства, че появата и развитието на т. нар. късноаварски стил „грифони-ластари" може да се свърже с преселване на евразийски номадски групи към края на VII в. в Аварския хаганат, същото се отнася и за появата и развитието на салтово-маяцката стилистика на „лотосовия цвят" в Хазарския хаганат. В тези случаи вероятно по политически, религиозни и икономически причини се преселват групи занаятчии, които при съответните условия развиват стилистиката, тиражират нейните образци и създават цяла художествена школа, обслужваща тогавашната мода. Връзките между две култури винаги оставят следи в паметниците на художествения метал. Отбелязаните в изворите отношения между българи и авари

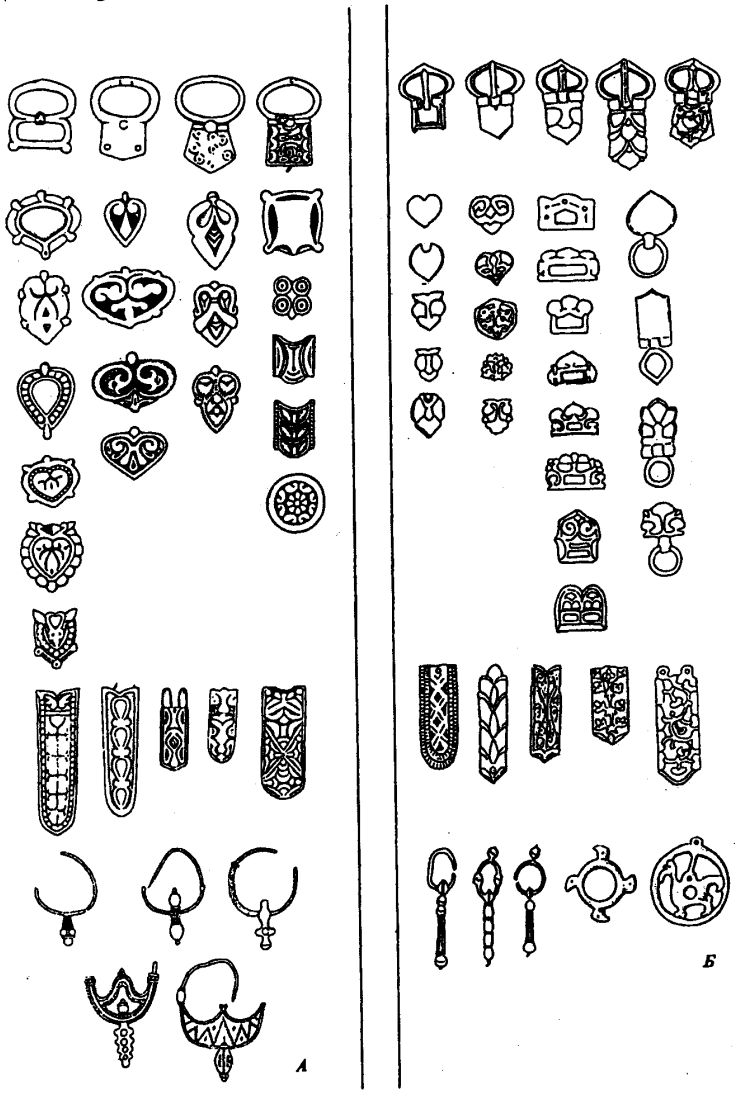

Обр. 3. Сравнителна таблица на ремъчни гарнитури и накити от Евразийската степна и горско-степна зона. А. В старобългарската култура. Б. В салтово-маяцката култура.
Fig. 3. Tableau comparatif de garnitures pour courroies et ornements de la zone Eurasienne des steppes et des forets. A. Dans la culture protobulgare; B. Dans la culture de Saltovo-Majac.

са оставили в старобългарските паметници споменатите вече ремъчни гарнитури, повлияли са и на ювелирното производство в самата езическа България. Изворите споменават за отношения на франки с българи и напоследък започнаха да се появяват паметници, които свидетелстват за това – в Шуменския музей се пази луксозна гарнитура, чието производство в някое каролингско ателие изглежда на пръв поглед несъмнено[39]. От друга страна, сред няколкото хиляди гарнитури за ремъци във фондовете на българските музеи засега не е открита забележима група с ясно изразени аналогии в още помногобройните гарнитури от салтово-маяцките паметници. От това следва, че връзките между двете култури са били спорадични, а въпросните преселвания (ако ги има) се отнасят за незначителни популации. Именно така биха могли да проникнат и да се разпространят елементи от украсата на керамиката или форма на съд; може да се направи постройка на жилище и то да добие „Г"-образна форма. Такива групи обаче съвсем не са онази маса, която би играла забележима роля в политическото, стопанското и културното развитие на българската държава или би имала съществено значение за етногенеза на българския народ, както настояваше Димитър Ил. Димитров.

[1] С т. В а к л и н о в. Формиране на старобългарската култура. С., 1977.

[2] В. Б е ш е в л и е в. За разнородната същина на прабългарите. – В: Плиска-Преслав 2, С., 1981, 20-25.

[3] Р. Р а ш е в. Две групи прабългари и две групи прабългарски култури. – В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново, 1991, 29-34.

[4] Р. Р а ш е в. За произхода на прабългарите. – В: Studia protobulgarica et europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 1992, 23-24; К вопросу от произхождения праболгар. – В: МАИЭТ, III, Симферопол, 1993, 250-254.

[5] В. З а л е с с к а я, З л. Л в о в а, Б. М а р ш а к, И. С о к о л о в а, Н. Ф о н я к о в а. Сокровища хана Кубрата. Перешчепинский клад. Санкт Петербург, 1997, и посочената там литература.

[6] Н. М а в р о д и н о в. Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. С., 1959, 79-80, обр. 71.

[7] Г. А т а н а с о в, И в. Й о р д а н о в. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994, с. 19, табл. II2.

[8] Д. И л. Д и м и т р о в. Прабългарите в Северното и Западното Черноморие. Варна, 1987, 237-239, 169.

[9] Д. Т. Б е р е з о в е ц. Слов'яни и племена салтівскоі культуры. – Археологія. 1965, 19, с. 65.

[10] С т. А н г е л о в а. Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България. ГСУ, ИФ, т. 74, 1982, 40 и сл.

[11] С т. С т а н и л о в. Старобългарски накити от Вълчедръм. – В: Български средновековни накити (под печат).

[12] Д. Т. Б е р е з о в е ц. Харівский скарб. Археологія, VI, 1952, 113-115, табл. II3,4, III3,4.

[13] А. А й б а б и н. К вопросу о произхождении сережек пастирского тыпа. – СА, 1973, 3, 65-66.

[14] О. М. П р и х о д н ю к, А. М. Ш о в к о п л я с, С. Я. О л ь г о в с к а я, Т. А. С т р у и н а. Мартиновский клад. – В: МАИЭТ, Симферопол, 1991; L. P e k a r s k a j a, D, K i d d. Der Silberschatz von Martinovka. Innsbruck, 1994. И. Г а в р и т у х и н, А. О б л о м с к и й. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. М., 1996.

[15] В. П л е т н ь о в. Ремъчни накити от типа Мартиновка във Варненския археологически музей. – В: Българите в Северното и Западното Причерноморие. VI, В. Търново, 1977, 75-88.

[16] В. И. В а с и л е в. Бронзовая накладка в виде человеческой фигуры из Южной Добруджи. – СА, 1991, 3, 273-275.

[17] В. П л е т н ь о в. Цит. съч., с. 86, табл. I_{1-6}, II_7.

[18] S. U e n z e. Die Schnallen mit Riemenschlaufen aus dem 6 und 7 Jahrh. – In: Bayerische Vorgeschichts-Bletter. 31, 1/2, München, 1966, 173-178, abb 17_{7-12}.

[19] В. П л е т н ь о в. Цит. съч., с. 86, Табл. II_{8-10}.

[20] Пак там, с. 86, Табл. II_{11-13}.

[21] Пак там, с. 87, Табл. IV_{3-4}.

[22] М. Д а с к а л о в. Племето севери в Североизточна България и Украйна. (Дисертация за присъждане на научната степен доктор на историческите науки). С., 1995.

[23] О. М. П р и х о д н ю к. Архиологічні пам'ятки Среднего Принднепров'я VI – IX ст. н. е. Кіив, 1980, 94, рис 58_1; Археология Украинской СССР, том 3, Киев, 1986, 160-161, Рис $37_{3,4,5}$.

[24] М. Ю. Б р а й ч е в с к и й. Работы на Пастирском городище в 1949 году. – КСИИМК, 1951, 36, 161, рис. 46 (долу вдясно).

[25] Непубликуван материал от могила XXXIV в Плиска, разкопки, 1994.

[26] С т. С т а н и л о в, Я. Д и м и т р о в. Селище, югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – Археологически открития и разкопки, 1990, Ловеч, 1991, 138-139.

[27] С. А. П л е т н е в а. Кочевники средневековья. М., 1982, 13-35; С т. С т а н и л о в. Към въпроса за заселването на прабългарите от юг от Дунава. – В: Плиска-Преслав 2, С., 1981, 53-56.

[28] Д. И л. Д и м и т р о в. Цит. съч., 228-229, 242-243, 264-276.

[29] С в. П л е т н е в а. Древные болгары в басейне Дона и Приазовья. – В: Плиска-Преслав 2, С., 1981, 16-18.

[30] Х. Т о д о р о в а. Дуранкулак. 1, С., 1989, 301-303.

[31] А. П л е т н е в а. От кочевий к городам. МИА 142, М. – Л., 1967, 161-168, Рис. 44, 45.

[32] Н. М а в р о д и н о в. Цит. съч., 79-81, обр. 70.

[33] С т. М и х а й л о в. Каменните саркофази при голямата базилика в Плиска. – В: Плиска-Преслав I, С., 1979, 51-58, 29-36.

[34] С т. С т а н и л о в. Памятники аварского типа в староболгарской культуре. – В: Проблеми на прабългарската история и култура 3, Шумен, 1997, 186-232.

[35] Н. Н и к о л о в. Салтовски паметници от България. Археологически вести, 1, 1999, 27-30.

[36] С т. С т а н и л о в. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. – РП, XXII, 1991, 5-7.

[37] Н. А. Ф о н я к о в а. Лотос в растительном орнаменте металических изделии Салтово-маяцкой культуры. VIII – IX вв. – СА, 3, 1986, 36-47; Истоки растительной орнаментации сбруйных бляшек Салтово-маяцкой культуры. – В: Проблемы археологии степью Евразии, ч. 2, Кемерово, 1988, 150-158.

[38] М. И. А р т а м о н о в. К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на Нижнем Дунае. – В: Ж. Въжарова. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1965, 9.

[39] С т. С т а н и л о в. Гарнитура за каролингски меч от Шумен. – В: Приноси към българската археология III (под печат).

Les ornements du métal pour ceinture et certains problems de la culture protobulgare

Stanislav STANILOV

(Résumé)

L'auteur soumet à l'examen critique deux thèses de l'archéologie du Premier royaume bulgare en utilisant des arguments de ses propres recherches sur le metal d'art de la fin du VII-e jusqu'au milieu du XI-e siècle.

La première thèse est celle de Raso Rasev concernant l'influence de la composition polyèthnique des Proto-Bulgares d'Asparouh sur la culture matérielle. De l'avis de l'auteur de cette thèse, l'élite dirigeante turk dans l'Etat bulgare avait une culture, alors que le peuple - une autre culture et elle n'était pas une culture de nomades, mais d'agriculteurs - population composée de descendants des Sarmates et des Slaves. C'était la population ayant utilisée la culture personal de Penkov dont une partie s'était établie sur le Bas-Danube avec les Proto-Bulgares d'origine turc. L'argument principal de l'examen propose et l'absence de monuments du métal artistique (garnitures pour courroies et ornements) du groupe que Martinov appelle situés dans des complexes fermes des VIII-e–IX-e siècle dans la région du Bas-Danube.

La seconde thèse, celle de Dimitar Il. Dimitrov, se rapporte a l'émigration de quelques groupes de Proto-Bulgares du Khaganat khazard sur le Bas-Danume qui s'était déroulés en trois étapes aux IX-e– X-e siècle. L'argument de l'examen critique se fonde dans ce cas aussi sur l'analyse des garnitures pour courroies et des ornements de cette période. Là non plus on ne decouvre pas des monuments du métal d'art de la culture de Saltov sur le Bas-Danube, ce qui veut dire que, pour toute la période du développement de la culture protobulgare, il n'y avait pas eu d'émigration de groupes importants.

Към методите на оразмеряване на кръстокуполните църкви във Велики Преслав

Стела Дончева

В продължение на десетилетия кръстокуполните църкви в Преслав са били обект на внимание от страна на изследователите, които се спират на отделни страни от тяхната история.

Архитектурният вид, преустройствата в плана и паралелите с други паметници са въпроси, които все още предизвикват спорове в научните среди. Опитът да се намери приблизително точната обемно-пространствена възстановка е обект и на настоящето изложение. Стремежът е с помощта на метрични зависимости и известни методи на геометрично построение да се доближим до първообраза на кръстовидните постройки.

Изследванията, посветени на проблема за пропорционирането в архитектурата, са много. Пропорционалният анализ бива сведен до изучаването на архитектурните форми като геометрични тела. Пропорциите на тези тела се изследват посредством законите на подобието, кратността, златното сечение, правилните геометрични фигури и др. Примери за подобни анализи са трудовете на Д. Хембидж[1], Льо Корбюзие[2], К. Афанасиев[3], Месель[4], Н. Брунов[5] и много други.

Теоретиците на архитектурата се обръщат към анализа на пропорциите не само абстрактно-геометрически, както е в изброените трудове, но и с оглед на архитектурно-конструктивната форма. На първо място това е Витрувий[6], който отделя внимание на пропорционалността на ордера като статично-подпорна система.

Архитектите на Възраждането се обръщат към пропорционалността на тектоническо-осмисленото построение на ордера, арките, свода, стените. С решението на тези проблеми се заемат Алберти[7], Паладий[8] и Виньола[9]. У нас с проблемите на геометричното оразмеряване задълбочено са се занимавали И. Попов[10] и Л. Динолов[11].

Като вземем предвид доказаните в историята на архитектурата метрични закономерности и алгебрични зависимости, ще направим опит за възстановяване на обемно-пространствената структура на част от кръстокуполните храмове в Преслав. Обект на вниманието ни ще са църквите с четири свободни подпори и с две опори на изток.

При анализа на пропорциите на известните от тази епоха строежи се натъкваме на поразителни сходства на оразмерителните схеми. В повечето случаи за изходен е избран един от главните вътрешни размери на сградата, тъй като, както и във византийската архитектура, основната задача на архитекта е пространствената композиция, включена между главните стени на сградата.

В повечето изследвани обекти пропорциите се основават на ирационални отношения и по-точно на отношенията на златното сечение и неговите „функции". При друга част от паметниците се установява, че са били композирани въз основа на последователно геометрично построение – това са кръстокуполните църкви със запълнени междурамия, на които няма да се спирам в настоящето изложение.

Различията се основават на плановите особености, отнасящи принадлежността им към определен архитектурен тип на кръстокуполната система.

При пропорционирането на църквите със свободни опори се откриват две основни схеми на оразмеряване, основани на златното сечение: м : М = 1, 000 : 1, 618 и втората – основана на „функцията" на златното сечение

f : F = 1,000 : 1,118, при която
M = f ... u
F = M – 0,500.

И при двете схеми се изхожда от един основен размер на сградата – ширината на наоса. Тази основна мярка М е изведена от заснетите размери на паметниците или е измерена графически с възможно най-голяма точност.

Дължината на постройките е пропорционирана по отношение на ширината на наоса също в златно сечение или на неговата „функция". Примери за това са църквите в Аврадака, Селище, Бял бряг и др. (обр. 1 и 2). Отношението между централното подкуполно пространство и страничните кръстни рамена (северно и южно) включително и дебелината на колоните е:

М : м = златното сечение. Графичното построение е показано на плановете (обр. 1). Правите, определящи контурите на централната част, я разделят спрямо ширината на страничните рамена в отношение:

М :м = 1,000 : 0,618.

За да се определят точките върху правата,

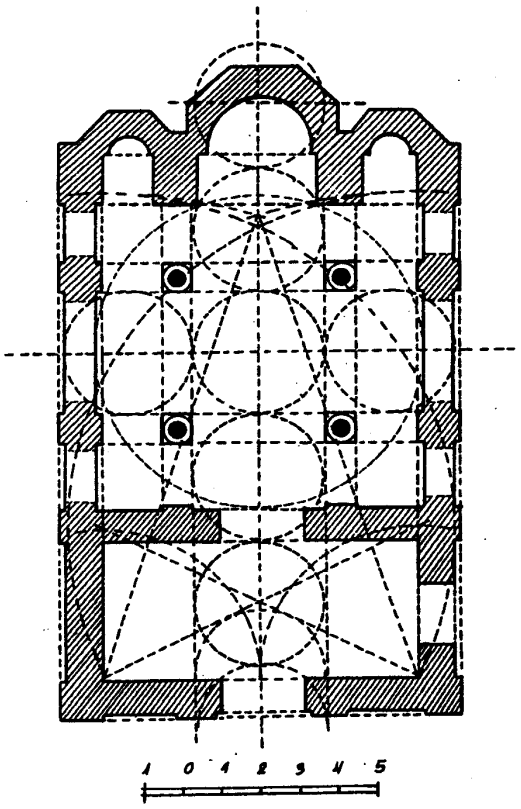

Обр. 1. Църква на Мостич. План на основите.
Fig. 1. L'église de Mostič. Plan des fondements.

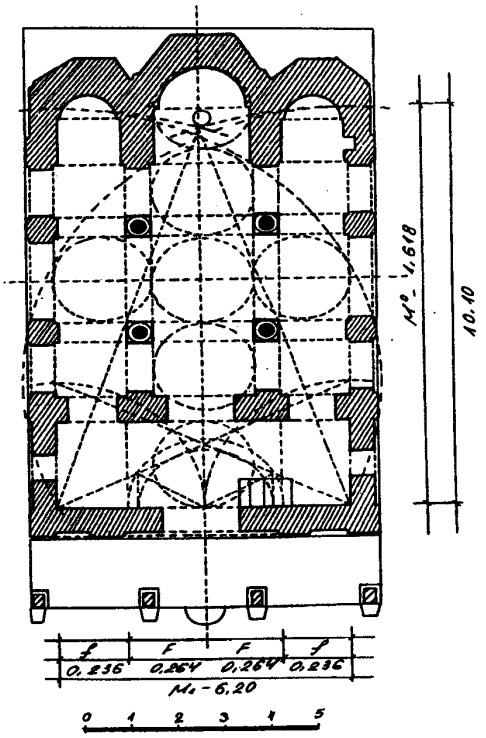

Обр. 2. Църква № 1 на Аврадака. План на основите.
Fig. 2. L'église № 1 à Avradaca. Plan des fondements.

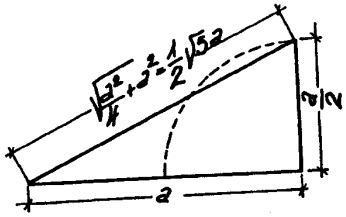

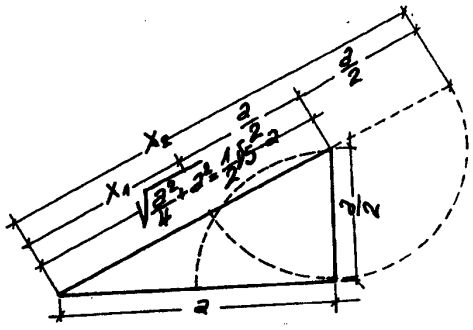

Обр. 3-4. Златното сечение. Fig. 3-4. La section dorée.

съвпадаща с изходната величина (ширината на подкуполното пространство – M_1) се построяват прави с дължина 1/2 от изходната и окръжност – допирателна към правите. Тази окръжност определя точките, които разделят правата M_1 в отношение: м : М : м [12]

Съгласно геометричното построяване на златното сечение могат да се направят следните изчисления (обр. 3 и 4): отношението – корен квадратен от: $a^2/4 + a^2$ изразява дължината на хипотенузата на правоъгълен триъгълник с катети а и а/2. За да получим дължината х, трябва да прибавим или извадим а/2 от дължината на хипотенузата.

Ако се приеме, че изходният размер е М = 1,000, то се изчислява, че м = 0,2764 и М = 0,4472. Отношението М : м = 0,4472 : 0,2764 = 1,000 : 0,618 = златното сечение.

Спрямо зависимостите на златното сечение са построени църквите в Селище, църквата на каменаря през втория строителен период, църквата на Мостич, църквата при южната порта и горната църква на Тузлалъка.

Втората типична схема на пропорциониране е построена на базата на „функцията“ на златното сечение f : F = 1,000 : 1,118.

И тук ширината на централното пространство е приета за изходна величина. M_1 = 1,000 (обр. 2).

Геометричното построение на тази схема е подобно на описаното построение на златното сечение. След разделянето в златното сечение е необходимо през пресечните точки, лежащи на вертикалата през окръжността, да се построи нова окръжност, така че f : F = 1,000 : 1, 118. Ако M_1 = 1,000, то f : F = 0,236 : 0,264 (обр. 2).

Построеният равнобедрен триъгълник с основа M_1 = изходния размер, има бедра, равни на 1, 618 M_1, и връх, който съвпада с края на източното кръстно рамо.

Практическото реализиране на терена се е осъществявало от системата от квадрати и окръжности, начертани с въже и две колчета или с пергел.

Изходната фигура е подкуполният квадрат. С помощта на диагоналите и на полудиагоналите се определят вътрешните граници на постройките, дебелината на стените, ширината на отворите и олтарната част на изток.

Сравнителният анализ на две от сградите доказва връзката между практическия начин на трасиране и пропорциите.

След направената проверка се оказва, че почти всички кръстовидни сгради с четири свободни подпори са построени по „функцията“ на златното сечение (с изключение на църквата на Мостич).

Реконструкцията на обемно-пространствената постановка също се основава на зависимостите на златното сечение. (обр. 5 и 6). В основата стои равнобедрен триъгълник с основа, равна на ширината на сградата[13]. Върхът на триъгълника отбелязва ключовия камък на главния купол. Страните на триъгълника преминават през точките на пресичане на купола и кръстообразния свод.Тези точки обозначават диаметъра на купола и височината на сводовете. В напречен разрез се образува правоъгълник, което отговаря на класическия вариант. Точката на пресичане на диагоналите му със страните на триъгълника отбелязват височината на сводовете на ъгловите помещения на храма и позволява да се отчете дебелината на подкуполните опори. Линията, минаваща през диагоналите на квадрата, образуван от вътрешния централен обем, определя височината на опорите.

С помощта на зависимостите, оформящи напречния разрез, построяваме и надлъжния разрез, като се съобразяваме с плановите особености (обр. 7 и 8). По този начин пропорциите на кръстокуполния храм образуват система, в която са свързани всички размери на постройката с нейните части, обеми и пространствени членения. Измененията и вариациите се осъществяват в пределите на тази система.

При обемното пропорциониране трябва да се отчита не само големината на вътрешните

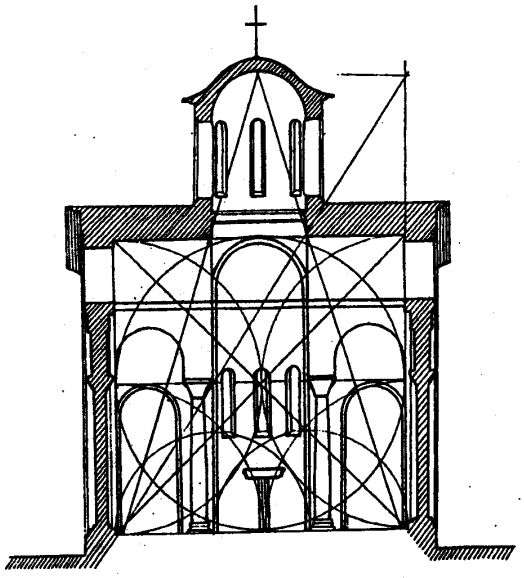

Обр. 5. Църква № 1 на Аврадака. План - напречен разрез.
Fig. 5. L'église № 1 à Avradaca. Plan - coupe transversale.

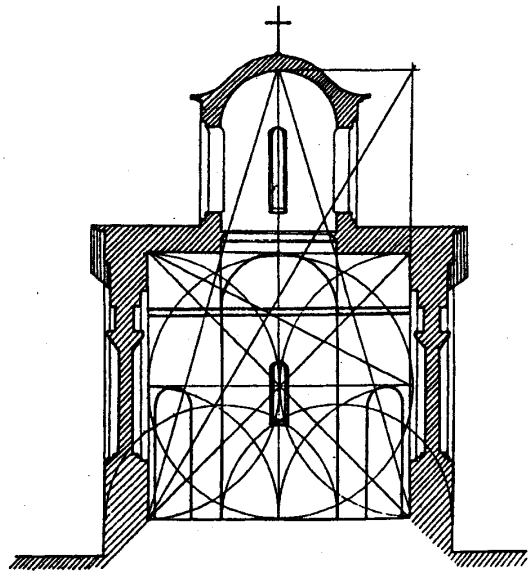

Обр. 6. Църква № 3 в Селище. План - напречен разрез.
Fig. 6. L'église № 3 à Seliste. Plan - coupe transversale.

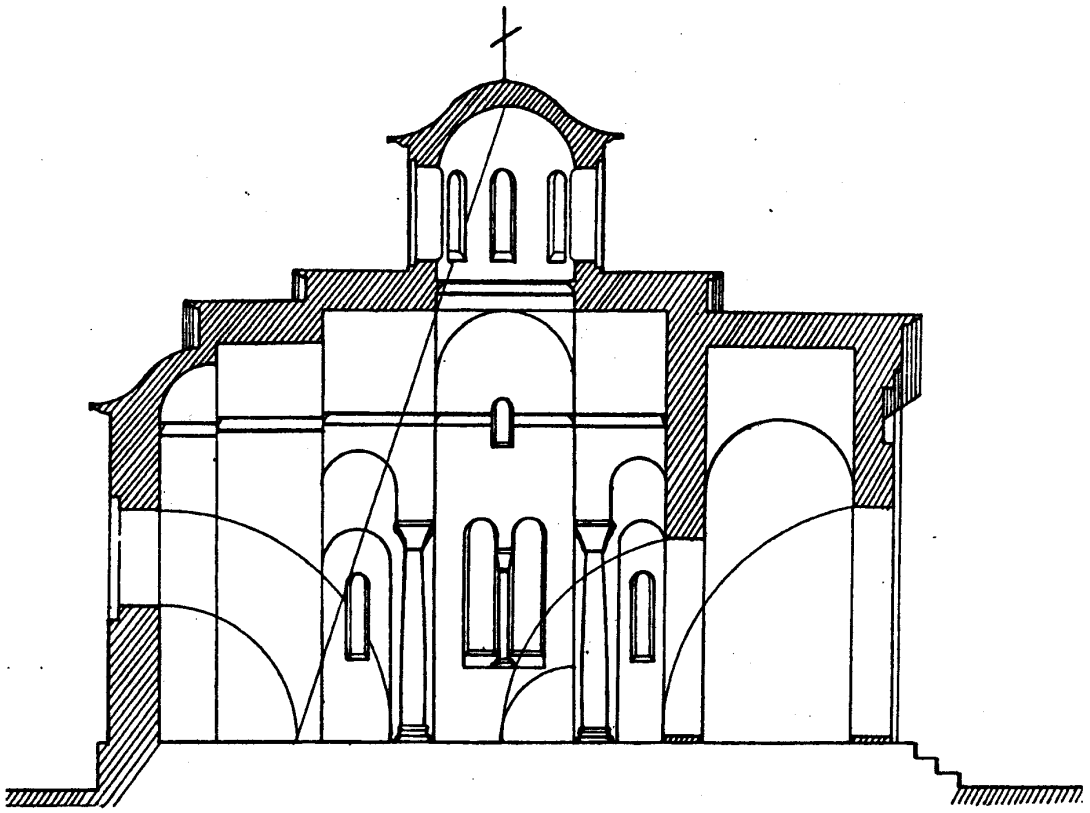

Обр. 7. Църква № 2 на Аврадака. План - надлъжен разрез.
Fig. 7. L'église № 2 à Avradaca. Plan - coupe longinale.

помещения, но и дебелината на стените и опорите. Тази взаимосвързана система пряко влияе на съотношението между пространство, маса и форма в архитектурната композиция на храма.

Относно мащаба, който се използва, трябва да се отбележи, че изследванията върху оразмерителните стойности на отделни елементи от плана показват последователното прилагане на стофутовата мярка на византийската мерна система – 31,2 см.

От направените проучвания може да се заключи, че представителите на кръстокуполната планова система в Преслав са оразмерени спрямо зависимостите на златното сечение и неговите производни. Реализирането на архитектурния план в двата варианта – с четири свободни подпори и с две свободни опори на изток, става по различен начин. Църквите от т. нар. „столичен вариант" са построени спрямо „функцията" на златното сечение (с изключение на църквата на Мостич), а тези с две опори – по златното сечение.

Това доказва познаването и прилагането на един класически принцип на пропорциониране заедно с неговите производни, показващо високата степен на приемственост в строителното изкуство на православния свят.

От изследванията на И. Попов върху култовите сгради до образуването на българската държава (V–VII в.) е известно, че много преди покръстването е съществувала установена строителна традиция, основаваща се на използването на златното сечение и неговата „функция". Анализът на пропорциите на известните от тази епоха църковни строежи, който прави И. Попов, показва сходство на схемите на пропорциониране[14]. Плановете на църквите в с. Голямо Белово, с. Иваняне и др. са построени спрямо отношенията на златното сечение, а църквите в Чобан дере, „Св. София" и „Червената църква" – спрямо „функцията му".

При изследване на плановите зависимости в родината на кръстокуполния архитектурен план – Константинопол, също се откриват от-

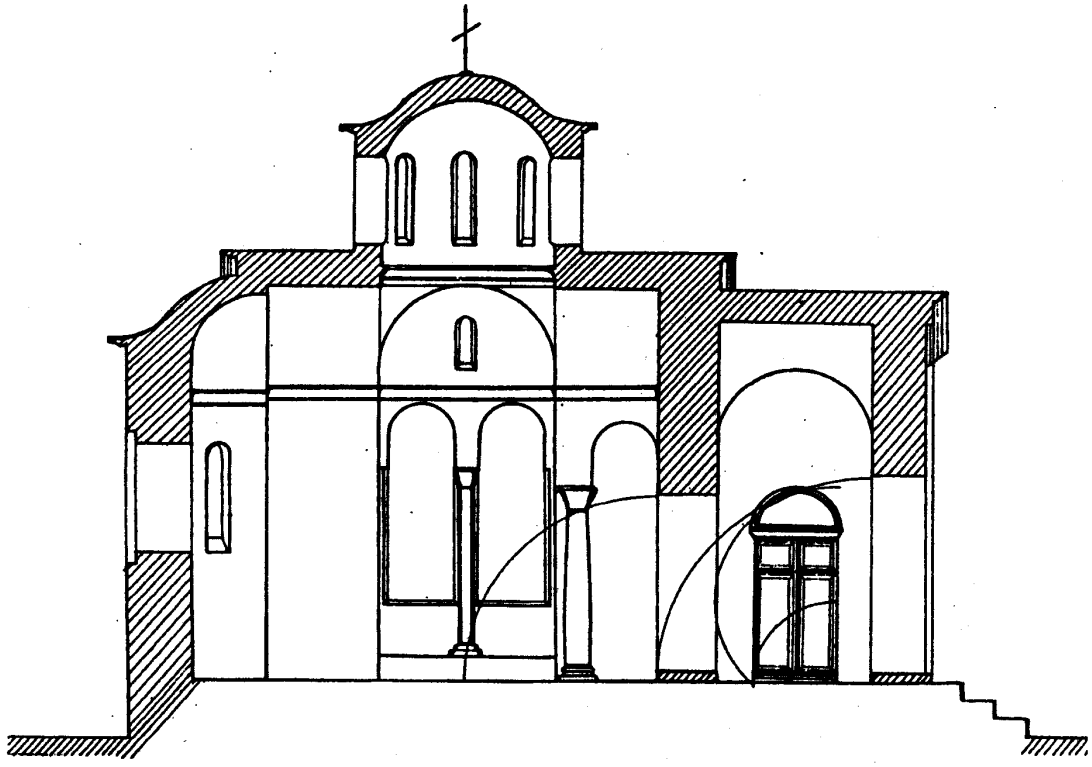

Обр. 8. Църква № 3 в Селище. План - надлъжен разрез.
Fig. 7. L'église № 3 à Seliste. Plan - coupe longinale.

ношения на златното сечение. Резултатите показват, че повечето храмови постройки от периода IX–XII в. са оразмерени със златно сечение. (Атик – IX в., Фенери Иса – X в., Ески имарет – XI в., Килисе – XI в., Пантократор – XII в.) и порядко с „функцията" му (Будрум – X в)[15].

Проучването на плановете на кръстокуполната четириподпорна система в Гърция доказа съществуването на оразмерителен принцип, също основаващ се на златното сечение. Приоритет тук има прилагането на неговата „функция" (църквата Панагия Халкеон – XI в., църквата в Месарос на о-в Андрос – XII в., църквата Асоматион в Атина XI–XII в.)[16], но едновременно с това не са малко и храмовете, чието планово разпределение е съобразено със самото сечение (църквата Панагия в епископията Евритания – вт. пол. на IX в., църквата на Апостолите в Атина – втората половина на XI в. църквата Теотокос в манастира Хосиос Лукас във Фокида – XI в., и др.).

Предвид това може да се твърди, че в Гърция, както и в България се прилагат едновременно и двете системи на пропорциониране, докато при столичните византийски храмове от този период (IX–XII в.) се наблюдава последователното следване с незначителни отклонения (Будрум – X в.) на зависимостите само на златното сечение.

В провинциална Гърция храмовете, издигнати спрямо този метод, се срещат най-вече през периода – IX–XI в., а тези, оразмерени с „функцията", са преди всичко от XI и XII в[17]. Може да се предполага, че след установяването на кръстокуполната система в Гърция под влиянието на столичната архитектура се налага първоначално основно златното сечение. Малко по-късно започва да се прилага и неговата „функция".

При анализа и датирането на кръстокуполните храмове в Преслав трябва да се вземат предвид и тези особености. Оразмерените с „функцията" на златното сечение постройки с четири свободни подпори вероятно следват хронологически или са почти едновременно издигнати с тези, имащи две свободни опори на изток, които са пропорционирани със самото сечение. Едно предстоящо изследване не само на метричните зависимости на кръстокуполните преславски храмове, но и на археологическата им среда би хвърлило по-ясна светлина върху въпросите, свързани с времето на възникване и етапите от строителната история на паметниците.

Изучавайки методите, използвани за оразмеряване на архитектурните форми, идваме до

заключението, че навсякъде те се оказват в основни линии едни и същи. Но това не означава, че по места няма специфично-собствени, достатъчно характерни черти. Кръстокуполните храмове с две свободни подпори на изток са особеност на местната българска строителна традиция, както и наличието на осемопорна конструкция в Гърция.

Типологическите основи на кръстокуполната система се явяват развитие на една и съща композиционна идея, където вариациите в конструктивното пропорциониране са до определени граници. Пространството, затворено в стихията на каменната маса, е организирано по логически път, а геометрическите обеми дават възможност „да се прочете" неговият план и конструкция. И тъй като стилът е създаден на основата на архитектурните достижения и практически умения на предходните епохи, то съвсем естествено е да открием и класически, проверени във времето оразмерителни зависимости, като например принципа на златното сечение и производните му.

Кръстокуполният храм се налага като тип, който универсално отговаря на потребностите, предявени от културата архитектура, и отразява развитата представа на средновековното мироздание. Реализация на материализирания образ на куполната постройка в Преслав се разкрива в своя строен и логически ред, където съотношението между маса и пространство се уравновесява спрямо геометрическия порядък и художествената изразителност на златното сечение.

[1] **Д. Хембидж.** Динамическая симетрия в архитектуре. М., 1935.

[2] **Льо Корбюзие.** Модульор. М., 1982.

[3] **К. А. Афанасьев.** Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими. М., 1961.

[4] **Э. Мессель.** Пропорции в античности и средние века. М., 1936.

[5] **Н. И. Брунов.** О пропорциях в архитектуре древней Греции. В : Проблемы архитектуры. М., 1936, II – 35.

[6] **Витрувий.** Десять книг об архитектуре. М., 1936.

[7] **Л. Б. Алберти.** Десять книг об зодчестве. I, М., 1935.

[8] **А. Палладио.** Четыре книги об архитектуре. М., 1936.

[9] **Д. Виньола.** Правило пяти ордеров архитектуры. М., 1933.

[10] **И. Попов.** Пропорции в българската архитектура. С., 1955.

[11] **Л. Динолов.** Принос към метричното изследване на средновековната културна архитектура в България. С., 1963.

[12] Подобно доказателство на геометричното построение в: **И. Попов.** Цит. съч., с. 74.

[13] Подобен триъгълник намира Орландос в църквата Оморфи до Атина. **A. Orlandos.** Monuments byzantines de Chios. 1930; **N. K. Mutsopoulos.** Harmonische Baushnitte in den Kirchen vim typ kreuzförmigen Innebaus im griechenlandischen Kernland. – BZ, 1962, № 55, p. 276; Αρχιτεκτουικη, VI, 1962.

[14] **И. Попов.** Цит. съч.,70–86.

[15] ВИА. Л.–М., 3, 1966; **H. Schäfler.** Byzantinische architectur. M. 1978; **J. Ebersolt.** Les églises de Constantinople. Paris. 1913.

[16] ВИА, 3, 1966; **В. М. Полевой.** Исскуство Греции. М., 1973.

ТАБЛИЦА I

Църква – № 1 на Аврадака („функция" на златното сечение)
L'église № 1 à Avradaca (fonction de la section dorée)

Конструктивни елементи	Действителни размери	Отношение	Изчислено	Разлика
Ширина на наоса	6,20	M1	6,20	–
Ширина на подкуполното пространство заедно с опорите	3,25	2F	3,27	0,02
Дълбочина на напречните кръстни рамена	1,50	f	1,46	0,04
Дължина на църквата до апсидата	10,10	M^0	10,00	0,10

ТАБЛИЦА II

Църква на Мостич (златното сечение)
L'église de Mostič (la section dorée)

Конструктивни елементи	Действителни размери	Отношение	Изчислено	Разлика
Ширина на наоса	8,00	M1	8,00	–
Ширина на подкуполното пространство заедно с опорите	3,50	M	3,57	0,07
Дълбочина на напречните кръстни рамена	2,25	M	2,21	0,04
Дължина на църквата до апсидата	12,90	M^0	12,90	–

Contribution aux méthodes de mesurage des églises à coupole croisée à Veliki Preslav

Stela Doncheva
(Résumé)

L'importante question de l'étude des dimensions (volumes et espaces) de l'architecture religieuse chrétienne se pose depuis longtemps à la science. Le présent ouvrage est consacré aux églises à coupole croisée de Veliki Preslav. Sont analysées les règles de leur multiple, la section dorée, les figures géométriques de forme régulière, etc.

Les deux églises considérées, l'église de Mostič et le № 1 d'Avradaka, offrent deux principaux schéma de mesurage. Les évaluations effectuées montrent que les proportions du plan de la coupole croisée, forment un système où toutes les dimensions de la construction sont liées avec les volumes et les espaces architecturaux. La conclusion s'impose que l'architecture religieuse de Preslav se déploie dans un ordre harmonieux et logique où la section dorée s'inscrit avec perfection.

Поглед върху някои софийски църкви един век след проучването им от К. и Х. Шкорпил

Мария Йосифова

През 1888 г., т. е. само десет години след Освобождението, братя Шкорпил правят своите първи научи наблюдения върху археологическите останки, разкрити в столицата на младата българска държава[1]. Това става при снижаване на терена, разположен северно от току-що започналия строеж на Народното събрание, или по-точно казано за онова време, мястото между „Орханийската" и „Цариградската" улици – съвременните „Московска" и „Цар Освободител".

На този терен през следващите десетилетия многократно са провеждани разкопки, които установяват присъствието на източния раннохристиянски некропол на Сердика. В повечето случаи обаче разкопките са извършвани при благоустройствени работи, заради което носят „спасителен" характер. Неизбежните трудности, произтичащи от сблъсъка с интересите на живия град, са оставили редица паметници незадоволително проучени, а някои от тях – повредени, дори завинаги загубени. Така например все още са неизяснени въпроси като: очертанията на некропола, начина и причината за разполагането на гробниците, тяхното групиране около заупокойни параклиси или обратното явление – издигане на параклиси сред определена група гробници. Неустановена е причината, наложила изграждането на различни по големина гробници и т. н. При това състояние на проучванията наблюденията, завещани ни от първите изследователи, които са заварили руините в по-добро състояние, са особено важни.

В плана, на който братя Шкорпил представят останките от старините (обр. 1)[2], сред нанесените 38 гробници, на които ще се спрем само толкова, доколкото техните данни отразяват историческата среда на разкопания терен и помагат за датирането, нашето внимание се привлича от две по-големи сгради. Първата от тях, обозначена като сграда „А", е частично разкрита (срв. обр. 1). От нея се вижда само една надлъжна стена с посока север-юг. В двата й края се издават две четириъгълни помещения. Северното, което е по-голямото, се слива с пространството, оставащо на запад от поменатата стена, докато южното, от което е запазена само една малка част от северната му стена, е изолирано от западното пространство. По средата между двете четириъгълни помещения се издава полукръгла стена, конструктивно свързана с надлъжната. Според братя Шкорпил сградата е „триапсидна църква, градена във византийски стил".

Втората постройка по описанието на Шкорпил се намира между сграда „А" и зданието на Народното събрание (срв. обр. 1). Според изследователите тя представлявала „мъничка черквица с една полуокръжна апсида, с няколко постройки, като притвора (артиката) и други от западната и югозападната й страна. В потона на притвора се намериха големи каменни плочи, които покриваха входа към гробниците (№ № XVIII, XIX, XX, XXI), зазидани в основите"[3].

Датирайки двете сгради, братя Шкорпил ги поставят в хронологично отношение по-рано от църквата „Св. София", а самата нея, базирайки се на едно писмено известие от 1329 г. – в XIV в. Нещо повече! Като изхождат от известието на Скилица за съществуването на три църкви в София през XII в., те идентифицират по-голямата сграда с упоменатата от него митрополитска черква, която, предполагат те, е била изградена в този район. В „Св. София" те виждат именно приемницата на тази черква[4].

Описаните сгради са разглеждани по-късно от редица автори. Всички те, с изключение може би само на В. Добруски[5], нямат преки наблюдения върху паметниците и се базират единствено на Шкорпиловия план. Някои от тях безрезервно приемат становището на братя Шкорпил, други изказват доста по-различни мнения. Всички обаче са единодушни относно много по-ранната датировка, основана на откритите в гробниците и около тях материали, а именно IV–VI в. Пръв предлага тази дата още в 1896 г. В. Добруски, а сградите, без да разглежда архитектурата им, определя като гробищни църкви.

Близо четвърт век след проучванията на братя Шкорпил техните становища се поставят под съмнение от А. Протич и Б. Филов. Протич, който по-обстойно се занимава с разглежданите паметници, оспорва тълкуването им като църкви[6]. Вземайки под внимание формата на „апсидите" на сграда „А", той дава редица основателни доводи в подкрепа на твърдението, че те не може да бъдат онези действителни апсиди, които принадлежат на трикорабните базилики. За двете крайни четвъртити помещения, при положение че

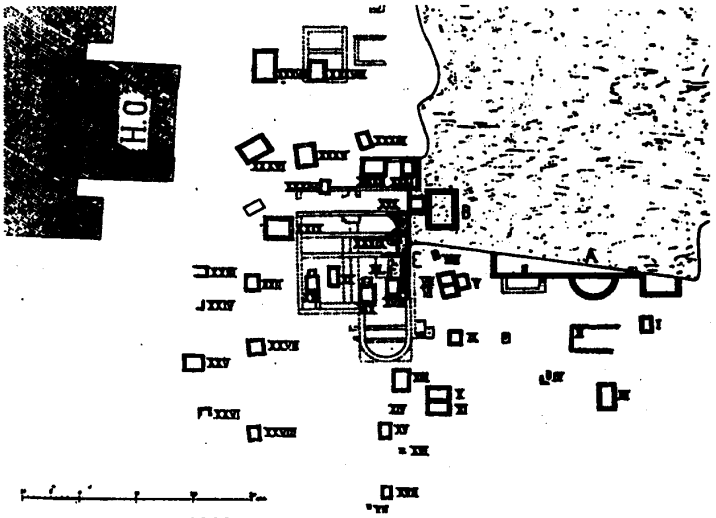

Обр. 1. План на разкритите през 1888 г. останки от източния раннохристиянски некропол на Сердика (по братя Шкорпил).
Fig. 1. Plan des vestiges de la nйcropole orientale de Serdica, mis au jour en 1888 (d'aprиs les frиres Jљkorpil).

сградата е базилика, Протич допуска да са евентуално кули, каквито имат някои малоазийски тип църкви[7]. За втората сграда, като изтъква неяснотата на плана ѝ, счита, че тя няма истинските очертания на еднокорабна църква.[8]

Приемайки изцяло критиката на Протич, Б. Филов е много по-категоричен в отрицателното си становище относно църковната същност на сградите[9]. Към мнението на Протич се присъединява и В. Иванова[10].

Разглежданите паметници се споменават и от А. Василиев[11]. Без да взема под внимание критичните бележки на Протич и Филов, той поддържа интерпретацията на Шкорпил. Специално за сграда „А" Василиев приема, че е християнска базилика.

Като се присъединявам към правилното становище на А. Протич относно сграда „А", искам да предложа някои допълнения и корекции. В полза на твърдението, че сградата не може да бъде смятана за базилика, следва да се отбележи и отсъствието на немаловажния елемент, присъщ на всеки базиликален план, а това са пиластрите, издаващи се на източната стена, за които да се залавят аркадите, разделящи корабите. Такива издатъци в плана на Шкорпил не са отбелязани. И не само това, получава се така, че осреднените размери на правоъгълния „протезис" се равняват на тези на полукръглата апсида, съответстваща на средния кораб. Известно е обаче, че при всички базилики съотношението на ширините на средния кораб спрямо страничните е 1:2 или 1:1,5. А тъкмо това съотношение липсва при сграда „А".

В полза на становището, че страничните помещения не могат да бъдат протезис и диаконикон, както Шкорпил счита, може да се добави и още един аргумент, който се отнася до формата им. В случая те са четириъгълни, докато специфичните очертания на парабемите при базиликите по българските земи са обикновено тристенни или полукръгли. Тези четириъгълни помещения не биха могли да бъдат тълкувани и като кули на църква от малоазийски тип, според допускането на Протич. За това свидетелства една малка, незабелязана, но съществена подробност, състояща се в това, че южната „кула" не достига мястото, където трябва да бъде, а именно края на южната стена на постройката (срв. обр. 1). Приключвайки със сграда „А", определено можем да кажем, че тя не притежава белезите на базиликален план.

По-различно е обаче нашето становище от това на Протич по отношение на втората сграда. Еднокорабната ѝ форма, която е очевидно неясна в плана на Шкорпил, изпъква много отчетливо на една архивна снимка от 1900 г., изобразяваща разкопания терен, северно от Народното събрание (обр. 2)[12]. Виждат се очертанията на сграда, която без съмнение е въпросната църква, също и двете помещения, прилепени до южната ѝ стена, както и още една стена с посока север-юг, разположена близо до апсидата.

Ако съпоставим описанието на разположението на „малката черквица", както я наричат Шкорпил, с изследванията на Ю. Господинов[13] и Б. Филов[14], се убеждаваме, че в широката площ на раннохристиянския некропол са били изградени поне четири малки църкви. Това, което сближава плановите им схеми, са не само малките размери, но и

широките апсиди, които се явяват като продължение на надлъжните им стени.

В много отношения интерес представлява описанието, което Шкорпил дават на устройството на гробниците и взаимоотношението им с издигнатата над тях църква. Две от гробниците – №№ XX и XXI (обр.1), които всъщност се намират в прилепените от юг помещения, са покрити с големи плочести камъни, чиито горни повърхности се изравняват с пода[15]. По-сложно са устроени гробниците №№ XIX и XXI. Те са съставени от същинска гробнична камера и от преддверие – в действителност тясно продълговато пространство, в което са подредени 3–4 стъпала. Явно става дума за малка стълба, чрез която се достига до отвора на гробниците. Една голяма каменна плоча покрива стълбището, а втора, изправена отвесно пред отвора, преграждa достъпа до камерата. Представеният тук от нас обр. 3 представя едно обобщено графично решение на този вид гробници въз основа на наличните данни.

Братя Шкорпил смятат, че влизането в гробниците е ставало през пода на църквата, в който те били „зазидани". Гробниците и църквата, според тях, са строени едновременно под единна концепция. По тази причина входът на гробниците ще да е бил „особен"[16]. На това тълкуване противоречат три съображения: 1. Ако гробниците са били „зазидани" в църквата, то мястото на гробница № XIX е избрано съвсем неподходящо. Южната половина на тази гробница попада над южната стена на църквата и следователно сводът на гробницата е затиснат едностранно – нещо, което никой строител не би допуснал; 2. Трудно може да се обясни фактът, че гробница № XIX е достъпна през интериора на църквата, а лежащата само на 1,60 м от нея гробница № XVIII е затисната от пода (срв. обр. 1); 3. Така, както са разположени гробници №№ XVIII и XIX, едната изтеглена на запад, а другата – на изток, определено показва, че тяхното изграждане не е съобразено с лежащата над тях църква. Доколкото проличава от чертежа (обр. 1), отворът в пода на църквата, който води към гробница № XIX не е съобразен с пространството на сградата. А това безспорно би пречило на извършващите се в нея служби.

Посочените три съображения явно показват, че гробниците предхождат изграждането на църквата. Преди да представя съображенията за датирането на двата вида строежи, ще се спра накратко на същността на гробниците, в които се прониква през „стълбище", покрито с тежки хоризонтални плочи. Несъмнено споменатите от Шкорпил гробници №№ XIX и XXI не са единствените, както и църквата не е единствена в сердикийския некропол. При разкопаването на „Св. София" Филов попада на две гробници, номерирани IV и X, които също са със стълбище, покрито някога с плочи (обр. 4)[17]. Тези гробници са били също така затиснати от стените на несъобразяващите се с тях по-късни разширения на ранния гробничен параклис под „Св. София".

Изводът, който логично произтича от обстоятелството, че и четирите гробници със стълбище,

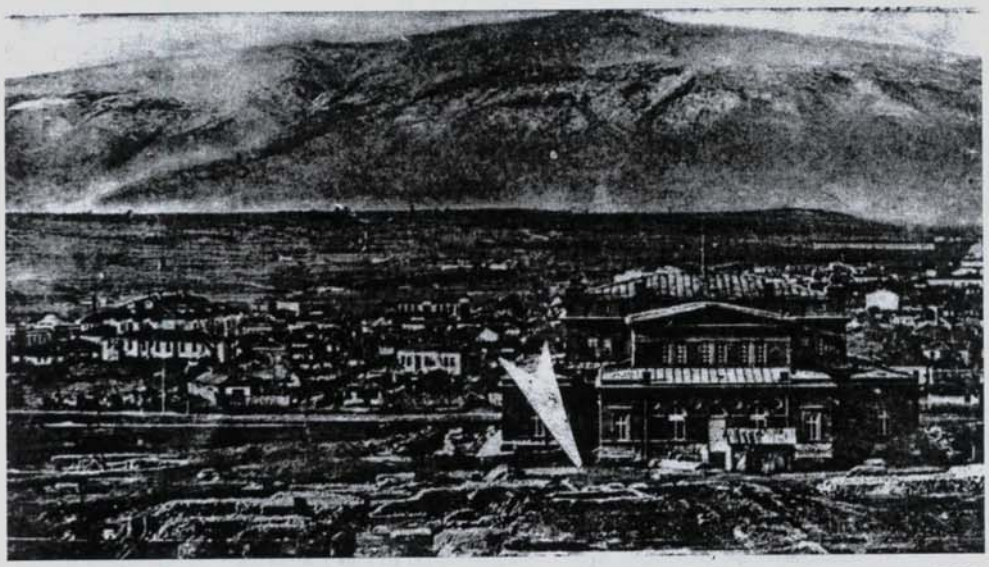

Обр. 2. Архивна снимка, изобразяваща разкопките северно от Народното събрание през 1900 г. Стрелката показва останките на „малката черквица".
Fig. 2. Photographie d'archives représentant le chantier de fouilles au nord de l'édifice de l'Assemblée nationale en 1900. La flèche montre les vestiges de la „petite église".

а именно №№ IV, X, XIX и XXI, са затиснати по един или друг начин от издигащите се над тях църкви, е, че гробниците със стълби са по-ранни от църквите. По естеството си този вид гробници представляват обогатен вариант на обикновените засводени гробници и както останалите са пръснати сред некропола.

Възможност за по-точно, макар и относително датиране не само на гробниците, но и на покъсно изградена над тях „черквица" ни предлага начинът, по който са разположени гробниците под „Св. София". Оказва се, че при ограничената площ под и около тази църква са съсредоточени голям брой гробници, често плътно долепени една до друга. Характерен е случаят, при който покритият с плоча гроб № III се е врязал в две гробници – №№ I и IV (срв. обр. 4). Това вместване е могло да стане единствено чрез премахването на стълбите на гробница № IV, при което западната стена на гроб № III запушва нейния отвор. Именно тези наслагвания показват, че погребението в гроб № III е станало до едно поколение след това в гробница № IV, за да може близките на покойника в гробницата да позволят запушването на отвора ѝ[18]. И като се има предвид, че в гроб № III е намерен реликвиарий с монети, сечени по времето на синовете на Константин Велики[19], то ясно е, че гробница № IV може да се изтегли по време преди 313 г., т. е. още в езическия период. Това означава, че тук е налице, както смята С. Бояджиев, познатият и от други места случай на съзнателно долепване на по-късни гробове до по-ранните гробници, в които са били полагани мъченици за Христовата вяра[20]. Това се е правило с религиозното упование телата на новите покойници да бъдат оросявани от мъченическата кръв[21]. Така че, за да пребъде тяхната памет, веднага след обявяването на християнството за официална религия, т. е. след 313 г., върху местата, където са съсредоточени гробниците на най-тачените мъченици, били издигнати гробнични заупокойни параклиси, в които християните идвали на поклонение. Такъв именно параклис е била и „малката черквица", открита от братя Шкорпил.

[1] Бр. Шкорпилови. Средновековни черкви и гробища в София. – СбНУ, II, 1890, с. 46 и сл. и приложените в края планове.

[2] Пак там.

[3] Пак там, с. 46.

[4] Пак там, с. 47.

[5] Всъщност Добруски само споменава „по-голямата черква", разглеждайки надписите, намерени там. В. Добруски. Материали по археологията на България. – СбНУ, XIII, 1896, с. 436, 440. Изглежда, че останките от сградата са били разрушени още в края на XIX в., тъй като Филов съобщава, че през 1910-11 г. нейните „апсиди" не са намерени. Б. Филов. Софийската църква „Св. София". С., 1912, с. 62. Това потвърждава и плана на Ю. Господинов, където сградата не фигурира. Ю. Господинов. Некрополът около църквата „Св. София" – МИС, I, 1921, табл. VII. Последните засега проучвания в този участък на некропола (1982 и 1998 г.) също не попад-

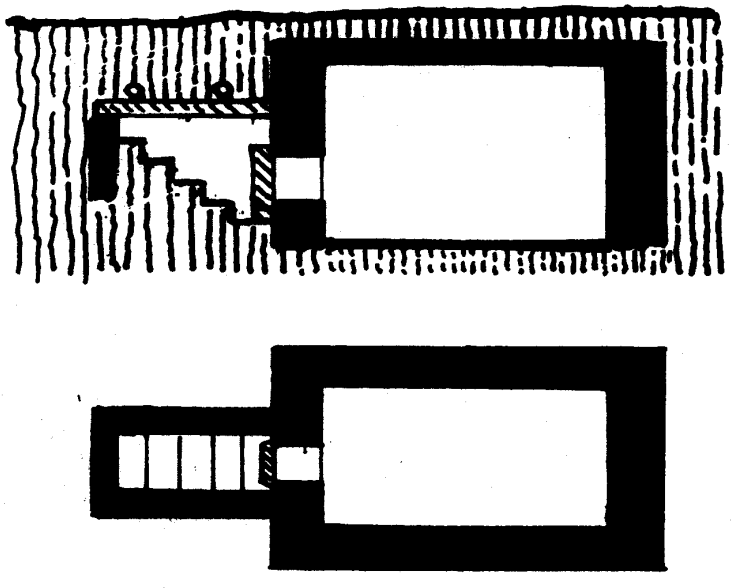

Обр. 3. Обобщен графичен образ на гробница със стъпала: а) план; б) надлъжен разрез.
Fig. 3. Représentation graphique d'un tombeau à degrés: a) plan, b) coupe longitudinale.

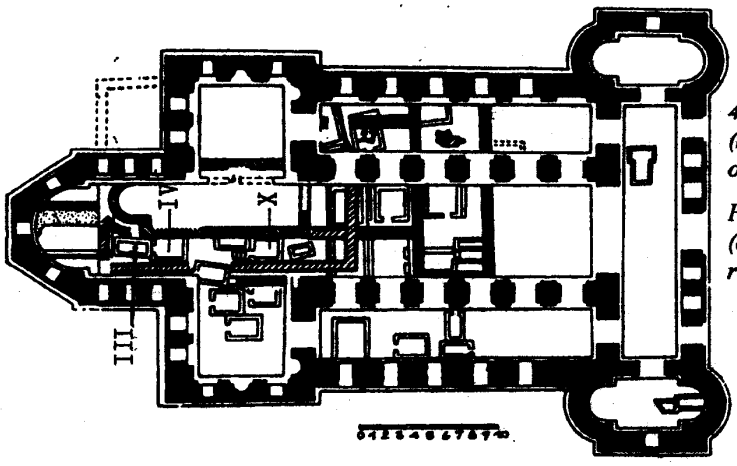

4. План на църквата „Св. София" (по Б. Филов с добавки и преправки от С. Бояджиев).

Fig. 4. Plan de l'église Sainte-Sophie (d'après B. Filov, avec ajouts et corrections de S. Boyadjiev).

наха на разглежданите руини. К. Шалганов. Стратиграфски наблюдения върху участък от Сердикийския некропол. – Сердика, II, 1989, 59-65.

[6] А. Протич. Архитектоническата форма на софийската църква „Св. София" – МИС, II, 1912, 31-35.

[7] Цит. съч., с. 33.

[8] Пак там.

[9] Б. Филов. Цит. съч., с. 62, бел. 1.

[10] В. Иванова. Стари църкви и манастири. – ГНМ за 1922 – 1925 г., С., 1926, с. 434.

[11] А. Василиев. Черковно строителство в София до Освобождението. С., 1939, с. 4.

[12] А. Монеджикова. София през вековете. С., 1946, табл. 3.

[13] Ю. Господинов. Цит. съч., табл. VII.

[14] Б. Филов. Цит. съч., с. 54 и сл.

[15] Бр. Шкорпилови. Цит. съч., с. 49.

[16] Пак там.

[17] Б. Филов. Цит. съч., табл. 9. Всъщност стълбището е открито доста по-късно – през 1961 г. от С. Бояджиев. С. Бояджиев. Софийската църква „Св. София", С., 1967, с. 11, 14.

[18] С. Бояджиев. Цит. съч., с. 11. Раннохристиянската църква „Св. София" в София. – В: Раннохристиянският храм „Св. София", С., 1996, обр. 4.

[19] Б. Филов. Цит. съч., с. 70 и сл. и цит. там лит., табл. 8.

[20] С. Бояджиев. Християнската гробнична архитектура в Сердика през II – VI в. – В: Българско архитектурно наследство, I, 1994, с. 22.

[21] Пак там.

Nouveau point de vue sur certaines églises de Sofia un siècle après les recherches des frères Škorpil

Maria JOSSIFOVA

(Résumé)

En 1888, les frères Škorpil avaient fouillé le chantier de la nécropole orientale de Serdica, datant des premiers temps de la période chrétienne. Deux des édifices, l'un partiellement mis au jour (A), l'autre – plus petit, avec quatre petites tombes sous le niveau du sol (fig. 1), ont été caractérisés par les deux archéologues comme médiévales et datées du XIIe siècle. L'auteur du présente article soumet à une analyse critique aussi bien l'opinion des frères Škorpil que celle des auteurs qui avaient étudié postérieurement ces monuments. Il cite des preuves à l'appui de sa thèse, à savoir que l'édifice A ne possède pas les caractéristiques d'un plan basilical.

Le second édifice est identifié sur une photographie d'archives (fig. 2). L'auteur réfute la thèse que cet édifice avait été construit en même temps que les tombes. En cherchant dans la nécropole des analogies avec d'autres constructions du même type et, plus spécialement, avec les églises plus anciennes sur l'emplacement de l'église Sainte-Sophie, de même qu'avec les tombes qui se trouvent là, l'auteur défend la thèse que le second édifice représente une chapelle destinée au service funèbre, bâtie de toute vraisemblance peu après l'an 313.

Se fondant sur les données disponibles, l'auteur propose une représentation graphique des tombeaux à degrés, découverts sous la chapelle et sous Sainte-Sophie, qui représentent une variante enrichie des simples tombeaux à voûtes (fig. 3).

Графити и врязани знаци върху глинени съдове от средновековната крепост „Калето“ в град Средец, Бургаска област

Мария Балболова–Иванова

В проучваната през 1996 година сграда в крепостта „Калето“ в гр. Средец, Бургаска област, бе открито голямо количество керамични фрагменти от различни битови съдове и тара, а също и десет фрагментирани амфори, характерни за периода IX–X век, разположени една до друга близо до входа на северната му стена. Твърде голям интерес предизвикаха намерените четиридесет и една рисунки и врязани знаци, които ни дават възможност да съдим за грамотността и културата на жителите от крепостта, както и за използваните от тях продукти и качеството им.

Нанасянето на графити върху средновековните съдове е продължение на античните и късноантични традиции. Освен това то е свързано и с функциите им на магически знаци, предпазващи съхранявания в съда продукт от разваляне[1]. Не случайно авторът на „Геопоники“, наред с обичайните практически съвети как да бъде опазено виното от прокисване, дава и такъв: „Виното не може да вкисне, ако ти напишеш на съда или питоса такива божествени думи: „Вкусете и ще видите, че Господ е справедлив“[2].

По-голямата част от графитите и врязаните знаци са нанесени с остър предмет върху стени на амфори. Само един е върху дръжка на амфора (обр. 1_4), а друг е врязан в негатив върху вътрешната повърхност на гърне, близо до устието, което е счупено (обр. 1_6).

Амфорите, върху които са врязани знаците, са изработени от примесена със ситен пясък и единични кварцови зрънца глина. При някои от фрагментите се забелязват примеси от органични вещества и ситна слюда. Изпечени са до сив, сиво-червен, сивокафяв, червен, червенокафяв и жълтокафяв цвят.

Гърнетата са работени на крачно колело, дебелостенни, от глина с примеси на ситна слюда, единични кварцови зрънца и органични вещества, оставили шупли по повърхността им след изпичането до черен цвят.

Седемнадесет от знаците са врязани преди изпичането, което без съмнение означава, че са нанесени от грънчарите, произвели съдовете (обр. $1_{1,5,6,10,11,16,17,19,20,22,23,26,27,28}$; обр. 2_2 ; обр. $3_{2,6}$), а останалите – след изваждането им от пещта.

Според знаковия състав на графитите, можем да ги разделим условно на три групи[3]:

I. Единични букви от гръцката азбука или съчетания от тях.

II. Геометрични фигури.

III. Фрагменти от думи или цели думи.

Най-много са знаците от първата група. Ще ги разгледам тук по реда на буквите от гръцката азбука, като се опитам да дам тълкувания на някои от тях.

АЛФА е изписана върху един фрагмент в съчетание с Е (обр. 1_{28}). Бихме могли да го тълкуваме като съкращение на собствено име ιωαννης . Подобни знаци са известни от Херсонес[4] и Кримския полуостров[5].

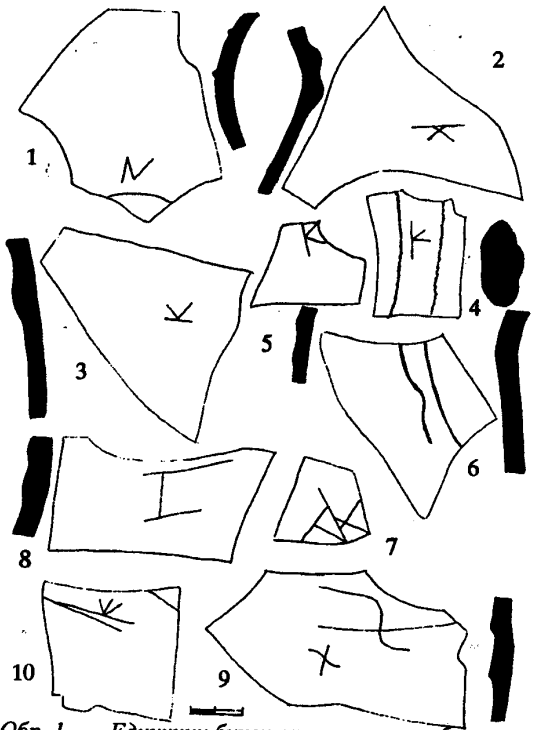

Обр. 1_{1-29}. Единични букви от гръцката азбука и съчетания от тях.

Fig. 1_{1-29}. Des lettres isolées de l' alphabet grec et des combinaisons d'elles.

ЕТА представлява две дълги хоризонтални успоредни хасти, свързани с една по-къса вертикална (обр. 1_8). Буквата може да се тълкува по няколко начина: пореден номер на съда (8; 800); съдържание на амфората – ηια (хранителни припаси), ηδυοιος (приятен за пиене), ηδυποιος (даващ сладко вино). Този знак се среща върху амфори от Румъния още от V – IV век[6], в Херсонес[7] и Крим[8] до XI – XII, а в крепостта „Калето" в гр. Средец – до IX – X век[9].

КАПА е най-често срещана като единичен знак. Освен това, върху два графита я наблюдаваме в съчетание с алфа и ламбда. Знакът би могъл да значи пореден номер на съда (20; 20,000), качество на съда (καρτερεω) – издръжлив, καθαρός (здрав), продукт или качеството му: κηκις – течност, лой, κηρος – восък, κόκκος зърно, καλλιελιος – маслини, καλος – хубав/ или собствено име – Κονσταντινος[10] (обр. $1_{2-7,28}$). ЛАМБДА се среща в съчетание освен с капа, както споменахме по-горе, и с Е. Съчетанието ЛЕ бихме могли да тълкуваме като собствено име (Λεοντις – Леонтий, Λεωνιδας – Леонид) или като качество на продукта (λευκός – чист) (обр. 1_{10}).

НЮ е използван и като единична буква,и в съчетание NX, което вероятно е наследен вариант от по-ранното цифрово обозначение NH, широко разпространено върху амфори от IV – V век, където означава обем от 58 секстария – 31, 668 л[11] (обр. $1_{21,22}$). Като единичен знак (обр. 1_1) можем да го тълкуваме като: пореден номер (50), продукт (ναμα – течност, сок) или качество на съда (νεώνητος – нов, νεότευκτος – новонаправен).

ПИ е представен върху един графит и е в съчетание с бета и сигма. По начина на изписване се доближава до монограм (обр. 1_{26}). Бихме могли да го разчетем като παγκρατης βασίλεως – богатият, могъщият Василий или πρακτωρ Βασίλεως – автор, изпълнител Василий.

РО като единичен знак може да се тълкува като пореден номер на амфората (100)[12] или качеството ѝ (ρηγνυμι – от глагола чупя – чупливо) (обр. 1_{16}).

СИГМА в съчетание с алфа (обр. 1_{27}) може да означава σαλπε, σαργινος – сорт риба, σαπερδης – солена риба или σατον – обем, еврейска мярка, приблизително равна на 13 литра[13].

ТАУ е врязан върху един фрагмент (обр. 1_{18}) и може да бъде тълкуван като: пореден номер (300), продукт или негово качество (τάρῦχος – консервирано месо, солена риба, хайвер, τηκω – варено, или качество на съда (τακερός – крехък, τεληεις – пълен).

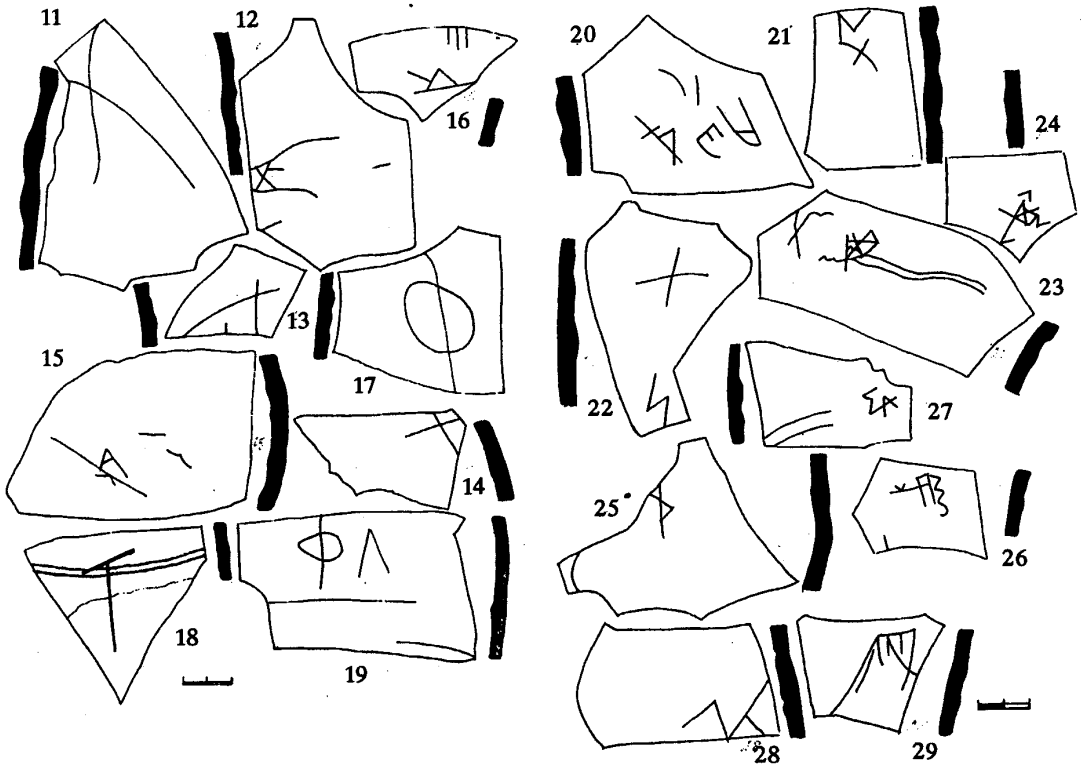

Обр. 1_{1-29}. Единични букви от гръцката азбука и съчетания от тях.
Fig. 1_{1-29}. Des lettres isolées de l' alphabet grec et des combinaisons d'elles.

ФИ[14] се среща като единична буква и в съчетание с ламбда. Като единичен знак бихме могли да предположим, че е пореден номер (500), или продукт (φακος – леща), а в съчетание ФЛ – φιλιππος – Филип или φιλιππικος – Филипов (обр. $1_{17,19}$).

Знаци във вид на прав или кос кръст са известни от Крим[15], Коринт[16], Херсонес[17] , Плиска[18] и други средновековни обекти в България[19]. Във вид на прав кръст (обр. 1_{22}) знакът може да бъде тълкуван като християнски символ, а врязан като кос кръст може да се чете като буквата ХИ и вероятно означава: пореден номер на съда (600); продукт (χόνδρος – сол, χρῖμα – мазнина, масло, χαλικρήτος – чисто, неразредено вино), или че съдът е поднесен като благодарствен дар някому (χαριστηριος) (обр. $1_{11,13,14}$). В съчетание с Е може да се тълкува като: изработено от майстор – занаятчия (χειροτεχνης) или произход на съда (χερσονησος – Херсонес) (обр. 1_{12}).

Върху четири фрагмента е изобразена магическа формула, разновидност на монограма Χριστος. Графити, близки до 1_{25}, са открити в Херсонес и Диногеция[20]. При някои от графитите монограмът е съчетан с прав кръст (обр. $1_{20, 24}$), като 1_{24} можем да тълкуваме като Χριστος Νικη. По начина на изписване на знаците при 1_{23} можем да предположим, че врязалият ги не е бил твърде грамотен и просто е копирал друг графит.

Интерес представлява графит 1_{29}, чиито елементи наподобяват руническо писмо. Подобни знаци са публикувани от Л. Дончева – Петкова[21], К. Попконстантинов[22], Ж. Аладжов[23], М. Балболова–Иванова[24].

Върху графит 1_9 е изобразена освен буквата Хи и свастика. Този знак е твърде разпространен и обикновено се свързва с култа към огъня и слънцето[25].

От втората група са открити шест графита. За съжаление поради счупвания, които са засегнали целостта на знаците, не бихме могли да разтълкуваме повечето от тях. Върху графит 2_1 е изобразен знак, подобен на публикуваните от Ст. Михайлов[26] и Ж. Аладжов[27]. Знак, подобен на 2_5 е открит в Девня–3, Плиска и Херсонес[28], а близки до 2_4 публикуват А. Романчук[29] и Л. Дончева–Петкова[30].

Третата група е представена от седем гра-

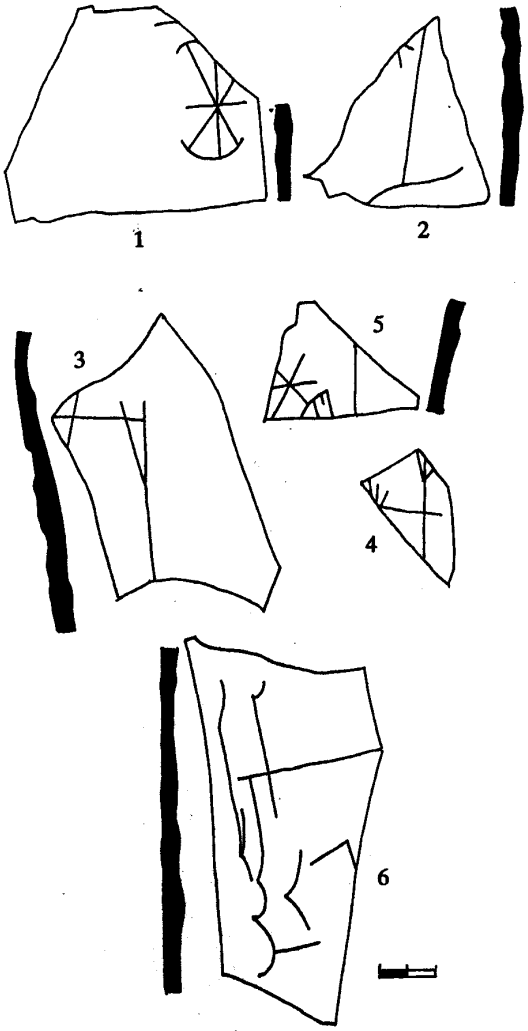

Обр. 2_{1-6}. Графити с думи или части от тях.
Fig. 2_{1-6}. Des graphites avec des mots ou avec des parties des mots.

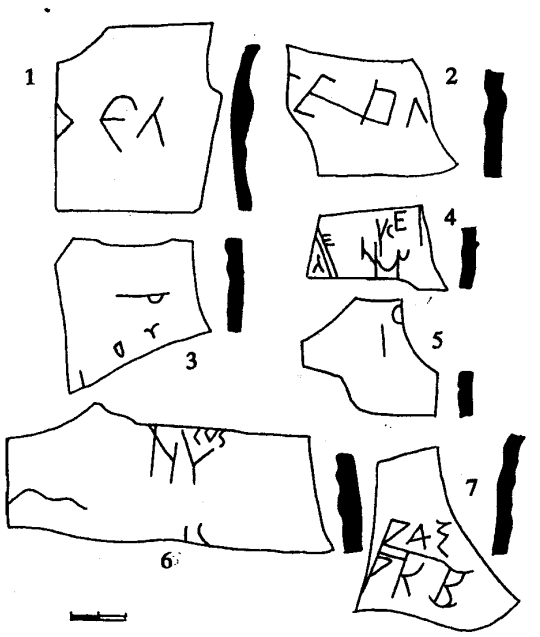

Обр. 3_{1-7}. Графити с думи или части от тях.
Fig. 3_{1-7}. Des graphites avec des mots ou avec des parties des mots.

фита. И тук някои са счупени така, че не биха могли да бъдат разчетени (обр. $3_{1,2,3}$). Върху графит 3_6 се чете Никос – собствено име на производителя или притежателя на амфората, а върху 3_5 вероятно са врязани началните букви на името Йоан.

Най-интересни са графити 3_4 и 3_7. Върху първия се чете NICE и съкращението на името Михаил, но тъй като не разполагах с допълнителни данни, засега не бих могла да тълкувам за победата на кой Михаил става въпрос и над кого. Освен това фрагментът е счупен и от двете страни, където личат и други знаци, а това още повече ни затруднява.

Върху последния графит личат буквите на първия ред и РКВ на втория. Вероятно става дума за името Василий и марката на ателието, където е произведена амфората. Начинът на изписване на буквите е близък до този на графитите с цели думи, открити през 1989 и 1990 г. в колективната находка на глинени съдове от крепостта в помещението с лека конструкция пред северозападната кула, датирана с монета на император Никифор I Геник от началото на IX век[31].

Някои графити от средновековната крепост „Калето" в гр. Средец намират паралели в Крим, Херсонес, Коринг. Един сравнителен анализ на откритите при проучването на средновековни обекти от Югоизточна Европа, Северното Причерноморие и Румъния графити би могъл да даде възможност за по-пълно проследяване на интензитета и характера на търговията в периферните части на Византийската империя през периода IX – X век. Това засега е твърде трудна задача, поради липсата на достатъчно публикуван материал за паметници от този вид, особено от Югоизточна и Южна България.

[1] **А. И. Романчук**. Граффити на средневековной керамики из Херсонеса. – СА, 1986, № 4, 171 – 182.

[2] **Геопоники**, VII, 14, с. 1

[3] **М. Балболова–Иванова**. Принос към проучването на ранносредновековната керамика от Южна България (под печат).

[4] **А. И. Романчук**. Цит. съч, с. 172, 173, рис. 1_e.

[5] **В. В. Латишев**. Сборник греческих надписей християнских времен из Южной России. СПб, 1896, 30 – 32, 34; **А. Л. Якобсон**. Керамика и керамическое производство средневековой Таврики. Л., 1979, с. 70, № 1, 2, 42, с. 17, № 22.

[6] **E. Popescu**. Inscriptiile greceşti şi latine secolele IV – XIII descoperite in Romania. Bucureşti, 1976, p. 325, № 337.

[7] **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 174, рис. $2_{7а,б}$

[8] **А. Л. Якобсон** . Цит. съч., с. 95, № 129 – 135.

[9] **М. Балболова – Иванова**. Цит. съч.

[10] **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 174, рис. 2_{10}, с. 175, рис. $4_{16а,б}$; **E. Popescu**. Op. cit., p. 268, № 252.

[11] **E. Popescu**. Op. cit. , p. 112, № 66; **А. М. Щербак**. Знаки на керамике и кирпичах из Саркела – Белой Вежи (к вопросу о языке и письменности печенегов). МИА, 1959, № 75, таб. V, XVI.

[12] **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 175, рис. $4_{17а}$

[13] **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 176.

[14] **В. А. Мыц**. Крестообразный храм Мангупа. СА, 1990, № 1, с. 230, рис. 6_{36}; **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 175, рис. 4_{21}.

[15] **А. Л. Якобсон**. Цит. съч., с. 96, № 166 – 174, 210, 211.

[16] **C. H. Morgan**. The Byzantine Pottery. – Corinth, 1942, v. 11, p. 22 , f. 98; p. 150, f. 134.

[17] **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 174, рис $4_{22а}$, с. 177, рис. $5_{22г,ж}$.

[18] **Ст. Михайлов**. Разкопки на западната порта в Плиска. – ИАИ, XXXIV, 1974, с. 230, обр. 27.

[19] **Ж. Аладжов**. Пручвания върху старобългарските знаци (в търсене на закономерности). – РП, XXII, 1991, с. 93, таб I $_{25\,49}$, 3 а.

[20] **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 177, рис $5_{22и}$; E. Popescu. Op. cit., p. 264, № 255.

[21] **Л. Дончева–Петкова**. Българска битова керамика през ранното средновековие. С., 1977, с. 138, рис. 46.

[22] **К. Попконстантинов**. Рунически надписи от средновековна България. В: Studia protobulgarica et medievalia Europensia. В чест на проф. Бешевлиев, ВТ, 1992, С., 1992, с. 146, табл. 1.

[23] **Ж. Аладжов**. Цит. съч., с. 123, табло XXIX_{8}.

[24] **М. Балболова – Иванова**. Девелт през VIII – X век. – Векове, 1991, № 1–2, с. 52.

[25] **Ст. Ангелова**. Местни традиции във формирането на битовата керамика в средновековна България през VII–X век . ГСУ, т. 77 , 1984, с. 96, 97, IV_{17}; **Ж. Аладжов**. Цит. съч., с. 97, таб. II_1.

[26] **Ст. Михайлов**. Цит. съч., с. 230, обр. 27.

[27] **Ж. Аладжов**. Цит. съч., с. 99 , табло IV_5.

[28] **Д. Ил. Димитров**. Керамиката от раннобългарските некрополи във Варненско. ИНМВ, 9(24), 1973, 65–93; **Й. Чангова**. Средновековни амфори в България. ИАИ, XXII, 1959, с. 252, обр. 8_{12}; **А. И. Романчук**. Цит. съч., с. 178, рис. $6_{24м}$.

[29] **А. И. Романчук**. Цит. съч. С. 178, рис. 6_{31}.

[30] **Л. Дончева–Петкова**. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII–X век. С., 1980, с. 140, № 3; с. 141, № 35–37, с. 146, № 1, с. 150, № 5.

[31] **М. Балболова – Иванова**. Принос... (под печат).

Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика „Св. Никола“ в цитаделата на средновековния Мелник

Христо Андреев

Катедралата „Св. Никола“, чиито внушителни руини са запазени на най-високото място върху платото южно от дн. град Мелник, е била най-представителната църковна сграда през целия средновековен период от историята на селището. Многовековните архитектурни (обр. 1) напластявания и уникалната ѝ стенописна украса от края на XII и самото начало на XIII в. непрекъснато привличат вниманието на множество изследвачи на нашето средновековно културно наследство[1]. Още в 1844 г. руският археолог В. Григорович дава първото сведение за ктитора на базиликата[2]. В началото на 30-те години на нашия век Н. Мавродинов разкрива в олтарното пространство на църквата трireден ктиторски надпис на гръцки език. Той бил разположен върху западното лице на десния приолтарен Т-образен стълб, горе над корниза. Изписан на бяло поле с черни букви (вис. 5,5 – 6 м) и ограден с червена рамка, надписът (обр. 2.) гласи:

Δέησις τοῦ δούλου τοῦ θεοῦ σεβαστοῦ
τοῦ Βλαδιμήρου αυταδελφοῦ σεβαστοῦ
τοῦ Φραγγοῦ,

или в превод от Ив. Гошев[3] – „Моление на раба божи севаст Владимир, едноутробен брат на севаста Франк“. По-късно, заедно с основна част от стенописите, е свален и понастоящем се намира в хранилището на НАМ – АИМ при БАН в София[4].

Първото публикуване на надписа възбужда оживена дискусия около идентификацията на

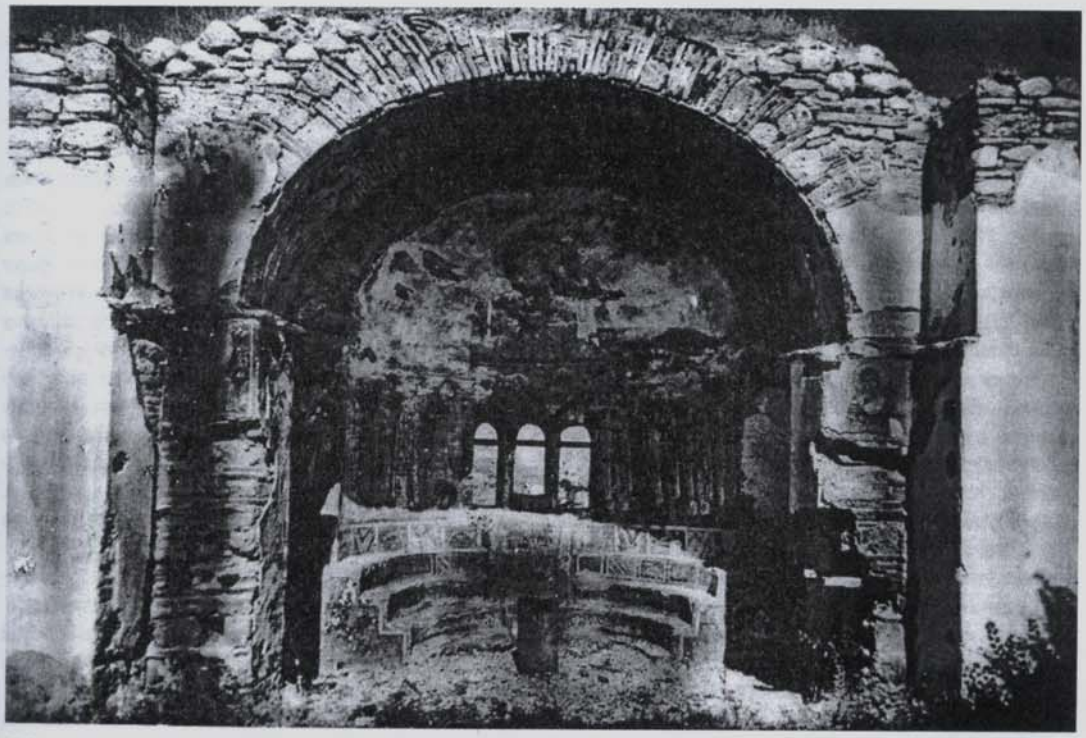

Обр. 1. Вътрешността на апсидата на църквата „Св. Никола“ в Мелник.
Fig. 1. L'interieur de l'abside de l'eglise „St. Nicolas“ à Melnik.

Обр. 2. Надписът от църквата „Св. Никола" в Мелник.
Fig. 2. L'inscription de l'église „St. Nicolas" à Melnik.

севаст Владимир и севаста Франгос (Франк). Й. Иванов изказва предположението, че зад σεβαστοῦ τοῦ Φραγγοῦ се крие личността на деспот Алексий Слав[5], племенник на първите трима Асеневци, управител в Родопската и Пиринската област. В изследване върху титлите „севаст" и „протосеваст" в Средновековна България, П. Петров възприема тезата на Й. Иванов и се спира върху личността на севаст Владимир[6]. Според Ив. Дуйчев, двамата братя са свързани със свитата на Алексий Слав и първата му съпруга, дъщерята на латинския константинополски император Анри (1205 – 1216)[7]. В монографията си за късногръцките и къснолатинските надписи в България В. Бешевлиев датира палеографски надписа в XIII в.[8], датировка, която се възприема и от В. Герасимова[9]. Според Л. Мавродинова прозвището „Франк" дава възможност да се предполага евентуалният латински произход на един от родителите на братята[10]. Първият разкопвач на базиликата, С. Георгиева, също възприема предположението на Й. Иванов[11]. Отбелязвайки напълно уместно отсъствието на възможност изследователите да работят с оригинала на надписа, Ив. Божилов изказва някои съмнения в четенето на последните две думи от него и подкрепя тезата на Ив. Дуйчев за западния произход на двамата братя[12]. Напоследък В. Нешева възприе идеята, че севаст Владимир е бил управител на Мелник в първите години на XIII в.[13].

От прегледа на досегашните изследвания е видно, че все още няма задоволително аргументиран отговор на въпроса за идентификацията на севаст Владимир и „севаста Франк" с лица от иначе нелишената от извори история на Мелник от началото на XIII в. Този факт затруднява точното датиране на ктиторския надпис, а оттам и по-точното определяне на времето, в което е изписана епископската базилика. В този смисъл ми се струва напълно оправдан нов опит за анализ и преосмисляне на досегашните изследователски позиции в светлината на някои допълнителни наблюдения, както върху палеографията на надписа, така и върху писмените исторически извори за периода.

Прави впечатление, че редовете са изпълнени с множество лигатури и пропуснати букви.

ПЪРВИ РЕД: В ΔΕΗΣΙς са пропуснати I и ς. Определителният член ΤΟΥ е слят в лигатура. В ΔΟΥΛΟΥ са пропуснати A, O и Y. Дифтонгът ΟΥ е изписан слято. За ΘΕΟΥ е използвано познатото иконографско съкращение ϑῦ. При представянето на ΣΕΒΑΣΤΟΥ, ΣΤ

и ΟΥ са сляти в лигатури. В края на реда в лигатурата е изписан членът ΤΟΥ.

ВТОРИ РЕД: В името ΒΛΑΔΙΜΗΡΟΥ писачът е слял Μ, Η и Ρ. Окончанието на думата е свързано в лигатура. В ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΥ, ΑΥ и ΤΑ са изписани слято.

ТРЕТИ РЕД: В началото са изписани последните четири букви на ΣΕΒΑΣΤΟΥ, като ΣΤ и ΟΥ са свързани в лигатури. В средата на реда майсторът е начертал прозвището ΤΟΥ ΦΡΑΓΓΟΥ изцяло, без съкращения и сливания.

Л. Мавродинова обяснява подредбата на думите с факта, че „...писачът явно не е размерил добре мястото, с което е разполагал."[14]. Според В. Герасимова[15] текстът първоначално е съдържал повече думи, според които е било размерено и отреденото за изписване място, но впоследствие изглежда част от тях е отпаднала. Поради това първите два реда са изпълнени с лигатури и изпуснати букви, а третия ред е послужил за цялостно изписване на прозвището Франк, като дори е останало празно място в края му. Тъй като липсва информация дали контурите на буквите са били предварително очертани (а следователно и размерени) върху мокрия грунд, то ще приемем така изказаните предположения, макар да звучи доста примамливо разглеждането на едно предположение за предварително разчитане на мястото и редовете така, че спокойно на последния ред да бъде разположено „τοῦ Φραγγοῦ", като по този начин се подчертае значението на личността, скрита зад прозвището. По-важно е, че при някои графични елементи на буквите се откриват паралели с изписвания върху паметници, датирани още в XII в. Сравнимо е например есовидното представяне на горните хасти на дигамата и Τ. По този начин е подредил горната хаста на Γ майсторът на мозаичната сцена на Дейсиса от южната галерия на „Св. София" в Константинопол[16]. Така чертае хастите главният зограф на католикона „Св. Панталеймон" в Нерези[17], където върху свитъци с литургични текстове, държани от петима църковни отци, изобразени в първия регистър на северната църковна стена, се виждат начертавания на ΓΓ, Μ, Η, Σ, Τ, Ε, Ο и Υ, много сходни с мелнишкия надпис. Подобни ясни палеографски прилики в представянето на Θ, Γ, ΣΤ, Ρ, Η, Ε се откриват в надписи по композиции в църквите „Св. Св. Козма и Дамян" в Костур (края на XII в.)[18] и „Св. Георги" в Курбиново (1191 г.)[19]. Явни палеографски сходства в буквите с откриват между надписа от „Св. Никола" и надписите от католикона на манастира „Св. Богородица" в Студеница, в стенописния слой от 1208 – 1209 г.[20] (при Β, Λ, Μ, Η, Υ, Ε и особено при α, където подобно на Мелник буквата е представена чрез отвесна или леко полегата хаста с малка човчица в горния край, обърната наляво). Тези примери дават основание палеографията на ктиторския надпис да бъде свързана с преходен стил от границата между XII и XIII в. Характерното писане на дигамата (първата Γ достига във височина до средата на втората) и най-вече вписването на хоризонталната хаста на (гръцки) в елипсата на буквата са показателни индикатори, за да бъде отнесена графиката към новия минускул, а оттам и поставянето му след 1204 г.[21]. Едновременно с това, опитът за орнаментално представяне на някои графични елементи при изписването на Δ, Η, Ε, Μ, и Ι подсказва, че майсторът-писач е работил със заглавния унициал от XIII в.[22]

Освен ктиторския, върху стенописите в базиликата е имало още няколко надписа[23], но за съжаление в оригинал до нас е достигнал само този от сцената с „Видението на Св. Петър Александрийски". Това изображение стояло върху северния приолтарен стълб от южната му страна. В горния ляв ъгъл на фреската се развивал следният гръцки надпис – „ΤΙς ΣΟΥ ΤΟΝ ΧΙΤΩΝ ΣΕΡ ΔΙΕΙΛΔΕ-ΑΡΕΙΟς Ο ΑΦΡΟΝ"[24]. Сравнението в начина на изписване на буквите показва пълно сходство в начертаването на Τ, Σ, Δ, Λ, Ρ и Ε. От друга страна, Л. Мавродинова убедително доказва, че майсторът на сцената „Видението на Св. Петър Александрийски" е автор и на фреската на Св. Димитър, разположена точно под ктиторския надпис, в регистъра под корниза на южния приолтарен стълб от запад[25]. Тези два факта затвърдиха нашето убеждение, че надписът на севаст Владимир е дело на единия от двамата главни зографи, работили по вътрешната украса на базиликата. Той е изписал сцените върху двата Τ-образни приолтарни стълба, портрета на дякон Евпъл върху южната стена на протеизиса и „Възнесението" върху свода на бемата. Художественият му стил носи чертите на византийската живописна традиция от ранния XIII в. и характеризира творческите му маниери като „...свойствени за едно ново течение в живописта на XIII в."[26]. Следователно както палеографията на буквите, така и самият художествен стил на майстора-писач сочат, че поставянето на ктиторския надпис трябва да бъде отнесено към началното десетилетие на XIII в. Това е и времето, в което ще потърсим идентификацията на севаст Вла-

димир и севаста Франк с лица, споменати в писмените извори за историята на Мелник.

Ако произходим от предположението на Й. Иванов за идентичността на „σεβαστοῦ τοῦ Φραγγοῦ" с деспот Алексий Слав, то на първо място трябва да обърнем внимание на едно описание, оставено ни от византийския хронист Георги Акрополит[27]:

„...Но на всички тези земи господар бил Теодор Комнин (за него вече говорихме в разказа си) без, разбира се, планината Родопи, която се нарича и Ахридос, и нейните крепости, а също и Мелник. Тях владеел Слав, който бил роднина на цар Асен и бил почетен с деспотство от Константинополския император Ерик, за чиято дъщеря, родена му от наложница, той се бил оженил. Този Слав – нека за кратко прекъснем течението на разказа – като открил (εὑρών) силната и почти непревземаема за всички противници крепост Мелник, станал самодържец и не се покорявал на никой от околните владетели. Понякога бил съюзник на италийците (ιταλοις), свързвайки се с тях поради роднинство, понякога държал страната на българите поради родство, а понякога на Теодор Комнин. И никога никому нито бил подчинен, нито се свързвал истински във вярност и съгласие. След смъртта на жена му за него се омъжила дъщерята на Петралифа, шурея на Теодор Комнин".

Според Ив. Дуйчев[28] този пасаж от Акрополитовата история описва положението на нещата към 1224 г., т. е. около 15 години след интересуващия ни период, но въпреки това е достатъчно показателен за отношенията на Слав с константинополските латини. Българският благородник е васал на император Анри и негов зет. В хрониката си „История на император Анри" Анри дьо Валансиен отделя сериозно внимание на установяването на отношения между Слав и императора. След разгрома на Борил при Пловдив на 1 август 1208 г. Алексий Слав сам се явил в латинския стан при Кричим, където „...стана васал на императора и се закле да му бъде верен и лоялен занапред, като на свой господар..."[29]. От своя страна Анри дал съгласие да се сроди с българския благородник (сватбата се състояла през м. ноември в Константинопол[30]) и му поверил „...цялото завоевание, направено тук... и освен това... Голяма (Обединена) Влахия..."[31]. Описаните събития са сериозна подкрепа на тезата на Й. Иванов, още повече като имаме предвид, че в началото на XII в. Анна Комнина вече нарича „франки" западните рицари, влизащи в съприкосновение с Византийската империя[32]. В сигилий от 1220 г., издаден от манастира „Св. Богородица Спилеотиса" край Мелник, самият деспот Слав съобщава, че „...се преселихме от Цепина в тукашното наше владение Мелник..."[33], като в пасажа явно прозира статута на града и областта на фамилна собственост. При това положение ми се струва напълно оправдана идентификацията на „севаста Франк" с Алексий Слав. От една страна, васалитетът и сродяването с франкския император позволяват употребата на прозвището „Франк", а от друга статута на Мелник като τόν ἐνταῦθα πολιτείαν ἡμῶν оправдава появата му в ктиторския надпис на епископската базилика в града. Така се налагат няколко важни извода за личността на севаст Владимир.

Валансиен недвусмислено посочва, че Борил (1207 – 1218) е първи братовчед на Слав (cousins germains estoit)[34], т. е. деспотът е син на неизвестна сестра на Иван I Асен (1186 – 1196), Теодор Петър (1186 – 1196) и Калоян (1197 – 1207). Като такъв Слав е и първи братовчед на Иван II Асен (1218 – 1241), севастократор Стрез, севастократор Александър, неизвестната дъщеря на Калоян, императрица на Константинопол между 1213 и 1216 г.[35] и на Витлеем. Следователно Владимир като „αυταδελφοῦ" на „Франка" Слав е в напълно аналогични роднински отношения с първите трима Асеневци и техните преки наследници. Тази висока генеалогична позиция дава според мен обяснение на носената от Владимир титла. Титлата „севаст" се появява във Византия в XI в.[36] След 1204 г. в Никейската империя и Епирския деспотат севаст придобива административен смисъл, като започва да бъде носена от едри феодали, управители на градове и области, близки до императора или деспота, но нямащи кръвно родство с тях[37]. Подобна е ситуацията и във възстановеното Второ българско царство, където севастите се явяват административни управители на области[38]. Логично е при това положение титлите на Владимир и „Франка" Слав да са функция от позицията им на царски племенници и длъжността на административни управители на области (като преки родственици на Асен, Петър и Калоян). Така Слав най-вероятно ще да е получил титлата севаст от вуйчо си Асен I или Калоян като управител на Родопската област и Пирин, а Владимир – като управител на стратегически важния за отбраната на югозападните граници на освободеното царство Мелник[39]. В подкрепа на последното отново могат да се изтъкнат думи-

те на Алексий Слав от сигилия, определящи града като „тукашното наше владение", т. е. под наша (родова, моя и на брат ми?) власт и управление.

От изворите са ни известни две лица, които през първите години на XIII в. са пряко обвързани с Мелник. В преписка от т. нар. Мелнишко евангелие (Cod. Atheniensis 2645 ff. 218 r-v), съхранявано в Националната библиотека в Атина, се споменава името на севаст Василий Вамбулинос (Βασιλείου σεβαστοῦ τοῦ Βαμπουληνοῦ) и датата „месец ноември, индиктион 12, година 6715 = (1206)"[40]. Описвайки зимните събития при Сяр от 1208 – 1209 г., Валансиен споменава, че част от жителите на града се обърнали за помощ към управителя на Борил в Мелник[41] (bailliu Berille). Безспорен интерес предизвиква личността на анонимния управител на града, за който говори Валансиен. В. Златарски[42] и И. Дуйчев[43] го отъждествяват с деспот Слав, докато И. Божилов[44] и А. Данчева-Василева[45] предполагат, че вероятно става дума за севаст Василий Вамбулинос. Напоследък В. Нешева[46] изказа напълно резонното становище, че под „управителя на Борил" трябва да се разбира севаст Владимир. Нека разгледаме подробно самия текст на старофренския хронист. Проблемът произлиза от едно твърде интересно разночетене между два преписа на Валансиеновата хроника. В единия вариант е употребена само формата „bailliu Burille"[47], а в ръкопис F тя е разгърната в пояснителното изречение „baillis qui estoit de la gent Burille"[48]. Както отбелязва Ж. Лоньон[49], ръкопис F съдържа най-детайлното описание на събитията при Сяр, което ме кара да приема, че употребената в него форма стои по-близо до Валансиеновия оригинал, отколкото „bailliu Burille". Така преводът на този пасаж би имал следния вид – „управителя, който бил от рода на Борил", където „gent" е употребена в значението ѝ на род, фамилия[50]. Това четене е предложено още от И. Дуйчев и е основното доказателство за идентичността на „севаста Франк" с Алексий Слав. Валансиен може да използва израза „от рода на Борил" само в два случая – или ако управителят на Мелник е деспот Слав (както предполагат Дуйчев и Златарски), или ако това е наистина едноутробният му брат (както е посочено в ктиторския надпис) – севаст Владимир. Първият вариант е неприемлив, тъй като месец преди описваните събития деспотът е станал зет на император Анри, а Валансиен никъде не споменава за някакво евентуално бързо настъпило влошаване на отношенията между Константинопол и новия васал[51]. Дори, както вече цитирах, Г. Акрополит говори, че Анри почел Слав с деспотска титла, събитие, което изследователите напоследък свързват с актa на сватбата в Константинопол през м. ноември 1208 г.[52] Следователно остава вариантът „baillif qui estoint de la gent Burille" да бъде Владимир, което е възможно само при условие, че „севаста Франк" е деспот Алексий Слав и Владимир като негов (αυταδελφοῦ) е в аналогични родствени отношения с Борил, т. е. „cousins germains estoit" – първи братовчед. При това положение възниква въпросът защо Алексий Слав е упоменат с прозвището „Франк"?

Грамотата-сигилий, издадена в 1220 г. на мелнишкия манастир „Св. Богородица Спилеотиса", дава ценни сведения за личността на деспота. На първо място владенията му са наречени „нашата държава" (τό ἡμέτερον κράτος), което напълно отговаря на употребения от Акрополит израз, че след като открил Мелник, Слав станал „самодържец" (αυτοκρατής τῆν). Сигилият е съставен по общоприетите за епохата формули на византийския двор, а оттам използвани и в международната дипломация[53] и е доказателство за желанието на деспота да утвърди авторитета си сред останалите (αυτεντες, αρχοντες) със „свети изображения, свещенни книги и утвари", „селото, наречено Катуница, заедно с неговите жители", „също и една градина в Загория от църковните места" и му дава пълен фискален имунитет, Алексий Слав категорично заявява: „Този манастир и онова, що е в него, нека се нарича – както се изтъкна – деспотски и царски (δεοποτική καί αυαυτορτκή) и да зависи от неговата (на деспота) личност". Стилът на грамотата красноречиво говори за огромното самочувствие на самостоятелния владетел и както много уместно отбелязва един от изследвачите на сигилия, „изглежда, че само той не е посмял да се нарече цар"[54]. На пръв поглед демонстрираното от деспота самочувствие и тщеславие рязко контрастират със „семплото" му назоваване като „севаста Франк". Положението на царски племенник, претендент за престола в Търново и зет на латинския император, предполага използването на далеч по-тържествена формула при представяне на личността на, например – (ΤΟΥ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΥ ΑΛΕΘΙΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΥ ΤΟΥ ΣΘΛΑΒΟΥ). В ктиторския надпис обаче Слав е назован само с прозвище. Обяснението на този факт, според мен, може да бъде само едно – по времето, когато надписът е бил поставян, Мелник все още не е столица на Сла-

вовата държава. Изглежда след смъртта на Калоян, севаст Владимир, за разлика от Иван Асен, Александър, Стрез и Слав е приел върховенството на братовчед си Борил. Дали е бил принуден да постъпи така със сила, или е предпочел в рамките на българското царство да запази властта във фамилното владение е трудно да се определи. Във всеки случай Валансиен не споменава нищо по този въпрос, когато описва своеобразната „гражданска" война между Слав и Борил[55]. Склонен съм да допусна, че Владимир е определял позицията си съобразно хода на военните действия между брат му и Борил, от една страна, и Борил и Латинската империя от друга. Докато сраженията са се водели в Тракия и Родопите, т. е. относително отдалечени от Мелник и областта, Владимир е все още управител на града, назначен от Борил. Това обаче не накърнило с нищо отношенията между братята. Напротив, в сигилия Слав изрично споменава, че „се преселихме" (μετοικεσίαν τήν) в Мелник, вместо очакваното „след като превзехме Мелник", ако Владимир реално бе воювал срещу него на страната на цар Борил. В тези доста сложни отношения се крие обяснението за използването на прозвището „Франк". Най-вероятно когато е поставен надписът, Мелник все още е влизал в границите на Борилова България и севаст Владимир като управител на българския цар не е могъл открито да изпише името на брат си Слав – по това време основен противник на Борил (както съобщава Валансиен), оспорващ правото му над престола. Но Владимир не е могъл да пренебрегне и родствената си връзка, още повече че събитията се развиват във времето след разгрома на Борил при Пловдив, факт, който има явно отражение върху надписа. По тази причина в текста на надписа личността на Слав е представена чрез прозвище, така че едновременно да се подчертае пряката кръвна връзка, но и да не се нарушава официалната политика, която се е изисквало да бъде водена от управителя на цар Борил в Мелник и областта. При това положение ни се струва, че ясно се очертават хронологическите рамки, в които следва да поставим изписването на ктиторския надпис. Те се ограничават от датата, след която Алексий Слав вече не може да носи прозвището „Франк" и датата на преместване на столицата му от Цепина (според сигилия) в Мелник.

Докато за първата дата не могат да се появят никакви кардинални съмнения, то доскоро времето на преместването на Слав в Мелник беше обект на дискусия между изследователите[56]. Пълното историко-археологическо проучване на манастира „Св. Богородица Спилеотиса", направено напоследък, показва, че началният му строителен етап сигурно се датира на границата между I и II десетилетие на XIII в.[57], което, съчетано с думите на Слав от сигилия: „По Божие желание ние бързо построихме този манастир в една част на Мелник", и с детайлното разглеждане на военно-политическата обстановка в Македония през 1209 г., позволи датата на преместването да бъде определена към пролетта или лятото на същата година[58].

Нека сега обобщя казаното дотук. Видяхме, че палеографията на надписа и стиловата характеристика на майстора-писач го поставят в началното десетилетие на XIII в. Чрез идентификацията на Владимир с Валансиеновия „управител, който бил от рода на Борил", се установи, че „севаста Франк" е Алексий Слав. При това положение мога да заявя, че terminus post quem за поставянето на ктиторския надпис от епископската базилика „Св. Никола" са началните дни на м. август 1208 г. (след като Слав приема при Кричим франкския васалитет), а terminus ante quem за поставянето му е пролетта или лятото на 1209 г. (времето на преместването на Слав от Цепина в Мелник). От тази датировка се налагат два основни извода:

На първо място се конкретизира датирането на стенописния слой, който, според мен, трябва да бъде отнесен към самото начало на 1208 г. до средата на 1209 г. Период от около година и половина е достатъчен, за да могат двама главни майстори-зографи и чираците им да покрият със стенопис вътрешното пространство на внушителната епископска катедрала.

На второ място, поставянето на фреските през 1208–1209 г. дава вече основание да се изкаже по-обосновано предположение за причините, довели до появата на сюжетните композиции в централната апсида и върху северния приолтарен стълб на църквата. Както напълно уместно изтъква Л. Мавродинова[59], сцените, изобразяващи „Ръкополагането на Яков брат Господен" за първи епископ на Ерусалимската (християнска) църква и „Видението на Св. Петър Александрийски" безспорно носят много силна антибогомолска и въобще антиеретическа насоченост, утвърждаваща достойнствата на официалната църковна догматика и епископския институт. Доказано е, че царуването на Калоян е време, в което богомилите и сродните им павликяни имали възможност да се радват на относителна толерантност и свобода на действие в България при разпрос-

траняване на ученията си, което се обяснява с причини предимно от политическо естество в царското управление[60]. С узурпацията на престола в Търново от Борил в 1207 г., тази толерантност търпи коренна промяна към постоянно засилващи се гонения спрямо тях, връх на които е свиканият антибогомилски събор през февруари 1211 г. На него богомилите били разобличени и анатемосани, в подкрепа на което от гръцки на старобългарски бил преведен „Синодик в неделята на православието" от 843 г., чиито български вариант е известен като „Синодикът на цар Борил"[61]. Фактът, че монументална живопис с антиеретическа сюжетна насоченост се появява в Мелник в периода на краткото Борилово управление в града, логически се свързва с антибогомолските гонения, започнали след 1207 г. В този смисъл ми се струва, че стенописите от базиликата трябва да бъдат разглеждани и като съвсем конкретен исторически извор, правдиво отразяващ процесите, предхождали Търновския събор от 11 февруари 1211 г.

В заключение коректността изисква да се кажат няколко думи и за майстора, начертал надписа. Както споменах, стиловите му характеристики и художественият маниер на работа го отличават като творец с високи естетически достойнства, отлично познаващ водещите образци на византийската живопис за епохата, добър професионалист и носител на новаторските тенденции от началото на XIII в. Гръцкият език на надписа свидетелства за висока граматическа култура, а палеографията подсказва, че художникът добре е познавал както съвременните видове ръкописен стил, така и използваните тогава заглавни шрифтове, което предполага, че не му е била чужда работата с някои миниатюрни ръкописни образци. Изброените творчески особености говорят в полза на предположението, че школовката му трябва да се отнесе към някое от централните ателиета на империята, в Константинопол или поне в Солун. Появата на този впечатляващ творец в Мелник през 1208–1209 г. свързва съдбата му с кръга на онези художници (подобно на този pictor graecus[62], работил през 1208–1209 г. в Студеница), които след превземането на Солун и Константинопол от латините се разпръскват из целия византийски културен ареал, носейки със себе си най-напредничавите за епохата идеи и в голяма степен спомагат за формирането на националните художествени школи в България, Сърбия и Русия през XIII век.

[1] Предстои пълното публикуване на данните от археологическите разкопки на базиликата. Частична информация по въпроса вж. в С. Георгиева. Археологически проучвания на късносредновековната църква „Св. Никола" в Мелник. – Археология, 1974, № 2, 28-36; А. Препис. Към проблема за датировката на средновековната катедрала „Св. Никола" в крепостта на Мелник. – Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура, 1, I, Първи международен конгрес по българистика, С., 23.V.-3.VI.1983, 179-193; Н. Мавродинов. Църкви и манастири в Мелник и Рожен. – ГНМ, V, 1924-1936, 292-298. Подробни изследвания на стенописите са направени от А. Василиев. Проучвания на изобразителните изкуства из някои селища по долината на Струма. – ИИИИ, VII, 1964, 175-178; Л. Мавродинова. Църквата „Св. Никола" при Мелник, С., 1975; A. Strransky. Remarques sur la peinture du Moyen Age en Grece, en Bulgarie et en Albanie. – Actes du IVe Congres international des etudes byzantines. II, SOfia, 1936, 38-40; Id. Les ruines de leglise de Saint Nicolas de Melenic. – Atti del V Congresso intrnationale di studi bizantini. II, Roma, 1940, 422-427; Α. Θυγγόπουλος. Παρατηρήσεις εις τάς τοιχογραφίας τοῦ Αγ. Νικολάον Μελενίκον. Επιστημονιυή Επετηρίς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίος. Θεσσαλονίκης., VI, 1950, 115-128.

[2] В. Григорович. Очерк за пътешествието по европейска Турция, С., 1978, с. 124.

[3] Н. Мавродинов. Цит. съч., с. 292. Наложителна е направата на едно уточнение в превода на надписа. Първоначално Н. Мавродинов прави погрешен препис на последните две думи от третия ред, като ги приема за генетивна форма плуралис „ΤΩΝ ΦΡΑΓΓΩΝ", т. е. „севастът на франките". Този вариант е даден на Й. Иванов, който го публикува през 1931 г. (вж. по-долу цит. съч.). Когато през 1934 г. се свалят стенописите от църквата, Н. Мавродинов и И. Гошев правят нов правилен препис и превод, публикуван в цитираното съчинение. Въпреки това някои изследователи, позовавайки се с право на авторитета на Й. Иванов, все още привеждат погрешния препис и превод като аргумент в дискусиите по проблема. По въпроса вж. Л. Мавродинова. Цит. съч., с. 63, бел. 149.

[4] За съжаление оригиналът на надписа не беше достъпен, поради което е използвана снимка № 5946 от фотоархива на НАМ-АИМ при БАН, т. III, л. 25.

[5] Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, 212-213.

[6] П. Петров. О титулах „севаст" и „протосеваст" в средновековном болгарском государстве. – ВВр, XVI, 1959, 58-59.

[7] Ив. Дуйчев. Очерк върху средновековната история на Мелник. – Мелник, I. Градът в подножието на Славова крепост, С., 1989, с. 22.

[8] V. Beševliev. Spätgriechische und spätlateinische inschriften aus Bulgarien. Berlin, 1964, p. 170.

[9] В. Герасимова. Коментар върху надписите от статията на Ж. Възжарова „Мелник в изследванията на руски археолози през XIX в." – Мелник, II, Манастир „Св. Богородица Спилеотиса", С., 1994, с. 125.

[10] Л. Мавродинова. Цит. съч., с. 50.

[11] С. Георгиева. Цит. съч., с. 28.

[12] Ив. Божилов. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460) – генеалогия и просопография. С., 1985, с. 96.

[13] В. Нешева. Феодалният замък и укрепителната система на Мелник през XII – XIV в. – Средновековният замък в българските земи XII–XIV в. Сопот, 1985, 42-43; Извори и проучвания. – Мелник, II, Манастир „Св. Богородица Спилеотиса", С., 1994, с. 26, бел. 47. Изказвам специалните си благодарности на ст. н. с. д-р В. Нешева за всестранната помощ, която ми оказа при настоящата разработка.

[14] Л. Мавродинова. Цит. съч., с. 50. Благодаря на ст. н. с. д-р Л. Мавродинова за консултациите при разглеждането на живописта от базиликата.

[15] Изказвам благодарности на ст. н. с. д-р В. Герасимова за помощта при епиграфския и палеографски анализ на надписа.

[16] T. Whittemore. The Deesis panel at the south gallery. – The mosaics of Haghia Sophia at Istambul. Fourth preliminary report, work done in 1934 – 1938. University press, Oxford, 1952, pl. XXXI.

[17] В. Лазарев. История византийской живописи. М., 1986, II, табл. 310.

[18] Στ. Πελεκανίδης. Καστοριά. I, Βυξαντιναί τοιχογραφιαί. Θεσσαλονίκη, 1953, πίν 4.

[19] D. Talbot-Rice. Buzantine Painting. The last Phase. London, 1966. p. 22, pl. 19.

[20] С. Мандиh. Откривание и конзервация фресака у Студеници. – СРЗЗСК, Београд, I, 1956, 38-41, сл. 2 и 4; М. Шакота. Новооткривени натпис из Студенице. – СРЗЗСК, Београд, 1969, VIII, 87-91, сл. 1. V. Gardhausen. Griechischie Palaographie. Auf. II, Leipzig, 1913.

[21] Ibidem, p. 232 und p. 238.

[22] Ibidem, 157-158, fig. 51; В. Д. Лихачева. Византийская миниатюра. Паметники византийской миниатюры IX–XV веков в собраниях Советского Союза. М., 1977, 35-36.

[23] P. Perdrizet. Melnic et Rossno. – BCH, XXXI, 1907, p. 24, fig. 2; П. Петров. Посещения на двама български учени в Мелник в началото на XX в. – Мелник, т. II, Манастир „Св. Богородица Спилеотиса", С., 1994, с. 115 – „...престолът е зазидан и на трите му страни са изписани ангели само с черни контури; на задната страна (?) има надпис, началото на който е замазано; гръцки надпис, пет реда, височина на буквите 8 см..." – из дневника на Б. Филов от 1915 г.

[24] Л. Мавродинова. Цит. съч., с. 24.

[25] Пак там, с. 35, 41-43, 46-47.

[26] Л. Мавродинова. Изкуството на Втората българска държава – традиции, влияния и художествени тенденции. – Българската култура и взаимодействието ѝ със световната култура, 1, I, Първи международен конгрес по българистика, С., 23.V. – 3.VI.1983, с. 207.

[27] ГИБИ, VIII, 1972, 159-160.

[28] И. Дуйчев. Мелник през Средновековието. Българско средновековие. С., 1972, с. 396, бел. 5.

[29] N de Wailly. Groffroi de Vilehardouin „Conquete de Constantinopole" avec la continuation de Henri de Valenciennes „Histoire de l'empereur Henri". Paris, 1982, ch. IX, §546, p. 332; К. Жуглев. Принос към историята на средновековна България въз основа на хрониката на Хенрих дьо Валансиен. – ГСУ ИФФ, 46, 1949-1950, II, 73-74.

[30] Valenciennes. Ib., ch. XI, § 557, p. 338; К. Жуглев. Цит. съч., с. 90.

[31] Valenciennes. Ib., ch. XI, § 548, p. 332; К. Жуглев. Цит. съч., с. 74.

[32] ГИБИ, VIII, С., 1972, с. 13, 43, 112, 114, 120.

[33] J. B. Papadopoulos-Pere A. Vatopodinos. Un acte officiel du despote Alexis Sthlavos au sujet du couvent de Speleotissa près de Melenicon. – Сп. БАН XIV, 22, 1933, 4-6; Ив. Дуйчев. Из старата българска книжнина, II, С., 1944, 30-35; Мелник, т. II, Манастир „Св. Богородица Спилеотиса", С., 1994, 17-19.

[34] Valenciennes. Ib., ch. IX, § 545, p. 330; К. Жуглев. Цит. съч., с. 73.

[35] И. Божилов. Цит. съч., с. 93-94.

[36] Б. Ферјанић. Севастократори у Византији. – ЗРВИ, XI, 141-192.

[37] Пак там, с. 190..

[38] П. Петров. О титулах „севаст" и „протосеваст" в средновековом болгарском государстве. – ВВр, XVI, 1959, с. 62.

[39] В. Нешева. Цит. съч., с. 26, бел. 47.

[40] И. Божилов. България при Асенев-

ци. – ИПр, 1980, № 1, с. 85, бел. 56, дава оригиналното издание на преписката от Ксингопоулос и превод на български език.

[41] V a l e n c i e n n e s. Ib., ch. XXIII, § 619, p. 376; К. Ж у г л е в. Цит. съч., с. 103.

[42] В. З л а т а р с к и. История на българската държава през средните векове. С., 1940, III, с. 282.

[43] I. D u i č e v. Melnic au Moyen Age. – Byz, XXVIII, 1968 34-35.

[44] И. Б о ж и л о в. Цар Калоян (1197 – 1207). – ВИСб, 51, 1982, V, с. 143, бел. 65; Фамилията на Асеневци (1186 – 1460) – генеалогия и просопография. С., 1985, с. 65, бел. 132, с. 75, бел 21.

[45] А. Д а н ч е в а–В а с и л е в а. България и Латинската империя (1204 – 1261), С., 1985, с. 95.

[46] В. Н е ш е в а. Цит. съч., с. 26, бел. 47.

[47] H e n r i de V a l e n c i e n n e s. Histoire de l'empereur Henri de Constantinopole, publié par J. Longnon, Paris, 1948, p. 85.

[48] Ibidem, p. 85, n. manuscrit F.

[49] Ibidem, 20-21.

[50] Dictionnaire de l'ancient Francais. Paris, 1969, p. 11. Изказвам специалните си благодарности на ст. н. с. д-р Ани Данчева–Василева за помощта, която ми оказа при превода и тълкуването на старофренските текстове.

[51] А. Д а н ч е в а–В а с и л е в а. Цит. съч., с. 95.

[52] И. Б о ж и л о в. Фамилията на Асеневци (1186 – 1460) – генеалогия и просопография. С., 1985, с. 97, с. 98, бел. 22.

[53] В. Н е ш е в а. Извори и проучвания. – Мелник, II, Манастир „Св. Богородица Спилеотиса", С., 1994, с. 23.

[54] Пак там.

[55] V a l e n c i e n n e s. Ib., ch. IX, § 545, p. 330; К. Ж у г л е в. Цит. съч., с. 73.

[56] Подробен преглед на литературата по въпроса вж. В. Н е ш е в а. Цит. съч., 25-26.

[57] В. Н е ш е в а. Планова и пространствена композиция. – Мелник, II, Манастир „Св. Богородица Спилеотиса", С., 1994, с. 49.

[58] Пак там, с. 25.

[59] Л. М а в р о д и н о в а. Църквата „Св. Никола" при Мелник. С., 1975, 51-53.

[60] Д. А н г е л о в. Богомилството. С., 1993, 374-375.

[61] Д. А н г е л о в. Цит. съч., 376-381; Id. История на Византия (395-867), ч. I, С., 1976, с. 345, бел. 3; М. П о п р у ж е н к о. Синодик царя Борила. – БС, VIII, 1928, 2-96.

[62] A. X y n g o p o u l o s. Thessalonique et la peinture macedonienne. Athèns, 1955, 24-25 S. R a d o j c i c. Die Meister der altserbischen Malerei vom Ende des XII bis zur Mitte des XV Jahrhunderts. – Πεπραγμενα του διεθνους βυξαντινολογικου συνεδρικου, I. Αθηναι. , 1955, 434-435.

Sur la question de la datation de l'iscription de donation de l'église Saint-Nicolas a Melnik

Christo ANDREEV

(Résumé)

La paleographie de l'iscription grecque de trois lignes est caracterisée comme „Junge Minuskel" avec des elements de „Uberschrift Uniciale". Des comparaisons avec le trace de lettres des fresques de l'église ont permis a l'auteur de l'article de decouvre le peintre qui avait execute l'inscription et de faire la conclusion que son style artistique est caracteristique du debut du XIIIe siecle. L'auteur est pervenu a l'idee que le sebaste Vladimir est identique avec le "baillis qui estoit de la gent Burille" mentionné par Henri Valenciennes, de l'hiver de 1208/1209, ce qui de son coté veut dire que "le sebaste Frangos" est le despote Alexis Slav. En faisant la synthèse de toute l'information, l'auteur a établi que le temps de la pose de l'inscription se situe entre le debut du mois d'août et le printemps ou l'été de 1209. En datant l'inscription, l'auteur a fait une datation relativement plus précise des fresques qu'il situe au debut de 1208 jusqu'à vers le milieu de 1209. Ainsi s'explique aussi les intéressantes scenes antihérétiques du Sacre de Jacob, comme premier evêque de l'eglie de Jerualem, ainsi que de la Vision de Saint Pierre d'Alexandrie, leur apparition etant liee avec les pérsecutions antibogomiles ayant eu lieu après l'usurpation du trône a Tarnovo par Boril en 1207.

Критики и рецензии

В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II – III и III – IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Издателство АГАТО, С., 1988 г. Библиотека „Праистория".

Рецензираното обемисто изследване е дисертацията на В. Николов за присъждане научната степен „доктор на историческите науки". То се състои от въведение, 8 глави и заключение, с общ обем от 237 страници. Използваната литература е на седем езика и съдържа 319 заглавия, от които 28% са на немски, 25% – на английски и само 6% на френски език. Илюстративният материал е графичен и се изразява в 21 табла и 6 карти. Обемът на осемте глави варира от 11 до 52 страници, като най-обемни и съдържателни са главите II и VIII. Трудът е подготвен както върху цялата съществуваща литература по въпроса, така и въз основа на личните изследвания на автора, извършени по време на продължителните му проучвания и пътувания в страните от Югоизточна Европа. Големият териториален и хронологически обхват е впечатляващ, тъй като подобни трудове са изключително рядко явление в научната практика през последното десетилетие на XX век.

Основните цели и задачи на рецензираното изследване са: „Периодизация на керамиката от времето между селищните пластове Караново II и IV в Тракия. Технологично, формативно (разбирай формата на съдовете – б. м.) и орнаментално системно проучване на новодефинираните керамични комплекси и установяване на техния териториален обхват, хронологическо вписване на новодефинираните керамични комплекси в очертанията на Тракия и Югоизточна Европа". Стореното от автора и получените резултати не се побират в тази формулировка. Тематичният, хронологичният и регионалният обхват са добре подбрани, фиксирани и строго съблюдавани. Обект на изследване тук са керамичните съдове от селища в Тракия и съседните ѝ райони. Предмет на проучването, както изрично подчертава В. Николов, е не цялата възможна информация, съдържаща се в даден древен съд, а само тази в следните три основни направления: технология, форма и украса. За формиране на тези три категории са използвани редица признаци. След като е разкрил динамиката на съчетаването на тези признаци, авторът е обособил т. нар. „керамични сортове", които използва като репери в културно-хронологическото си изследване. От методическа гледна точка реализираният на тази база изследователски процес се състои от два последователно свързани етапа – анализ на признаците и изследване на взаимоотношенията между тях и образуване на групи от комбинации, което ще рече създаване на аналитико-признакова типология. Чрез приложението на метода за анализ на признаците, както и чрез цялостно аналитико-синтетично изследване В. Николов е успял да обективира класификацията на керамичните съдове, за което съществен принос имат методическите разработки на А. Шепърд и Б. Соудски от 60-те години, от които явно е заимствано. По този начин са постигнати най-сполучливите засега описания на керамичните форми. При тях са използвани повече геометрични и по-малко приемливи оприличаващи понятия и са направени в технически, тектонико-морфологически и пространствено-функционален аспект. Съблюдавана е съразмерността на трите основни диаметъра и височината на съда. Компонентите на тялото и украсата са представени в метрични величини, които предлагат широки компаративни възможности.

Авторът е уточнил строго смисъла, обема и съдържанието на ползваната от него терминология, понятия и отделните извадки, поради което е изключена възможността за грешки и недоразумения на тази основа. Метричната информация с нейното цифрово-процентно представяне е застъпена в изследването, но в това отношение има още какво да се желае. И в тази книга, както и в другите трудове на В. Николов, количествено-качествената повторяемост на данните остава настрана от вниманието му, но за това ще стане дума по-долу. По този повод бих добавил, че цифрово-процентните носители на информация са най-предпочитаните при работа със съвременната изчислителна техника.

Както вече беше отбелязано, в рецензира-

ната книга се разглежда появата и развитието на керамиката в Тракия през времето от периода Караново II до възникването на Караново IV. Тази керамика е основната изворова база, която обхваща 240 предимно публикувани цели и реставрирани съда, които след това са подложени на типологически анализ и се групират в 14 вида. Същият този анализ е в основата на класификацията на съдовете, не срещаща възражения. Типологическият анализ находчиво е използван при възстановяването на малък брой форми на глинени съдове по съответните фрагменти, наричани от автора сигнификативни. Това приемливо възстановяване на формите, което е успех на автора, е извършено главно с устийните фрагменти, след извличане на максимална метрична информация. Вече споменатите сигнификативни фрагменти за разлика от целите съдове са във всеки керамичен комплекс и тяхното привличане, проучване и реставриране значително разширява изворовата база на изследването. Това разширение е осъществено в няколко направления, тъй като от научно обращение се отстраняват неясните и неточни данни, намерили място в различни публикации.

Авторът е подложил на проверка и критична преоценка всички публикации по темата, всички обнародвани материали, наблюдения и наличната полева документация. По този начин за пръв път у нас изворовата база бива пречистена, като от нея е отделена несигурната и съмнителна информация. При тази болезнена и безкомпромисна преоценка на целия изворов масив се разкрива произходът и същността на синдрома Веселиново и Караново III. Синхронно на този критически преглед е осъществен и компаративен стратиграфски анализ на селищните наслоявания в Тракия, чиито резултати са умело използвани от автора. Съществуването на споменатите синдроми, отсъствието на ясни, точни и сигурни критерии за дефиниране на етнокултурната идентичност, липсата на глобална концепция, тясноограничената и смесена характеристика на керамиката от културите Караново III и IV, грешките и неточностите в изследванията при търсенето на хронологически позиции, малко публикувани материали са причините, според В. Николов, предизвикали въпросната криза. Посочени са и редица „тесни места" в стратиграфията, както и в наличието на противоречиви и колебливи констатации в публикациите. Осъществено е връщане към изходната изворова база с цел предефиниране на критериите за разграничаване на неолитните културни явления в Тракия. По този начин на автора му се е удало да „изчисти Авгиевите обори" и да изведе изследването на периодите Караново II – Караново IV от дълготрайната безизходност до ясни хронологически позиции.

В рецензирания труд е отделено особено внимание на развитието, усъвършенстването и осъвременяването на периодизацията на неолита в Тракия, изградена на базата на наблюдения при разкопките на сел. могила Караново, Новозагорско, а после и частично допълнена след разкопките на сел. могила Азмак край Стара Загора. При това културите Караново I и II са отнесени към ранния, Караново III – към средния и Караново IV – към късния неолит. За периода Караново II–III не е предложено хронологическо дефиниране. В. Николов предлага в труда си нов модел на периодизация, хронология и териториално разпространение. Според него в североизточния район на Тракия е констатирана последователност на пластовете, дефинирани като: среден неолит (Караново I–III или Караново II –III, първа половина на късния неолит – Караново III), и Караново III–IV и втората половина на късния неолит – Караново IV.

Съвсем правилно В. Николов започва изследването си с керамичния комплекс на културата Караново III с тези селищни комплекси, които произхождат от североизточните части на Тракия, където пластовете на културата Караново III са ясно изразени с определени граници. Направена е характеристика на керамиката от културата Караново III, като еталон в нейния най-сигурен ареал на разпространение, а след това, въз основа на констатираните специфични критерии се подлагат на анализ хронологически близките комплекси от съседните райони с оглед определяне обхвата на културата Караново III. Това определя и обособяването на критериите за периодите Протокараново III и Караново III–IV, които се извеждат след оформянето на Караново III, намираща се между тях. Споменатата североизточна част на Тракия се разглежда като място, в което намират развитие анатолийските естетико-технологични идеи за рисуваната раннонеолитна украса на съдовете и за широкото производство на излъсканата тъмна среднонеолитна керамика. Последната, макар да беше обект на оживена дискусия през последните няколко десетилетия, досега не е получила приемливо обяснение за произхода си. Пак там, в Североизточна Тракия, както беше отбелязано, е възникнала и се е развила културата Караново III, а по-късно и културата Караново IV. Засега е трудно да се намерят възражения както срещу

така определения произход на тези две култури, така и спрямо споменатите вече становища на Васил Николов. Убедително доказана от него е и ключовата роля, която е била играна от Тракия в анатолийско-източноевропейските отношения, особено през по-късните периоди на балканския неолит.

На читателя се предлага една глобална концепция за развитието на ареала Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа, при която постнеолитният керамичен комплекс в Тракия е играл ключова роля на централен репер в изграждането на система от хронологически взаимоотношения в балканския неолит. Североизточна Тракия се представя като ареал, където постоянно генерират перманентни иновации в неолитните керамични комплекси, а стратиграфията и периодизацията на нейните селища са използвани от автора като база на проведения от него сравнителен анализ със селища и пластове от всички околни области. По този начин В. Николов използва Тракия като репер при изграждане на системата на сравнителната стратиграфия за целия ареал. Установени са многобройни хронологически съотношения на тракийските керамични комплекси с отделни групи керамични съдове от съседните региони. В някои случаи са поднесени недостатъчно аргументирани синхронизации, базиращи се на по-далечни типологически сходства. Според предложената схема на относителна стратиграфия на селища от втората половина на VI хил. пр. Хр., в ареала Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа сигнификативните белези за керамичните комплекси Караново II–III и Караново III едва излизат от съответната територия на едноименните културни явления – регистрирани само в част от Североизточна Тракия. Сигнификативните белези на обхващащия цяла Тракия керамичен комплекс Караново III–IV се появяват в съседните на едноименното културно явление територии спорадично на югозапад в трите части на Македония, повече на север и североизток, но предимно и най-далече в Северозападна и Централна Анатолия. Така предложената схема за хронологическото разпределение на селища и пластове от втората половина на VI хил. пр. Хр. в ареала на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа, както и моделът за разпространение на сигнификативните белези на тракийските керамични комплекси засега не събуждат съмнения. Лансираната нова периодизация и хронология на постнеолитните културни явления в Тракия и приблизителното очертаване на териториалния обхват, както и новоустановените културни периоди изглеждат стройни и приемливи, но не бива да се забравя, че те почиват на сравнително малко количество керамичен материал от все още ограничен брой селища. Ето защо известна резервираност от наша страна не би била излишна по този въпрос. Към рецензирания труд имам редица бележки и препоръки, но ще се спра на по-съществените от тях. Във въпросната книга липсват таблици, а чрез тях биха могли да се избегнат редица повтарящи се отегчителни описания на керамичните форми. В изложението често се споменава за „импортна керамика“. По този повод за сетен път напомням, че за „импортна керамика“ без съответните предварителни анализи не може да се говори. В аналогична ситуация се изпада, когато се правят „по-задълбочени макроскопски технологически описания“ на керамиката. Априорността при тези постулати е очевидна. Метричната информация, с която се оперира и за която вече стана дума, е недостатъчна и не добре прецизирана. Далеч не всички признаци на компаративния анализ, по-точно на границите на тяхната вариабилност, са строго метрично фиксирани. Такива са определенията: „много тясно“, „много широко“, „дебели“ или „тънки стени“, „тесни и широки канелюри“ и т. н. Дадените мотивировки на това отсъствие не удовлетворяват. Извадките, които срещаме, не винаги са с ясно очертани предели и структури, а някои от тях са с твърде тесен обем, което смущава. Количествените съотношения на признаците на формите, украсите и технологията не се проследяват редовно в тяхната йерархическа последователност и степен на повторяемост. Този пропуск на автора, за който вече споменахме, не му е позволил да разкрие отделните традиции и закономерности в керамичното производство. Визираните слабости са от второстепенно значение и имат предимно технически характер. Посочените научни приноси и успехи са само част от многобройните научни достойнства на рецензирания труд. Последният е разработен на високо научно ниво в трансконтинентален мащаб и успешно интегрира българската праистория в европейската и най-вече в нашумялата близкоизточна археология. Книгата на В. Николов е впечатляваща изява и безспорен успех на автора.

К. Кънчев

Доказателства за тракийския произход на Мадарския конник

Стамен Михайлов

Напоследък вестникът на архитектите „Арх и артборса" отвори страниците си за дискусия за произхода на Мадарския конник[1]. Като продължение на тази дискусия ще приведа конкретни доказателства в подкрепа на тезата за тракийския произход на конника. Такива конкретни доказателства очаквам с любопитство и от моите опоненти.

Бързам веднага да отбележа, че задачата на опонентите ми ще бъде доста трудна, защото е добре известно, че прабългарите не са оставили никъде свои пластични изображения върху скали, нито на свои владетели, нито на почитания от тях бог Тангра. Затова пък това е била обичайна практика у траките, които многократно са извайвали върху скали почитани от тях божества, изразявайки по този начин своята почит както към божествата, така и към скалите, върху които ги изобразяват[2] . Уважението към скалите се е изразявало понякога и чрез практиката да се обграждат скални масиви със зидове[3], какъвто случай има и в Мадара, но той както всичко друго се приписва на прабългарите.

Много са божествата, които траките са почитали и изобразявали пластично и върху скали, и върху отделни оброчни плочки. Ето няколко примера: богинята Бендида (гръцката Артемида, римската Диана), яхнала кон, както при Мадарския конник, виждаме в един релеф при Филипи[4]. Диана с къса пола до коленете, също яхнала кон, е изобразена и върху оброчни плочки[5] . Ликът на същата богиня се вижда и върху античните монети от Фере в Тесалия[6]. Пак на кон, като Бендида, е представена и богинята Ямбадуле заедно с бога Збертруд, вариант на Сбелсурд[7]. При тази композиция, също както при Мадарския конник, богинята държи в лявата си ръка поводите на юздата. Скално изображение на конник, следван от куче, също както в Мадара, е засвидетелствано върху скала при с. Пиргово (Дикили таш)[8]. Известен е и скален релеф на бог Сбелсурд, а също и на Херакъл на десния бряг на Дунав[9].

Не е необходимо да изброявам други примери, за да стане ясно, че именно траките, а не прабългарите, са имали традицията и са притежавали практиката да извайват върху скали пластични образи на свои божества. В контекста на тези примери намира своето място и Мадарският конник – в пластичното изкуство на траките. Това безсъмнено е Бендида, тракийската богиня на лова, както отдавна се бе досетил и Г. Баласчев[10] , но който не обърна внимание на най-важната анатомическа подробност – женските гърди на ездача, подробност, която навремето отбелязах в една моя статия[11]. Че в мадарския релеф е изобразена тракийската Бендида, а не прабългарският хан или бог Тангра, се потвърждава и от факта, че в Мадара е открит нимфеум, а нимфите, както е известно, са най-тясно свързани с култа към Диана – Бендида. Ето защо съвсем закономерно е там, където има нимфи и нимфеум, да присъства и образът на тази богиня. Диана, съпроводена от нимфи, виждаме и върху оброчна плочка от с. Мърчаево в района на гр. Монтана[12].

Все в полза на тракийския произход на Мадарския релеф се явява и една техническа подробност, много характерна за тракийската пластика.

Става дума за това, че както конникът, така и другите фигури от композицията са обрамчени с дълбок жлеб, който може да се види и върху много от оброчните плочки на тракийския херос[13].

Като един от сериозните аргументи в полза на прабългарския произход на Мадарския конник най-често се сочат прабългарските надписи около него. Както установи обаче В. Бешевлиев, това са надписи, писани в различно време, и разбира се, от различни лица[14]. И, което е много важно, нито един от трите надписа не се свързва ни пряко, ни косвено с релефа. Защото съвършено ясно е, че ако поне един от тях имаше отношение към конника, не можеше да не се поясни какво представлява този релеф. Такъв пропуск е немислим, особено когато се касае за прабългарски хан, почитан почти като божество, или че това е самото божество Тангра. На всичко отгоре надписите са така хаотично разпилени около конника, като на места дори преминават през релефа, което в никой случай не би се

получило, ако авторите им изпитваха пиетет и уважение към изображението.

Тук е мястото да припомня, че не за първи път прабългарите поставят свои надписи върху антични паметници. Това виждаме например в надпис 2 (според номерацията на В. Бешевлиев), намерен в Хамбарлий (сега Маламирово)[15], който е издълбан върху една от страните на антична ара, а върху другата страна на същата ара, но в различно време, е изписан друг прабългарски надпис – 47[16]. Прабългарски надписи има и върху четири фрагмента от раннохристиянска базилика във Филипи[17], а също така върху колона, сега в Археологическия музей в София, върху долния край на която е изсечен релефно образът на Тракийския конник[18].

От изброените дотук примери, които могат да бъдат умножени, се вижда достатъчно ясно и убедително коя е естествената среда, в която единствено е могъл да възникне Мадарският конник – епохата на късната античност и пластичното изкуство на траките.

Тъй като от изключителна важност е правилно да се разчетат както сигурните, така и съмнителните детайли в композицията, то ще си позволя да ги повторя: в лявата си ръка конникът държи надлежно превити ремъчните поводи на юздата, а с дясната е хвърлил копието, забито в гърба на лъва. Богдан Филов, обладан от идеята, че релефът е пряко свързан с ханската власт, твърди, че ханът, а това според него е Крум, в „лявата ръка, над врата на коня, държи чаша – символ на царската власт, а с дясната държи юздата"[19]. Но човек неволно се пита: щом като двете ръце са заети, как е хвърлено копието ? Неубедително е тълкуването, че копието на върха си има конска опашка и, че това било прабългарското знаме. А истината е, че копието не е снабдено с никаква конска опашка и тук не е изобразено никакво прабългарско знаме – това е чисто и просто развяващата се на вълни грива на лъва.

Но най-впечатляващата и най-добре подчертана във всички снимки и рисунки, а още по-добре в самия оригинал, анатомическа подробност са женските гърди на конника, с които по категоричен начин се доказва, че ездачът е жена. В контекста на посочените примери тази жена не може да бъде друга, освен Бендида, тракийската богиня на лова. И не случайно сцената наистина е ловна, където богинята е представена не с елен, а с лъв, когото тя пробожда.

Към сигурните детайли ще посоча и ремъчния подопашник, украсен с висулки, имащи същата форма като висулките от една оброчна плочка на тракийския конник[20]. А на една от снимките на Мадарския конник, правена през 1924 г., когато и ерозията е била послаба, освен идеално очертаните женски гърди доста добре личи и женското загладено лице на ездача[21].

Между несигурните детайли ще спомена предполагаемото стреме, на което някои автори описват дори формата, размерите и стила, въпреки че самото съществуване на такова стреме е съмнително. Но дори и да има стреме, нима то е по-важно за тълкуването на паметника от ясноочертаващите се женски гърди ? Към несигурните подробности в композицията следва да се отнесе и неясното изображение върху гърба на конника, оприличавано от някои на паласка за стрели. Такава подробност много би пасвала тъкмо на Бендида – богинята на лова. Но това е несигурна подробност, която не трябва да се взема под внимание при тълкуването на паметника. Това трябва да става само въз основа на сигурните реалии, което безпогрешно може да фиксира и фотографската плака.

Накрая, все в полза на ранния произход на Мадарския конник, ще си позволя да изкажа и едно логично предположение. Сега през релефа преминават две пукнатини на скалата, като особено голяма е тази по-вляво.

Тя е толкова голяма и дълбока, че част от скалата се е поддала малко напред, нещо, което не си спомням кой друг беше отбелязал преди мене. Логично е да се приеме, че този, който е изваял релефа, няма да избере най-неподходящото място за своята творба – място с две пукнатини, след като встрани от тези пукнатини има достатъчно свободно място за такава композиция. Всичко това означава, че въпросните пукнатини са се появили може би при земетресение, след като релефът е бил вече изпълнен. А при положение, че и надписите са от същото време, то най-малкото единият от тях – този, който е горе вдясно и се счита за най-ранен, щеше неминуемо да бъде засегнат от пукнатината на това място, тъй като тази пукнатина и олющената част на скалата са по-дълбоки от дълбочината на самите букви. Но ние виждаме точно обратното – буквата В на името Тервел е изписана върху олющената част на скалата и това показва, че когато е изписван надписът, пукнатината вече е съществувала. А това на свой ред означава, че релефът и надписите около него не са едновременни. Това съображение също е в

подкрепа на ранния произход на Мадарския конник – едно от най-забележителните произведения на тракийското пластично изкуство.

[1] **М. Везнева.** Психологично изследване на Мадарския конник. – 20. VIII, 1996; **Ст. Михайлов.** Докога ще продължава заблудата – 10. IX.1996; Още за Мадарския конник – 8. X. 1996; За опазването на Мадарския конник – 16. IX 1997; **В. Недкова.** Загадката на конника – 23. IX 1997; Б. Банов. Мадара е светилището на България – 21 . XI. 1997; Ритуалът – 17. III. 1998; **Т. Теофилов.** Култът към Тангра е култ към слънцето. – 21. IV. 1998; Ще прочетем ли тайните на Мадарския конник – 10. II. 1999 г.

[2] **Iv. Velkov.** Der Fels im Kultus der Thraker. – Beiträge zur älteren europäischen Kulturgeschichte, Band I. Festschrift für Rudolf Egger, Klagenfurt, 1952, p. 32.

[3] Пак там, 32 – 33.

[4] Пак там.

[5] **G. I. Kacarow.** Denkmäler des thrakischen Reitergottes in Bulgarien. Budapest, 1938, № 318, 341, p. 74.

[6] **Г. Баласчев.** Старотракийски светилища и божества. С., 1932, с. 44.

[7] **Д. Дечев.** Една семейна триада в религията на траките. – ИАИ, XVIII, с. 7 сл. и обр. 1.

[8] **G. I. Kacarow.** Op. cit., p. 46, № 178.

[9] **Т. Герасимов.** Проучване върху мадарския скален релеф. Мадарският конник. С., 1956, с.

[10] **Г. Баласчев.** По въпроса за Мадарския конник. – Минало, 1942, 72 – 74.

[11] Вж.: Kotazce paralel madarskeho jezdce. – Ceskoslovenska etnografie, VI, 2, 180 – 196. Тази статия беше предназначена за сб. Мадарския конник в качеството ми на участник в комисията за проучване на паметника, но единствено тя не бе приета поради различното тълкуване на паметника, та бях принуден да прибегна до публикация в чужбина.

[12] **Ат. Милчев, Д. Петков.** Нов паметник на Диана и Актеон. – Археология, 1962, № 4, с. 37 и обр. 1.

[13] **G. I. Kacarow.** Op.it. № 1, 14, 17, 28, 64, 71, 115, 117, 131, 164, 165, 173, 183, 214, 225, 237, 241, 243a, 250, 269, 301, 308, 329, 336, 339, 381, 385, 409, 440, 447, 512, 515, 522 и др.

[14] **В. Бешевлиев.** Първобългарски надписи. С., 1979, с. 85.

[15] Пак там, с. 108 сл.

[16] Пак там, с. 173 сл.

[17] Пак там, № 14 и с. 132 и сл.

[18] Вж. ИАИ, XIV, 1940–1942, обр. 358.

[19] **B. Filov.** Geschichte der bulgarischen Kunst I, Berlin – Leipzig, 1932, 13–14.

[20] **G. I. Kacarow.** Op. cit., fig. 142.

[21] Г. Фехер. Надписът на Мадарския конник. С., 1928, обр. 5.

П. С. Цветков. Славяни ли са българите? ТАНГРА – ТанНакРа Общобългарска фондация. С., 1998, 194 с.

Монографията съдържа: Увод (Уводни думи), пет глави и заключение (Някои изводи). Заглавията на главите издават много широка амбиция: Славянският мит: Българите и славяните по писмени извори, физически облик, стопански модел, светоглед, езикът на българите, славяните и заселването на Балканския полуостров от българите... Очакванията за академична добросъвестност пък идват от професионалната идентичност на автора – хабилитиран учен в Института за история при БАН – и изявлението му в уводните думи: „Предлаганата книга е следователно чисто научен анализ на проблема дали и доколко днешните дунавски българи произлизат от някогашните славяни и дали за тях може да се твърди същото, което знаем за руснаците, украинците, белорусите, сърбите, хърватите, словенците, словаците, чехите, поляците, полабците и лужичаните".

Самата структура на изложението обаче показва една междинна, интердисциплинарна работа, която не може да бъде означена с термина „чисто научна", понеже в нея е струпана материя от изворознанието, етнографията и фолклора, езикознанието, историческата география, митологията и т. н. Не е възможно и няма в академична среда автор, който да е подготвен на професионално равнище по всички тези отделни дисциплини от различни сфери на фундаменталната хуманистика. Не е възможно един учен да се подготви за перфектна оценка на резултатите и използването им, дори когато техните периметри съвпадат. Следователно подобни книги имат в един или друг смисъл научнопопулярен характер, в което няма, разбира се, нищо лошо.

Впрочем през последните години на големи социални и психологически трусове подобни книги станаха обичайно явление. Автори като Кръстю Мутафчиев или Петър Добрев намират добра реализация на пазара, нарастваща популярност придобива и списание „Авитохол", също с научни претенции. Но тези заглавия имат единствено българска легитимност и вън от страната, в световната академична общност, нямат отношение към онова, което в цивилизования свят се означава като „наука". Академичният статус на Пламен Цветков обаче изисква по-внимателно отношение към писаното от него, защото обществения му образ е част от моралния облик на българския учен.

„Славяни ли са българите?" не може да получи пълна рецензия на страниците на сп. „Археология", пък и в никое специализирано научно списание. В противен случай под рецензията трябва да се наредят поне двадесетина имена със степени и звания. Затова тук правя няколко бележки, които засягат науката археология или пък отделни проблеми, свързани с нея. Всъщност у Пл. Цветков резултатите от археологическото дирене са използвани много скромно, в повечето случаи за да бъдат отречени. В хода на изложението обаче той реди фрази, засягащи пряко тези резултати, на което се спирам в следващите редове.

Повечето от случаите са в глава трета „Физически облик, стопански модел, светоглед". На с. 55 авторът пише: „Това, че българите и траките са два съвършено различни народа, си проличава по най-категоричен начин от следите, оставени от тяхната материална култура, но разграничаването между български и славянски археологични находки продължава да предизвиква полемики и съмнения. Дългогодишните усилия на някои учени да намерят в днешните български земи славянски селища или поне отделни славянски жилища водят като цяло до твърде неубедителни резултати. Никак не е за подценяване и фактът, че първите „славянски землянки" бяха открити „ударно" от една българо-съветска експедиция в края на 40-те години на нашето столетие". Целият пасаж показва, че авторът няма никаква представа от материята, с която борави. Първо в рамките на старобългарската култура, която е култура на Първото българско царство (VII–XI в.), наистина не могат да се различат славянски от прабългарски „археологични находки", понеже твърде рано започва унифициране на профанната култура, което е една аксиома за всички подобни ранносредновековни държави (напр. Аварски хаганат, Хазарски хаганат и т. н.). Второ никакви „дългогодишни" усилия не са правени от „някои учени" за откриване на славянски жилища, защото те наистина бяха открити наскоро след Втората световна война, и то съвсем не от „българо-съветска експедиция". Въпросната експедиция е проучвала старобългарско градище от IX–XI в., а славянските жилища откри след приключването ѝ Живка Вължарова. Нейните резултати, макар и хаотично изложени, засега не са подлагани на съмнения по отношение на етнокултурното определение. Всички археолози-слависти от Германия, Гърция, Унгария, Румъния, Чехия, Словакия, Русия, Украйна, Сърбия, Словакия, Словения, Хърватско идентифицират славянската керамика по параметрите, с които е определена и тази от България. Пл.

Цветков си позволява да напише, „но е съмнително дали изобщо може да се говори за оригинална славянска керамика", без да се съобрази, че подобно изявление в „чистата наука" трябва да бъде подкрепено от факти, доказателства и аргументи, ако не лични, то поне на други учени. Освен това, ако не си археолог, е задължително подобна теза да има професионална легитимност, т. е. съмненията да са на тези учени. Наистина на с. 56 той отбелязва, че някои учени отричат самото съществуване на славянската керамика, но не ги посочва, което пък е достатъчно красноречиво за научността на авторовото слово.

Твърденията, че „домашната керамика", т. е. керамиката, направена на ръка, не може да служи като „етноопределящ белег" срутват световни постижения в археологията, не само за средните векове, но и за праисторията и античността. Всеки студент по археология знае, че „домашната керамика" в различни култури има различни форми, украса и технологически особености, които бележат от една страна културното моделиране, а от друга – твърде често служат за етнокултурна идентификация. Това е също аксиома в световната археология, а не е измислено от „българо-съветска експедиция" или от „археоложката Живка Вължарова".

В продължение на същия текст (с. 56-57) Пл. Цветков подсказва с една объркана фраза, че трупоизгарянето също не може да служи за определянето на някои от старобългарските езически гробове като славянски, понеже било практикувано при знатните тюрки. За да се изкаже подобно „научно" мнение, трябва да се използва перфектен анализ на групата некрополи от езическия период на старобългарската култура. Такива анализи са правени, последният е дело на добросъвестен и почтен германски учен и е издаден в Бон през 1992 г., т. е. съвсем скоро (вж.: Uwe Fiedler. Studien zu Gräberfeldern, des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. Bonn, 1992, Teil 1 und 2). Там са отделени посредством методи, признати в целия свят, славянските от прабългарските гробове в Първото царство и са обяснени много от етнокултурните определения. При разсъжденията за погребалните обреди Пл. Цветков прави грешки, за които на студент-първокурсник се пише двойка. Една от тях е времето на хан Кубрат и Велика България (VII в.). Целият учен свят е признал определението на тази култура – тя принадлежи на Хазарския хаганат и се датира в VIII–X в., като в нейното създаване и развитие вземат участие различни народи, сред които най-многобройни са прабългарите и аланите. Затова тя се дели на български вариант, алански вариант и т. н. След две изречения, авторът заявява, че след идването си на юг от Дунава българите запазили обичая да погребват мъртъвците с глава на юг, въпреки че не всички правели това. Това е друга измислица, и то подкрепена с цитат от Петър Добрев. Истината е, че езическите трупополагания в старобългарските некрополи с глава на юг са изключение, че правилото е с глава на север-североизток, разбира се, с обичайните отклонения.

Подобни, меко казано, повърхностни бележки (с. 58-59) има в главата и за старобългарската монументална архитектура: „Вече е доказано, че още в най-стари времена българите се отличавали със своя неповторим стил в каменоделството и зидарството, който може да се свърже с персийската и сарматската, но не и с византийската и славянската архитектура. Масивните сгради и градовете, издигани и иззиждани от българи, са пръснати в един обширен регион от Северен Кавказ през земите между Каспийско и Черно море, та до Балканите. Те се познават лесно по използването на дялани каменни блокове, по червения хоросан и специфичните символи, между които и този на Тангра, които се срещат по сградите както в Северен Кавказ, Приазовието или руините на гр. Болгар, така и в Плиска и Преслав". Тук за аргумент е посочена книгата на Петър Добрев „Стопанската култура на прабългарите" (С., 1986, с. 58-60). Вижда се как текстът съдържа „факти", напълно непознати на съвременната академична наука, например „сарматска архитектура" или пък „славянска архитектура". Първата изобщо не съществува, а втората по това време се изразява в скромните землянки или срубни наземни жилища... Що се отнася до градове и масивни сгради в споменатото огромно пространство, то авторът и неговият вдъхновител изглежда напълно са се объркали, защото степните крепости в Хазарския хаганат са строени без хоросан, а в Кавказ подобни паметници поне засега науката не знае. Град Болгар е строен значително по-късно от разселението на българите и като изключим постсасанидската, по-скоро омаядска традиция на градежа, други сходства с постройките от Плиска и Преслав там съвсем не се забелязват. Въпросните символи сигурно са известните знаци, познати от културните пространства на различни етнически общности – авари, хазари, българи. Тяхното перфектно изследване е показало значителни разлики между всяка и Долно-дунавската група има своите особености. Важното тук е, че тази група отсъства от територията на Първото българско царство.

Не е възможно в кратък текст да се обяснят всички крайно елементарни констатации в книгата. Без да познава изобщо материята, авторът пише, че българите рязко се отличават от славяните и по начина, по който изграждат своите селища, и на първо място – по градовете. Славянският (и хазарският) модел бил кръгъл, а българският четириъгълен, изразявал се в няколко четириъгълника, вписани един в друг... Досега няма писмен извор и публикувани паметници на хазарското строителство с кръгла форма. Столицата на хазарите Итил все още не е намерена, а крепостите им имат правоъгълна форма или следват конфигурацията на терена. Кръгли славянски селища още не са открити, а градовете на чехи, поляци, руси следват в повечето случаи конфигурацията на терена, овалната форма (където я има) се дължи главно на строителния материал – землени насипи и дървени конструкции. Вярно, у северозападните славяни преобладава кръглата форма за малките крепости, но големите пак следват конфигурацията на терена. Поляците пък, щом започнат да използват каменното строителство, веднага изоставят овалните очертания. Наистина понякога пространствено-семиотичните възприятия на света влияят върху материалния израз на културата, но не е нужно да се смесват истински и измислени факти, за да се подчертае разликата в културното моделиране на славяни и българи. Това просто е още една аксиома. Какво обаче значение има тя за въпроса, който авторът поставя със заглавието?

Внимателното вглеждане в този екскурс, обявен за „чиста наука", може да извади твърде много „съображения", свързани с археологическата материя, но без пряко отношение към нея. Струва ми се, не е необходимо да спирам вниманието на читателите на сп. „Археология" върху тях, особено върху заключения от рода на това, че в Плиска намирали в случай на заплаха убежище 1 000 000 прабългари, защото така му казал (устно) Николай Овчаров, а Димитър Станишев пишел, че толкова българи се преселили на Долния Дунав. Подобни „непреки начини" за определяне броя на Аспаруховите прабългари се намират в разрез с всички изследвания по средновековна демография и представляват свидетелство единствено за безотговорността на своите автори. В земленото укрепление на Плиска наистина могат да се поберат толкова хора, но колко време ще останат те там? Такива „доказателства" сочат главно, че авторът няма представа за бита на ранносредновековните общества в Евразия.

Една друга тенденция, която засяга археологическата наука, е недвусмисленото твърдение, че с идването си на Долен Дунав прабългарите заварват многобройно местно население и съвременните българи са резултат от симбиозата именно между тези две общности, докато славяните нямат ни най-малко отношение към образуването на днешната нация. Авторът не посочва факти – нито извори, нито паметници – базира се на разсъждения върху отделни езикови явления, както впрочем е в цялата книга. Би могло все пак да се консултира, след което ще научи за най-продължителната дискусия в българската археология по проблема за прекия континуитет и хиатуса между късноантичната и ранносредновековната култура. Но дори и най-отявлените привърженици на континуитета не изказват мнение, че завареното късноантично население между Дунава и Стара планина играе съществена роля във формирането на старобългарската култура.

В книгата има нещо много характерно, което рядко се среща в съчинения с претенции да бъдат означени като „наука". Авторът постоянно обърква понятията във времето: той смесва българите от Първото царство с тези от Второто, а после и със сегашните им потомци. Не е наясно с термина етнос и неговото развитие – за него руси, поляци, сърби са един етнос, понеже били славяни. На това ще се изсмее всеки специалист по културна антропология. Що се отнася до етническата идентификация на археологическите култури, той просто не е разбрал елементарното – културата, особено археологическата култура, е сложна субстанция и не може да се решава от движение, със субективни умозрителни разсъждения.

Написаното дотук съвсем не оценява дали авторът е изпълнил задачата, поставена в „уводните думи. Просто бих искал да обърна внимание, че той отрича изцяло съществуването на археологията като наука, на нейните методи, средства и постижения, с други думи на нейната идентичност и легитимност. И то не на българската, а на археологията изобщо. Що се отнася до издателите от общобългарска фондация Тангра – ТанНакРа, ако се интересуват от истината, а не от достигане на някаква цел с всякакви средства, би могло да издават (освен тези) и емпирични съчинения. Там, където фактите са истински, а не измислени. От измисленото българите няма да спечелят. Напротив, издаването на „свободни полети" из историческото пространство само накърнява образа на съвременното българско общество пред цивилизования свят и издава комплекси, които не правят никому чест. Най-малко на хуманитарния разум в съвременна България.

Станислав Станилов

Славчо Чолаков. Библиография на българската палеоантропология. С., изд. АГАТО, 1998, 76 стр.

Известно е, че археологическата наука има преки и непосредствени релации с редица други научни дисциплини, които в определени моменти са в нейна помощ, а в други са подпомагани от нея. Без да подценявам значението на такива фундаментални науки като архитектурата, изкуствознанието, езикознанието и пр., мисля, че отношенията между археология и антропология (палеоантропология) са особено важни и необходими. Това се дължи на много причини, от които две са според мен основни. Преди всичко човешкият костен материал се среща при археологическите разкопки изключително често и това става предимно в затворени комплекси (некрополи, гробници, отчасти в жилища и други сгради). Тази особеност предлага сравнително точна хронология на находките (в това число и на костните останки), което от своя страна е особено важно при изясняване на редица особености на материалната и духовната култура на различни човешки общества.

Втората причина, поради която археолозите се нуждаят от своевременната помощ на антрополозите, е значителната специфика при използването на научни методи. Докато един археолог може да придобие (разбира се, с много труд и старание) известни познания в областта на архитектурата, изкуствознанието, етнографията, лингвистиката и пр., за антропологията е почти невъзможно. Това именно предопределя и обуславя необходимостта от тясно взаимодействие между археолог и антрополог. На практика в нашите условия тя се осъществява пълноценно в археологическите разкопки и нагледен пример за това е излязлата от печат „Библиография на българската палеоантропология" на Славчо Чолаков, обхващаща почти изцяло трудове, изградени на добити от теренни проучвания материали.

Неголямата по обем книжка започва с предговор от автора. Трябва да се съжалява, че той е съвсем кратък и в него би могло да се представят, макар и сбито, състоянието на антропологичните изследвания, постиженията на антрополозите и бъдещите задачи, които стоят пред тях.

От 1873 г., когато се появява първото изследване върху български костен материал (черепи), до 1997 г., когато завършва „Библиография"-та, са обнародвани 420 статии и научни съобщения. Ако проследим интензивността на тяхната поява, ще видим, че до освобождението от турско робство излизат 4 труда – само на чужденци и на френски и немски език. Предмет на тяхното изследване са само материали от епохата на османското владичество.

През следващия период, обхващащ времето 1879 – 1941 г., са обнародвани 45 труда, което обобщено е по-малко от едно заглавие на година. Този малък брой показва, че антропологичната наука все още се намира в начален стадий на развитие, въпреки че тогава се налагат имената на изтъкнати български антрополози – Ст. Ватев, М. Балан, К. Дрончилов, К. Каданов. Любопитно е, че първото българско изследване принадлежи на неуморните братя Шкорпилови (1890), но истински професионален поглед може да се види през 1909 г. в обобщаващия труд на Ст. Ватев и в статията на Р. Попов, засягаща праисторически материали от Коджадерменската селищна могила. Може да се отбележи също, че за първи път антропологични наблюдения за ранните българи прави Б. Еллих въз основа на костни останки от Абоба-Плиска (1905).

Периодът след Втората световна война (1946 – 1997) може да се определи като време на зрелост и окончателно утвърждаване на антропологичната наука. Обнародвани са около 370 труда, което прави средно по 7 на година – един добър количествен показател. Важното е обаче да се подчертае, че в качествено отношение изследванията се издигат неимоверно и добиват европейски измерения. Появяват се и се утвърждават редица изтъкнати учени, изследванията на които получават не само национално, но и международно признание – П. Боев, Й. Йорданов, Н. Кондова, самият автор Сл. Чолаков. Това е време, за което уверено може да се каже, че антропологичната наука се интегрира много тясно с археологическата и със своите изследвания предлага добри аргументи за историческата, етногенетичната, расовата, физиологичната характеристика на населението, обитавало нашите земи през различни исторически епохи.

„Библиография"-та е снабдена с няколко много ценни указателя. От този на обектите може да се проследи значителното териториално обхващане на различни райони на България, което е онагледено с пълна и добре направена карта. Много е полезен указателят на епохите, от който се вижда, че антропологичните проучвания обхващат всички исторически епохи – от тази на праисторията до XX век. От указателя на авторите може да се почерпи информация за всеки, който е допри-

несъл за развитието на антропологичната наука и степента на неговото участие.

„Библиография на българската палеоантропология“ е значителен принос за цялата българска наука и в частност – за археологията. С нея се запълва значителна пролука в проследяването на хода на интердисциплинарна интеграция между двете науки при изучаването на миналото на племена и народи, населявали българските земи в различни исторически времена.

Димитър Овчаров

Два документа за развитието на българската археология от архива на акад. Димитър Дечев.

В началото на 1948 г. Управителният съвет на БАН решава в институтите на Академията да се проведат обсъждания за състоянието и задачите на съответните науки. На 21 февруари, 6 и 13 март такова обсъждане се устройва в Археологическия институт. Заседанията се председателстват от Тодор Павлов – тогава председател на БАН. В обсъжданията взимат участие Димитър П. Димитров, Кръстьо Миятев, Владимир Георгиев, Христо Данов, Никола Мавродинов, Сава Бобчев, Соня Георгиева, Иван Венедиков, Вера Иванова, Иван Велков, Петър Миятев, Александър Бурмов, Стоян Романски, Димитър Крънджалов, Васил Миков и Андрей Протич. Изказванията, без тези на последните двама, са публикувани[1].

Разискванията са „генерална репетиция“ за проведеното в края на март и началото на април 1948 г. национално съвещание за обсъждане на състоянието на историческата наука. То е организирано от Комитета за наука, изкуство и култура и е ръководено от Вълко Червенков и Тодор Павлов[2]. Задача на това съвещание е полагането на начало на заключителния етап в коренното преустройство на българската историческа наука в „марксистки дух“[3].

На обсъждането в Археологическия институт е развита тезата, че целият преходен период в развитието на българската археология е „младенчески“ и в него са отсъствали истински научни методи. Археологическото знание е било превърнато във формалистично-идеалистическо изкуствознание. Отправени са сериозни обвинения срещу отделни учени и срещу цялата археологическа колегия. Най-тежкото от тях е за подценяване на археологическите паметници на славянското население на Балканите и провеждане на антиславянска интерпретация на издирените археологически материали, с което са обслужвани определени политически интереси.

Още на самото съвещание има изказвания, които се опитват да внесат обективен тон в разискванията и фактически се противопоставят на нападките. Но и след формалния край на съвещанието продължават опитите да се противодейства на тези атаки. В архива на акад. Димитър Дечев, съхраняван в Научния архив на БАН, са запазени черновите на две писма до БАН – едното лично негово, другото – писано заедно с акад. Кръстьо Миятев. Писмата са по повод на конкретни обвинения срещу Археологическия институт и срещу отделни български историци (Васил Златарски и Йордан Иванов), повдигнати на съвещанието. Димитър Дечев и Кръстьо Миятев имат пълните основания да заявят своето мнение по анализираните проблеми. Д. Дечев е действителен член на българския археологически институт от 1922 г., а Кр. Миятев – от 1925 г. И двамата са авторитетни членове на историческата колегия, изявени специалисти в областта на старата история и на археологията. Съдържанието и духът на написаното отразяват обективната и научно издържана позиция на двамата заслужили изследователи, стремежа им към противодействие на явно конюнктурни и силно политизирани становища в трудното за безпристрастно научно дирене време от края на 40-те години на XX век[4].

Документите се публикуват в оригиналния им вид. Поправени са фактическите грешки, допуснати от Д. Дечев в изписването на заглавията и библиографските данни на цитираните от него статии. Направени са някои правописни поправки. Развити са в средни скоби авторовите съкращения.

I.

До г(осподин) Председателя на Българската академия на науките

Pro memoria

На 3 януари т. г., г(осподин) проф. Д. П. Димитров в общото събрание на академията подхвърли обвинението, че Българският археологически институт бил антиславянски и фалшифицирал истината. По-сетне, на 13 март, в своя доклад върху състоянието и задачите на археологията у нас, той излезе и с обвинението, че нашите археолози не застъпвали прогресивни идеи и затова проявявали инте-

рес само към паметниците на господствуващите класи.

Като доказателство за антиславянския дух на Археологическия институт г. Димитров наведе обстоятелството, че славянската археология, с други думи материалната култура на дошлите на Балкански(я) полуостров славяни, преди да се създаде българската държава, била предумишлено занемарена за сметка на тракийската, античната, протобългарската и славяно-българската археология (последната започва с християнизирането на българската държава)[5]. Но и в Русия на първо време са били научно разучавани обектите на гръко-скитската култура, а посетне тия на славянската култура (вж. Славянска археология и етнография в Съветския съюз, стр. 3). Пък и във Франция археолозите на първо време са насочили вниманието си към обектите на римската археология и много по-късно и към тия на келтската култура. А това показва, че занемаряването на славянската археология у нас не почива на предумисъл, а на обстоятелството, че обектите на античната археология са имали много по-внушителна форма от тия на славянската култура. При това не трябва да се забравя, че у нас чисто славянската археология не би могла да добие това доминиращо значение, което тя има в средна и северна Русия, в Полша и Чехословашко, тъй като с преселението на славяните на Балкански(я) полуостров самостойното развитие на тяхната култура е било прекъснато под силното влияние на заварената там антична култура и затова не е могла да остави монументални паметници. Изобщо занемаряването на славянската археология у нас намира достатъчно обяснение и във факта, че нейните обекти в противоположност на тия на останалите видове археология се намират под повърхнината на земята и следователно могат да бъдат открити само чрез разкопки. Но при липсата на достатъчно сигурни външни белези за наличността на едно славянско селище разкопките в много случаи едва ли биха дали някакъв принос към славянската археология. Впрочем, такива разкопки не са били предприемани от нашите археолози отчасти поради липса на достатъчни средства, отчасти поради страха, че тоя вид разкопки могат да изложат 'археологическото дело, ако се окажат безрезултатни[6]. Изобщо от липсата на изследвания на славянските селища не може да се извади заключението, че Българския археологически институт е бил противославянски. До такова заключение може да се дойде само, ако в Известията на Археологическия институт са намерили място статии с антиславянски дух. Обаче грижливото преглеждане на поместените там материали ни показва, че ни една от работите на нашите археолози не е написана в противославянски дух. Същото важи и за обнародваните в Известията на института работи на чужденците неславяни, каквито са трите статии на (Геза) Фехер „Паметниците на прабългарската култура" – ИАИ, III, 1925, 1-90, „Остатъци от езика на дунавските прабългари" – ИАИ, V, 1928-29, 127-158, „Могилни находки от Мумджилар" – ИАИ, VIII, 1934, 106-115, в които се преиздават с известни обяснения намерените дотогава протобългарски надписи, тълкуват се етимологично имената на българските ханове и се опровергава разпространеното у нас предположение, че Мумджиларската могила била издигната от Омортага; изследването на (Z. V.) Tacacs „Chinesisch-hunnische Kunstformen" – ИАИ, III, 1925, 194-229, чието публикуване може достатъчно да се обясни с възприетия от Златарски и Кръстович възглед за хунската принадлежност на протобългарите[7]; статията на Tackenberg „Germanische Funde in Bulgarien" – ИАИ, V, 1928-29, 263-272, която разглежда намерените у нас готски фибули; отчетът на Mansel Arif Müfid върху изследването на гробниците-могили в Източна Тракия – ИАИ, XIII, 1939, 154-189; бележките на (Max) Niedermann относно метричния надпис от Войвода – ИАИ, XIV, 1940-42, 1-7; студията на Гертруда Рудлоф Хиле и Ото Рудлоф относно Пловдив и неговите сгради – ИАИ, VIII, 1934, 379-425; трудът на Elisa Maillard „Etude geometrique de l'église Saint-Jean à Messembrie" – ИАИ, XI, 1937, 243-248, работата на O. Tafrali „monuments byzantins de Curtea de Arges" – ИАИ, IV, 1926-27, 236-250; изчерпателната студия на (Leon) Ruzicka върху античните монети на Кюстендил – ИАИ, VII, 1932-33, 1-216 и приносът на (A.) Raubitschek „Zur Technik und Form der altattischen Statuenbasen" ИАИ, XII, (св. 1), 1938, 132-181, който не е могъл да бъде напечатан в Германия, тъй като авторът му е бил принуден, като антифашист, да напусне Австрия. Липсата на всяка антиславянска тенденция ни обяснява обстоятелството, гдето в Известията на института са поместили свои трудове и четир(и)ма съветски учени, а също и двама сръбски археолози, какъвто е случаят с изследването на Д. Айналов „Боянская роспись 1259 года" – ИАИ, IV, 1926-27, 121-134, със статиите на Н. Брунов „К вопросу о болгарских двуэтажных церквах-гробницах" – ИАИ, IV, 1926-27, 135-144, и „К вопросу об архитектурном стиле эпохи Палеологов в Константинополе" – ИАИ, V, 1929, 187-224, с рецензията на М. Алпатов относно съчинението на Paolo Muratov „La pittura russa antica. (Traduzione di Ettore lo Gatto dal manoscritto russo.

Con 63 illustrazioni. Plamja. Praha – A. Stock., Roma, 1925)" – ИАИ, IV, 1926-27, 348-351, с отзива на (Г. В.) Жидков относно работата на Игор Грабар върху Андрей Рублев, ИАИ, IV, 1926-27, 351-357, със студията на Вл. (Р.) Петкович „Живопис цркве Св. Богородице у Патријаршији Пећкој" – ИАИ, IV, 1926-27, 145-171 и със статията на Н. Вулић „Зевсова статуица у Нишу" – ИАИ, XIII, 1939, 151-153. Към тях могат да се прибавят и трудовете на намиращия се на българска служба руски археолог А. Грабар „Болгарскія церкви-гробницы" – ИАИ, I, 1921-22, 103-135, „Роспись церкви-костницы Бачковского монастыря" – ИАИ, II, 1923-24, 1-68, „Погановският монастир" – ИАИ, IV, 1926-27, 172-210 и „Портретът на бълг(арския) цар Борис I в Рим" – ИАИ, I, 1921-22, 232-233[8] и бележките на пребиващия временно у нас всеизвестен археолог (Н. П.) Кондаков за дейността на починалия руски учен (Владимир Василиевич) Стасов, ИАИ, II, 1923-1924, 205-207 и за съчинението на Al(exandre M.) Raymond „L'art islamique (en Orient. Fragments d'architecture religieuse et civile. Praha, 1924)" – ИАИ, II, 1923-1924, 241-242. Освен това V том на Известията на Института (1928-1929) г. е бил посветен на паметта на наскоро починалия руски археолог Ф. И. Успенски, чествана напоследък и от съветските византинисти в току-що възстановеното списание „Византийский временник". В подкрепа на твърдението, че Българският археологически институт не е бил никога антиславянски, говори най-сетне и обстоятелството, че мнозина от славянските учени, участващи през 1934 г. в IV Византоложки конгрес (под) председателстването (на) проф. Златарски, са предпочели да напечатат изцяло своите научни съобщения в Известията на института. Тъй в ИАИ, IX, 1935 и X, 1936, са поместени голям брой научни съобщения от видни славянски византолози. Ето имената на някои от тях заедно със заглавията на работите им: (В.) Бенешевич от Съветска Русия – „Goprus scriptorum iuris graeco-romani tam canonici quam civilis" – IX, 137-144; Milos Weingart от Прага – „Analyse philologique des legendes slaves de Constantin et de Methode" – IX, 101-109; Al(exis) Jelacic от Скопие „Les etudes byzantines a l'Universite de St.-Petersbourg durant les derniere annees d'avant guerre" – IX, 147-149; N(icolas) Vulic от Белград „L'origine ethnique de l'empereur Justinien" – IX, 400-405; V. A. Pogorelov от Братислава – „Чешскіе продолжатели Кирилло-Мефодіевской литературной традиціи", X, 3-15,; M. Budimir от Белград „Digenis und Marko Kraljevic" – X, 16-18; W. Mole от Краков „Gibt es ein Problem der Renaissance in der Kunstgeschichte der slavisch-byzantnischen Lander?" – X, 29-36; Vl. Petkovic от Белград „Die „Genesis" in der Kirche zu Decani", X, 48-56; G. Boskovic също от Белград „Note sur les analogies entre l'architecture serbe et l'architecture bulgare au Moyen Age" – X, 57-74.

Едва ли толкова много учени от славянски и неславянски произход, чиито имена вече споменах, са могли да се съгласят да им се обнародват работите в Известията на археологическия институт, ако наистина са смятали, че в тях се фалшифицира истината, както твърди изрично г(осподин) Димитров. Очевидно той е станал в случая жертва на своеобразното схващане, че когато двама учени при разрешаване на една проблема дойдат до два противоположни извода, единият от тях непременно ни поднася истината, а другият – нейното фалшифициране. И тъй, ако приемем възгледа на г(осподин) проф(есор) Крънджалов, че бермата не е характерна за прабългарските валове – ИАИ, XV, 1946, 37-50 и възгледа на г(осподин) проф(есор) Миятев, че сасанидската художествена традиция е минала у прабългарите чрез посредничеството на Византия (Мадарският конник у ИАИ; V, 1928-29, 121-122) за верни, то въз основа на схващането на г(осподин) Димитров би трябвало да обявим за фалшификатори на истината г(осподата) Шкорпил и Протич, тъй като първият от тях смята, че бермата е характерна за прабългарските валове (Известия на Руския археологически институт в Константинопол, X, 1905, 396), а вторият твърди, че въпросната традиция е оказала непосредствено своето въздействие върху прабългарската култура (Пролом, 1923, 347 и сл. и ИАИ, IV, 1926-27, 211-235). Всъщност Шкорпил, както и Протич, са работили в случая без предумисъл – bona fide, и затова дори при предположението, че г(осподата) Крънджалов и Миятев са абсолютно прави, не можем да твърдим, че Шкорпил и Протич са фалшифицирали истината, до която невинаги се догажда с един замах.

Г(осподин) Димитров твърди също в своя доклад, че само работите на г(осподин) Шкорпил били прогресивни, от гдето следва, че работите на останалите наши археолози са непрогресивни. Навярно във връзка с това той ги укорява, че насочвали вниманието си само към характерните за господствуващата класа паметници и не се спирали върху находките, които говорят за бита и поминъка на широките маси. Но публикуваните статии на г(осподин) Шкорпил, каквито са напр. „Археологически бележки от Черноморското крайбрежие", – ИАИ, VI, 1930-31, 57 и сл., „Печати върху амфори от Черноморското крайбрежие", – ИАИ, VIII, 1934, 24 и сл., „Антични паметници с изобра-

жение на тракийския конник във Варненския музей" – ИАИ, XIII, 1939 (129) и сл., не се различават по своя характер от работите на останалите наши археолози. При това, те не са пренебрегвали и находките, които говорят за бита и поминъка на широките маси, както може да се заключи от следните места в ИАИ: I, 1921-22, 210-211 (И[9]; IV, 1926-27, 302-303 (Мошлов); V, 1928-1929, 33-36 и 47-48 (Велков); 329 (Мушмов); VI, 1930-31, 249 (Цончев), 250 (Кацаров); VII, 1932-33, 271 и 273 (Филов); 287-288 (Кацаров), 421 (Велков); VIII, 1934, 61 (Кацаров); XI, 1937, 62-66 (Филов), 207-213 (Миков) и др.

Изобщо споменатите тук твърдения на г(осподин) Димитров могат да дадат на незапознатите с изданията на Археологическия институт една превратна представа за дейността на нашите археолози[10]. От друга страна пък не са засегнати от г(осподин) Димитров някои отрицателни страни на археологическото дело у нас до 9 септември 1944 г., които още не са напълно премахнати. А такива са: 1) неподреденост на музейните сбирки, 2) привичката да се започват едновременно разкопки на няколко места и да се оставят незавършени, като се преминава към нови разкопки, 3) не строго научния начин на разкопаване, който в много случаи се доближава до иманярското ровене, 4) желанието да се доберат на бърза ръка до повече обекти, за да имат достатъчно материал за публикуване, 5) неравномерно разработване на отделните видове археология поради липса на план и системност.

Във всеки случай не може да не се признае, че археологическото дело е нас е било спъвано 1) от липса на средства и 2) от липса на подготвен персонал. Първата липса засега е премахната благодарение на щедростта, която проявява отечествено-фронтовското правителство спрямо науката и нейните представители. Но втората липса ще продължи и занапред на съществува, ако не се вземат своевременно мерки да се създаде един кадър от млади археолози. Що се отнася до славянската археология, то подготовката на тоя кадър може да стане само в Съветския съюз, Полша, Чехословашко. По отношение на другите видове археология, подготовка може да се получи и в неславянските чужди страни.

София, 24 март 1948 г.

(Без подпис)

НА-БАН, ф. 145к – Димитър Дечев, а. е. 39, л. 1-4.

Ръкопис, чернова.

II.

До Историко-филологическия клон на Българската академия на науките

В изпълнение на решението на почитаемия Клон (дневник -... 1948 г.) ние проучихме обвиненията, които г(осподин) проф(есор) Крънджалов, във връзка с доклада на г(осподин) проф(есор) Димитров, изнесен на 13 март т. г. в Археологическия институт, отправи спрямо двама покойни членове на Клона, Йордан Иванов и Васил Златарски, и не можахме да установим в случая тук следващите подробности.

Депозираният в Археологическия институт текст на изказването на г(осподин) Крънджалов по повод горепоменатия доклад съдържа следния пасаж: „Преди 1914 г. и Йордан Иванов, и Васил Златарски бяха писали впечатленията си от посещението на гр(ад) Болгар за някаква политическа цел, той би трябвало да стори това или в излязлата през 1917 г. книга „Българите в Македония", или при някой друг случай през време на войната, в която България бе на страната на Германия. Вместо това ние виждаме, че (Й.) Иванов обнародва бележките си за Болгар и за волжките българи тепърва в 1926 г., т. е. седем години след привършване на войната[11]. Ние ще разгледаме накратко статиите, в които (Й.) Иванов предава тия свои бележки.

В първата своя статия „Сегашните „българи" при Волга" (в. „Мир" – 7673 от 23 януарий 1926 г.) (Й.) Иванов изтъква, че в Нижни Новгород попаднал на цигани, които се наричали българи и обяснява тоя факт с обстоятелството, че отритнатите и презирани цигани обичали да си прикачват чужди народностни имена, каквито са копти, бохемци, българи, ромеи и с това се подреждали между почтените народи. Във втората негова статия „Миналото на гр. Болгар на Волга" (в. „Мир" – 7676 от 27 януари 1926 г.) се предава в сбита форма цялата история на Волжка България, като се изнасят и сведенията на руските хронисти за отношенията между град Болгар и руската държава. Третата статия на (Й.) Иванов „Битови черти на волжките българи" (в. „Мир" – 7680 от 2 февр. 1926 г.) ни дава само сведения на арабските писатели за обичаите, начина на живеене, хранение и т. н. у волжките българи. В четвъртата статия „Развалините на Болгар" (в. „Мир" – 7688 от 11 февруарий 1926 г.) (Й.) Иванов ни предава накъсо резултатите на предприетите от руски археолози изследвания на гр. Болгар. Към тия четири статии на Иванов се прибавя като пета „Еврейски вести за произхода на прабългари-

те" (в. „Мир" – 9199 от март 1931 г.), чието съдържание е достатъчно уяснено от самото ѝ заглавие. Само в две от тия пет статии се загатва известно съотношение между волжките българи и създателите на нашата държава, именно в статията „Битови чърти на волжките българи", гдето се казва между другото, че тюркският диалект на днешните чуваши, които някои учени считали за потомци на волжките българи, може да послужи като ключ при отгатване значението на няколкото известни сега лични имена и думи на Аспаруховите българи, и после в статията „Развалините на Болгар", гдето пък се изказва предположението, че планът на Абоба и Плиска можел да се сравни с тоя на Болгар, доколкото и в двата случая имало външно и вътрешно укрепление, и че намерените в землището на тоя град статуи, представящи лица с чаша в ръка, трябвало да бъдат използвани при сравнителното изучаване на Мадарския конник, който, както било известно, държал също така чаша в лявата си ръка. Но първото от тия две съотношения между волжките българи и създателите на днешната българска държава носи филологичен характер, а второто – археологичен характер, и следователно и двете съотношения не засягат ни най-малко племенната принадлежност на днешния български народ. Ако, въпреки това, (Й.) Иванов проявява интерес към миналото на волжките българи, то това се обяснява предостатъчно с факта, че техни сънародници са организирали нашата държава, без да е пострадал от това чисто славянския ѝ облик. Впрочем и русите са си останали славянски народ, ако и тяхната държава да е била устроена от едно неславянско племе – варягите. Пък и днешните французи са романски народ, ако и да са били обединени в отделна държава от германското племе франки.

Що се отнася до Златарски, то той в История на първото българско царство, том I, част I, 1918, стр. 115, споменува волжките българи само поради сведенията на Теофана и Никифора за разтурването на Кубратовата държава.

Очевидно обвинението на г(осподин) проф(есор) Крънджалов, че Иванов и Златарски са били оръдия на противославянската политика на Фердинанда, е напълно несъстоятелно и явно е пропито от тенденцията да се покруси честта и паметта на двама академици, чиито огромни заслуги за развоя на българската наука едва ли могат да бъдат оспорвани.

София,
май 1948 г.

Подпис (Димитър Дечев)
Подпис (Кръстьо Миятев)

НА-БАН, ф. 145к – Димитър Дечев, а. е. 40, л. 1-6.

Ръкопис, чернова

[1] Дискусия за състоянието и задачите на българската археология. – ИАИ, XVII, 1950, 431-480.

[2] Вж. стенограмата му в: Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии. Съст. **В. Мутафчиева, В. Чичовска** и др., С., 1995, 203-386.

[3] За съветския модел при провеждането на подобни съвещания Вж. Стенограма совещания по вопросам истории СССР в ЦК ВКП(б) в 1944 году. – Вопросы истории, 1996, № № 2-9.

[4] Вж. оценката за дискусията от 1948 г. в: **Д. Овчаров.** Археологическата наука и Българската академия на науките (По случай 125-годишния ѝ юбилей). – Археология, 1995, кн. 1, с. 6.

[5] Вж. обвиненията на Д. П. Димитров в: Дискусия за..., с. 439-441.

[6] Проблемите около разкриването на раннославянската материална култура по българските земи явно са много по-сложни, отколкото са изглеждали на опонентите на акад. Д. Дечев, и вероятно се дължат в голяма степен на обективни причини, отколкото на някакво субективно бавене. Ето мнението на един съвременен археолог – „... дълго време у нас не бяха известни следите на раннославянската материална култура. Интересът към тях води своето начало от края на четиридесетте години и е свързан най-напред с името на Кръстьо Миятев, а сетне на Станчо Станчев (Ваклинов) и Живка Вължарова, която откри и представи на археологията първите раннославянски материали у нас. Това обаче стана едва през шестдесетте години и независимо от многото усилия проучванията на раннославянската материална култура все още има, тъй да се каже, разпокъсан характер – не носят ясни резултати и категорични заключения" – **Ст. Станилов**, Славяните в Първото царство. С., 1986, с. 6.

[7] За тези възгледи Вж.: **В. Златарски**, История на българската държава през средните векове Т. I, част I, С., 55-175.; **В. Бонева**, Историкът Гаврил Кръстевич. – ИПр, 1993, кн. 4-5, 182-209.

[8] Тук Дечев греши. Такава статия на А. Грабар липсва в посочения том.

[9] Тук Дечев греши. Материал на Игнатиев липсва в посочения том.

[10] Дискусия за..., с. 475.

[11] Двамата професори публикуват отчет за пътуването си още през 1916 г. – Вж.: **В. Златарски и Й. Иванов**, Доклад за научната обиколка в Русия през 1914 г. – Летопис БАН, кн. III, 1916, 99-108.

Николай Проданов

Една нова придобивка за латинската епиграфика J. Kolendo, V. Bozilova. Inscriptions grecques et latines de Novae (Mesie Inférieure), Bordeau 1997.

След системното много добро издаване на надписите, открити при разкопките в Нове през всичките години на интензивна работа на българо–полската експедиция, в края на 1997 г. в Бордо излезе и пълен корпус на Латинските и гръцките надписи от Нове. Латинските надписи в него са обработени от В. Велков и Йежи Колендо, а гръцките, поради преждевременната смърт на В. Велков, са дообработени от А. Бресон и Т. Древ Беар от Университета в Бордо. Изданието е осъществено в резултат на конкурс на Министерството на външните работи на Франция.

В кратко въведение Й. Колендо коректно е посочил всички, които по един или друг начин са помогнали за постигане добрите качества на изданието. Това потвърждава убеждението, че винаги при една по-голяма работа добрите колегиални отношения и толерантността изиграват своята положителна роля. В това отношение много коректни са и бележките на А. Бресон, който макар че е трябвало да работи върху незавършения ръкопис на В. Велков му отдава заслуженото и посвещава своята част на паметта му.

В твърде подробния увод Й. Колендо разглежда историята на проучванията на военния лагер, като привежда много богата литература по отделните въпроси, без да пропусне почти нищо съществено от известното до момента. В този увод много добре са съчетани данните, които дават епиграфските паметници с резултатите от археологическите проучвания. В него Й. Колендо демонстрира отлична осведоменост по всички засегнати в литературата въпроси. Това проличава и в интерпретацията му на отделните паметници, както и на поставените от надписите проблеми. Прави впечатление, че Нове е не само много важен военен лагер, който се е запазил като такъв много дълго време, но е и най-системно проучван археологически обект. От цитираната от авторите в това изложение литература става явна много голямата изследователска дейност на проучвателите на града в интерпретирането на всички новооткрити материали. Твърде прецизни и сполучливи са и обобщенията им за редица много важни проблеми за изясняване историята на Нове от момента на неговото възникване като военен лагер до периода на късната античност. Богатият епиграфски материал почти винаги е бил обект на своевременна интерпретация. Интерес представлява един надпис, открит при изкопа на крепостната стена на Нове, посветен на dea Placida от аугусталис на муниципиума Нове. Това представлява едно интересно сведение, което още не е потвърдено от археологическите проучвания, но е указание за съществуване и на цивилно селище, и то с ранг на муниципиум.

Подробният преглед на историята на Нове, направен на базата на писмени и епиграфски данни от Й. Колендо, сполучливо съчетани и с данните от интензивните разкопки на лагера, показват не само ясно изразено присъствие на елинизирани граждани или дори елини и малоазийци, но свидетелстват и за засилването на контактите с източните части на Империята, където гръцкият език винаги е имал приоритет. Това говори и за по-голямата независимост на този район на Балканския полуостров и отслабване на романизацията, както и за възраждане на местната култура.

Самото разпределение на надписите е направено възможно най-прегледно.

На първо място са поставени посветителните надписи, които в случая са и най-много. Почетните надписи с официален характер са отделени в две групи – императорски и сенатски, и освен това в отделна група са поставени милярните колони. Следват надгробните паметници и на последно място – неопределените фрагменти. По-усложнени, но в същото време много улесняващи ориентирането в надписа, са кретичните знаци – освен обикновените три вида скоби са прибавени и още един вид за повреден и не много ясно четлив текст. По-интересно е другото разнообразие на диакретични знаци, което помага за много подробно разчитане на текста – и т. н. Всеки отделен номер носи максимално точно представящо го заглавие. Това изключително много подпомага ориентирането в характера на надписите. Тези заглавия са дадени така прегледно и ясно към всеки отделен номер, както и в съдържанието на тома. Принципът на максимална яснота и прегледност е спазен и във всеки отделен надпис, като са използвани различни шрифтове и различно надебеляване на текста. Всички надписи са въведени в общата система на PETRAE, в която компютърна програма те са обработени. За това говори и номерацията в

началото в скоба, която отразява именно тази кодова система на програмата.

Преди всичко много издържано научно е и двойното изписване на надписите – паралелно с главни букви изписан текст като факсимиле и литературно оформеният текст. Това дава възможност за проверки и за допълване в разчитането на надписа. Научно издържан е и подробният коментар на всеки отделен номер. Обясненията към всеки паметник са много подробни и се отнасят както към надписа, така и към изображението, към което той е поставен. В някои случаи, разбира се, се прокрадват и неточности. Например при обяснението на много интересния паметник на Аполон Кендрисос, за който много е писано и това е отразено в коментара, въпреки че е отбелязано изображението на Тракийския конник и връзката на епитета с тракийския култ, името е определено като епитет на Аполон, а не като синкретичен култ с местното тракийско божество Кендрисос. При № 27 – посвещение на Юпитер Долихен, представен само с IOMD, както и самите автори предполагат, може да е и Depulsor. Не е много убедително и да се търси в Нове непременно отделен храм на Юпитер Долихен. По-вероятно е тези посвещения на официалния култ на Юпитер да са били поставени в неговия храм, който за съжаление за сега не може да се локализира. Повечето от надписите имат по няколко публикации и поставят много проблеми, свързани с религията и характера на Нове като военен лагер с ясно изразена романизация. Тези проблеми са изложени възможно най-ясно и прегледно, като по почти всички въпроси авторите имат свое добре аргументирано становище. Преводите, които обикновено създават известна субективност във възприемането на текста, тук в повечето случаи са максимално ясни и точни, което само помага за по-доброто възприемане на надписа и неговото значение. Личи голямото старание за обективно обяснение на използваната в тях терминология. Може би малко престараване има при поставянето на обяснения в скоби, поради лаконичността на езика на надписа.

Много добрата компютърна обработка на надписите е дала възможност и за изработване на полезни и разнообразни индекси, улесняващи ползването на корпуса. Преди всичко в един общ индекс са дадени всички по-важни термини и думи, използвани в надписите, в най-различните им форми. Отделен индекс дава всички собствени имена, като са разграничени собствени и гентилни имена, в пълната им форма, в която са употребени в надписите. В отделни рубрики в същия индекс са дадени *sumomina* от различен произход при сложната номинация на империята. Отделно са представени трибите. Много добре е изработена в самостоятелен индекс номинацията на императорите, срещаща се в надписите, епитетите на легионите, местните имена и имената на провинциите, имената на села и градове. Отделени в индекс са и имената на боговете и героите, използваните епиклези на божествата, имената на месеците и датировките по римския календар.

Настоящото издание на гръцките и латинските надписи от Нове радва не само с това, че най-после налице е събран целият епиграфски материал от един град, и то от град с такова голямо значение като Нове, удоволствието ни е голямо и от качеството на тази публикация – както по съдържание, така и като техника и художествено оформление. Можем само да поздравим всички, които имат заслуги за това, и да пожелаем да има повече така обработени латински епиграфски материали от нашите земи, даващи толкова ценна информация за тяхната култура, религия и организация.

Златозара Гочева

Преглед

Регионална научна конференция „Археологическите проучвания в Карнобатския край“

Конференцията се проведе на 28 и 29 октомври 1998 г. в град Карнобат в рамките на „Литературни дни Карнобат – 1998 г.“ Тя бе посветена на 50-годишнината от смъртта на Атанас Игнатиев Караиванов – родоначалник на археологическите проучвания в Карнобатско и основоположник на Градския исторически музей. През 20-те години на нашия век той организира първите проучвания на Карнобатската крепост и на могъщите останки при село Лозарево. Със събраните от обхожданията археологически материали през 1929 г. той слага началото на първата археологическа експозиция, разположена в гимназията на града. Всъщност с това се поставя началото на Градския исторически музей. Въпреки това Карнобатския край остава някак встрани от бурното развитие на археологията в по-късните години и особено през 60-те и 70-те години на нашия век. Едва от 1986 г. малоброен, но ентусиазиран колектив, въпреки липсата на традиции, на материална база и недостатъчни финанси, успя да запълни тази празнина на археологическата карта на България.

Извършените през 1986–1996 година комплексни археологически и етнографски експедиции дадоха възможност да се констатира състоянието на проучванията на различните обекти през съответната епоха към днешна дата. Най-напред д-р Димчо Момчилов, директор на музея в Карнобат, направи съвсем кратък преглед на постигнатите резултати от археологическите проучвания в района през последните години.

Н. с. д-р Явор Бояджиев (АИМ – София) обясни мястото на Карнобатско в Източна Тракия и ролята му в неолитизационните процеси през VI хилядолетие пр. Хр.

Ст. н. с. д-р Румяна Георгиева (И-т по тракология – София) разгледа различните паметници на тракийската култура в Карнобатския край през II – I хилядолетие пр. Хр.

Н. с. Цоня Дражева (ИМ – Бургас) разкри поселищния живот в периода I – IV в. в Карнобатско по археологически данни и по-специално проучването на късноантичната и ранносредновековна крепост в местността „Градището“ (Галое) край село Лозарево, Бургаско.

Ст. н. с. д-р Живко Аладжов (АИМ – София) представи подробно новоразкопания мартириум в Карнобатската крепост, един от извънредно редките паметници, който е и сравнително добре запазен и поставя много проблеми пред изследователите. Авторът разкри развитието на крепостта като култов и църковен център Маркели – Анастасиопол.

С голям интерес бе посрещнат докладът на н. с. д-р Бони Петрунова (АИМ – София) на тема „Битови изображения върху надгробни паметници от еврейския некропол в град Карнобат – форми и семантика“.

Ст. н. с. д-р Дочка Владимирова-Аладжова (АИМ – София) разгледа монетното богатство на Карнобатския край и в частност се спря на уникалния паметник – меден слитък от село Черково, както и на колективните находки от с. Драганци и Вълчин. Нумизматичните паметници документират този район като важен стопански и търговски кръстопът.

В рамките на форума наследниците на Атанас Караиванов разказаха спомени за неговия живот и дейност.

В края на конференцията се проведе дискусия, а след това ст. н. с. Ж. Аладжов и ст. н. с. Р. Георгиева – научни ръководители на изявата, обобщиха резултатите от нея, проблемите и задачите за по-нататъшните проучвания.

Участниците и гостите на събитието посетиха Карнобатската крепост, където бяха разведени от ръководителя на разкопките ст. н. с. д-р Живко Аладжов. Докладите от конференцията ще бъдат издадени в специален сборник.

Живко Аладжов

НОВА АРХЕОЛОГИЧЕСКА ПЕРИОДИКА

RHODOPICA. Научно периодично списание на Дружеството на археолозите и историците в Смолян. Г. I, 1998, кн. 1. Смолян, 287 стр. Редакционна колегия. Главен редактор Никола Дамянов.

Още в уводните думи на главния редактор се подчертава, че „Родопите имат страшна, красива и славна история". Сега можем определено да кажем, че тези скъпи на всички ни Родопи имат и свое историко-археологическо списание.

В първата книжка са поместени разнообразни по своето съдържание и проблематика статии, научни съобщения, критични бележки и други материали. Значително място заемат работите с археологическа тематика. Обнародвани са статии за тракийската култура в Родопската област, погребални обичаи, култови места на траките, раннохристиянски църкви и некрополи. Не са отминати и паметниците на нумизматиката и антропологията, както и изследвания върху демографските процеси в региона, съотношението между християнство и ислям, етнографски проучвания на родопското население.

Особен интерес представлява статията на чл.-кор. Страшимир Димитров, в която аргументирано се оборват неверни и тенденциозни твърдения за българите-мохамедани в една почти апокрифна книга на Мехмед Дорсунски. Обективният и задълбочен анализ на автора завършва с думите: „Добре е, че не такива като него (М. Дорсунски – б. Д. О.) правят климата и дават лицето на родопските българи-мохамедани".

Много оригинален характер имат и други раздели, в които се проследяват съдбата и историята на бележити личности от Родопската област, изследва се генеалогията на видни родове, дават се библиографски и книжовни сведения за новата литература. Сред хроникалните данни е намерило място отбелязването на дейността на наскоро починалия и отдал много сили за проучване на Родопите член на Археологическия институт на БАН, ст. н. с. д-р Мечислав Домарадски.

Много скоро след появата на първата книжка излезе от печат и втората, което показва, че поредицата има бъдеще и това се дължи в немалка степен на нейния спонсор Петър Манджуков.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ/ARHAEOLOGICAL NOVELTIES. Периодично издание за научни съобщения за нови и неизвестни археологически паметници. Г. I, 1998, бр. 1. Изд. ALEA, 48 стр. Редакционна колегия: Кръстина Панайотова, Жарин Величков, Катя Меламед.

Всъщност това е пилотният брой на едно периодично издание, което си поставя за цел да довежда до читателите и научните работници бързо, макар и много обобщено, известия за най-нови археологически открития. Списва се на две колонки на български и английски език, което е голямо преимущество и трябва да се приветства.

Първата книжка съдържа 12 статии, обхващащи в хронологичен ред всички исторически епохи. Предложени са съобщения за скални праисторически светилища, метални пластични украшения и скулптурни паметници от античността, кръстове-енколпиони и украси от средновековието, рисунки-графити, теренни проучвания на некрополи и църкви. В едно съобщение с музейна насоченост се предлага отзив за изложба в залите на Националния археологически музей, посветена на годишнината от началото на разкопките в Сборяново, Исперихско.

Неотдавна излезе и вторият брой на това много полезно списание, дело на възпитаниците на Нов български университет Младен и Лили Рачеви, които са получили своята археологическа подготовка от преподаватели в състава на Археологическия институт на БАН.

СТАРИНИ. Списание за Балканска археология. Г. I, 1999, бр. 1, 126 стр. Изд. АГАТО. Главен редактор Васил Николов.

В тези тежки години за издаване на научна литература появата на „Старини" е издателски подвиг и предизвикателство. Това се дължи на ревността на издателите му Атанас Койчев и Ангелина Радева, както и на първите негови сътрудници и редактор.

Много ясно трябва да се подчертае, че това е първото българско списание, което си поставя за задача изследването и обнародването на паметниците на материалната и духовната култура от различни исторически епохи на територията на Балканския полуостров. Въпреки че тази идея не е осъществена в първата книжка докрай, налице са явни предпоставки, че това ще бъде постигнато по-нататък. Призивът за дейно сътрудничество на български и чужди изследователи несъмнено ще бъде чут и осъществен.

В първия брой на списанието са намерили място интересни статии и научни съобщения, засягащи важни въпроси от хронологията на късния неолит, за предназначението на тракийските могили, за градоустройството през античната епоха, изследвани са епиграфски паметници от Вардарска Македония. Заедно с няколко по-кратки съобщения и данни за новооткрити старини са обнародвани рецензии на излезли в последните години книги в областта на праисторията и нумизматиката. Не трябва да се отмине и последният раздел, в който се предлага информация за редица проведени международни научни симпозиуми и конференции.

Редакцията на сп. „Археология" пожелава на издателите, редакторите и сътрудниците на списанията „RHODOPICA", „АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ВЕСТИ" и „СТАРИНИ" по-нататъшна плодотворна дейност!

Димитър Овчаров

Археологически проучвания през 1998 г.

Секция по праистория

При проучванията на българо-френската експедиция с ръководители **Н. Сираков и Ж. Л. Гуадели** в пещерата Козарника, Белоградчишко, беще установена стратиграфска секвенция, обхващаща пластове от ранния, началото на средния и значителна част от късния плейстоцен. По-съществените резултати се свеждат до следното: в най-долните пластове са открити in situ каменни ансамбли, които по палеонтологическо (засега) датиране са отнесени към края на ранния и началото на средния плейстоцен, в периода между 1 млн. и 0,7 млн г. ВР. Това означава, че са открити едни от най-ранните следи от човек на нашия континент. За най-долното ниво на граветската секвенция се получиха С 14 дати > 31 000 ВР и > 35 000 ВР, които удревняват с 4 – 5 хилядолетия известните данни за началото на тази култура.

Теренни обхождания за издирване на палеолитни обекти са осъществени под ръководството на **С. Иванова.** В района на Побитите камъни, Варненско, е установено заселване през периода на късния палеолит върху най-ниската речна тераса. Проучванията в Западните Родопи – община Борино, Смолянско, показват, че през средния палеолит заселванията са били по високите билни заравненост, през късния палеолит те се ситуират върху речните тераси, а в края на плейстоцена и началото на холоцена находките са по средновисоките била и в пещерите.

Разкопките на раннонеолитното селище Ковачево, Сандански, се извършват от българо-френска експедиция с ръководители **В. Николов, Л. Перничева, М. Лихардус и Ж.- П. Демул.** Проучването на обекта продължава на площ от 550 кв. м. Установени са останки от няколко постройки с колово-плетена конструкция, принадлежащи към най-ранния етап на селището. Орнаменталната украса на съдовете от този първи период намира паралели предимно в Северна Гърция.

Разкопките на терасните неолитни селища Беляковец – Плочите до В. Търново и Орловец до Полски Тръмбеш се ръководят он **П. Станев.** Продължава проучването на раннонеолитния пласт, който в Плочите се отнася към т. нар. монохромна фаза, а в Орловец освен тази фаза са регистрирани напластявания с рисувана керамика.

Под ръководството **на В. Николов** бяха подновени разкопките на селищната могила Банята до с. Капитан Димитриево, Пещерско. Чрез три малки сондажа в периферната част на могилата бяха внесени някои уточнения в стратиграфията и културното отнасяне на неолитния културен пласт. Потвърди се наличието на напластявания от периода Караново I и беше установен характерът на материалната култура от края на неолита, като този период е наречен Капитан Димитриево.

Продължиха и разкопките на селищната могила Караново, Новозагорско, осъществявани от българо-австрийска експедиция с ръководители **В. Николов и Щ. Хилер.** Беше проучена площ от около 180 кв. м в разреза С-Ю. В рамките на проучения пласт с дебелина около 60 см са установени два строителни хоризонта, като горният се отнася към Караново III -IV, а долният – към Караново III. Установените архитектурни останки са силно разрушени.

Българо-немската експедиция с ръководители **Л. Гетов и Я. Лихардус** продължи работата си на обекта Драма-Мерджумекя, Ямболско. Изследван бе пластът от периода Караново V в западната част на селището, където са разкрити останките на 6 къщи. Установени са очертанията на селището от този период в западна посока, както и укрепителната система на селището от началото на периода Караново VI.

Под ръководството на **Х. Тодорова** продължи разкопаването на дворцовата сграда от VII строителен хоризонт на селищната могила върху Големия остров в ез. Дуранкулак, Добричко. С проучването на южната глинобитна стена беше установен и цялостният план на дворцовата сграда, между двойните стени на която се откри строително жертвоприношение. Проучваният VII строителен хоризонт се отнася към средния халколит – IV фаза на културата Хаманджия.

Под ръководството на **Б. Матева** продължи проучването на халколитното селище Чакмака до Голям Поровец, Разградско. Разкопките в два сондажни изкопа предоставиха данни за съществуването на селище в края на ранния халколит. Доразкопани са останки от жилищна постройка.

Продължи проучването на селищната могила Юнаците, Пазарджишко, обект на българо-руска експедиция с ръководители **В. Мацанова и Н. Я. Мерперт.** Предстои изясняването на стратиграфската позиция на двата най-горни халколитни строителни хоризонта. Археологическите материали позволяват отнасянето на тази най-късна част на халколитния пласт към преходната зона между източния и западния

къснохалколитен комплекс.

Под ръководството на **П. Георгиева** се проведоха ограничени по обем разкопки на Козарева могила в землището на Каблешково, Бургаско. В строителен хоризонт от края на халколита беше частично проучена горяла двукамерна пещ, като броят на намерените в нея съдове е около 100.

Секция по тракийска археология

Дейността на Секцията по тракийска археология през 1998 г. бе съсредоточена в следните направления :

1. Селищни проучвания.

Продължи работата по изясняване на селищната система в Древна Тракия през бронзовата и желязната епохи. Главните постигнати резултати са следните:

И. Панайотов и М. Менкова продължиха проучванията на праисторически комплекс от ранната бронзова епоха в землището на с. Мъдрец, община Гълъбово (селищна могила „Гуджова"), представляващи подготвителен етап за цялостно изследване на обекта.

М. Стефанова (НИМ) – продължи проучванията на укрепеното селище от ранната бронзова епоха при с. Михалич, окр. Хасковски, един обект, който обогатява представите ни за контактите между Мала Азия и Тракия през бронзовата епоха.

Изясняване устройството и планировката на селищата от ранната бронзовата епоха бе приоритетно направление в изследванията на **Д. Гергова** и колектив на селищната могила при с. Дядово, окр. Сливенски, осъществени в сътрудничество с Токайския университет. Разкрит бе уникален ансамбъл от жилища с олтари, разположени по дължината на улица, покрита с речни камъни.

Съществен принос за изучаване на селищната система в края на бронзовата епоха дават последните проучвания на **Илия Кулов и М. Стефанович** на обекта при Кайменска чука, близо до Благоевград.

Много нови и интересни данни от същия период дадоха проучванията на **С. Александров,** който започна разкопки на селище от късната бронзова епоха до с. Копривлен, община Хаджидимово, с уникална каменна архитектура и микенска импортна керамика.

Селищните проучвания на обекти от I хил. пр. н. е. през 1998 г. естествено се доминират от продължаващите мащабни проучвания на трите изявени селищни обекта – Водната централа в Сборяново, емпорион Пистирос до с. Ветрен и тракийския селищен център при с. Копривлен по Средна Места. Тези различни по своя характер обекти са се превърнали в модел за селищни проучвания и тяхното изследване допълва информацията ни за тракийската селищна система.

Т. Стоянов и Ж. Михайлова проведоха разкопки в южния и централния сектор на обект „Тракийски град" при Водната централа в Сборяново с оглед доизясняване облика на този гетски селищен център.

В Пистирос продължиха изследванията на градските структури, осъществени в рамките на комплексна българо-чешко-английска експедиция. Паралелно с проучванията в емпориона се проведоха теренни обхождания на района и сондажни проучвания на два синхронни с него обекта при с.Ветрен.

А. Божкова с колектив извърши проучване на античен тракийски селищен център от архаичната, класическата и елинистическата епоха до с. Копривлен, община Хаджидимово. Открити са крепостни стени и над осемдесет ритуални ями.

Н. Теодосиев извърши сондажно проучване на обект „Тракийско селище" при Вратцата, Врачанско.

2. Култови обекти.

Интересни данни за ритуалните практики през бронзовата и желязната епоха бяха получени като резултат от следните археологически проучвания :

К. Лещаков проведе спасителни археологически разкопки на светилище от ранната бронзова епоха – „Черна гора I", при с.Черна гора, общ. Братя Даскалови, разкриващо нови страни от ритуалните практики през този период.

К. Лещаков и Б. Бориславов извършиха теренни обхождания и продължиха проучването на тракийското светилище до с. Доситеево, община Харманли, датирано в късната бронзова и ранната желязна епохи.

Комплекс от 28 ритуални ями, датирани в V-IV в. пр. н. е., е проучен от **М. Тонкова** при спасителни археологически разкопки на обект от късната желязна епоха в землището на с. Гледачево, община Раднево.

Г. Нехризов извърши проучване на обект от късната желязна епоха при с. Болярино, община Раковски. Открити са култови ями, датирани в V–IV в. пр. н. е.

3. Плоски и могилни некрополи

И. Панайотов, С. Александров и М. Менкова проведоха спасителни разкопки на Могила VI от ямен могилен некропол „Медникарово-Искрица", датирана в ранната бронзова епоха. Под могилния насип са открити пет безинвентарни гроба.

Същият екип извърши проучване на „Чадър могила" от могилен некропол в землището на с. Искрица, община Гълъбово. Под могилното пространство са открити един гроб с трупополагане и гробни дарове и съоръжение от ями. Датировка IV в. пр. н. е.

С. Александров продължи проучването на некропола от късната бронзова епоха под базиликата в гр. Сандански. Открити бяха нови 3 гроба с накити и керамични съдове.

Р. Георгиева и К. Ников проведоха разкопки на обект от ранната желязна епоха до с. Полски Градец, община Гълъбово. Проучен е къснобронзов некропол в рамките на поле от култови ями от ранната и късната желязна епоха.

Д. Гергова и Р. Радев извършиха проучване на Голямата свещарска могила и на Могила 1 от Западния могилен некропол. Открити са златни накити, амфорни печати и други находки, датирани в IV–III в.пр.н.е.

Д. Агре отчете проведените спасителни разкопки на надгробна могила от римската епоха в столичния квартал „Дружба". Открито е богато погребение от римската епоха с голямо количество погребални дарове – керамика, накити, пиксида от слонова кост и др.

Спасителните разкопки на надгробна могила в гр. Ябланица разкриха интересна ситуация – кенотаф и жертвоприношения на различни животни.

Две могили при гр. Етрополе допълниха представите ни за присъствието на ями под могилния насип от периода V–IV в. пр. н. е.

К. Велков, Т. Кънчева и В. Игнатов проведоха проучвания на няколко обекта от Новозагорско. Най-интересен е този в Твърдица, където бе разкрит погребален комплекс, който включва погребения, каменни конструкции, ритуални ями и богати дарове, които се отнасят към периода от IV в. пр. н. е. до V в. от н. е.

Спасителните разкопки на надгробна могила в землището на с. Еленово разкриха 9 гроба от XI–XII в., както и находки, датирани в III–IV в., късната, ранната желязна и бронзовата епохи.

Г. Атанасов извърши проучване на нарушен гроб с трупоизгаряне и на ритуална яма, датирани според инвентара и керамиката в IV-III в. пр. н. е.

К. Кисьов (НИМ) проведе спасителни археологически разкопки на тракийски некропол край с. Ново село, община Стамболийски. Проучени са 8 могилни насипа от III в. пр. н. е., преизползвани през III–IV в., и 1 плосък гроб, датиран в ранножелязната епоха. В землището на с. Устина, община Перущица е извършено сондажно проучване на нарушен от иманяри могилен насип от III в. пр. н. е.

М. Балболова (Средец) проучи разрушена от иманяри гробница в близост до града с уникална за Тракия архитектура.

Б. Борисов и Г. Шейлева отчетоха разкопки на зидана гробница от римската епоха в землището на с. Медникарово, община Гълъбово.

В. Паунова отчете спасителни археологически разкопки на могила до с. Слишавица, община Трън.

4. Обхождания и сондажи по програма АКБ.

Едно от приоритетните направления на Секцията по тракийска археология – издирването, регистрацията и проучването на археологически обекти, бе широко застъпено и през 1998 г.

Марлена Кръстева – теренни обхождания в землищата на с. Белозем, община Раковски, и в община Дългопол по сигнал за разрушени от иманяри надгробни могили.

М. Домарадски и Г. Нехризов – теренни обхождания на Казанлъшката котловина. Регистрирани са 19 археологически обекта.

Г. Нехризов и В. Генадиева – теренни обхождания на територията на община Кюстендил. Регистрирани са 13 археологически обекта.

А. Гоцев и Г. Нехризов – теренни обхождания и сондажни проучвания по трасето на газопровода за Р. Турция и Р. Гърция

Г. Нехризов, Р. Миков – теренни обхождания и сондажи в община Маджарово и Ивайловград.

Г. Нехризов – теренни обхождания на територията на летище София.

М. Тонкова – теренни обхождания в община Чирпан и Братя Даскалови.

Т. Кънчева с колектив – теренни обхождания в община Нова Загора.

Секция по антична археология

Изнесените доклади обхващаха обекти в различни региони от страната и се отнасяха до значителен период от древната история на бъл-

гарските земи. Сред докладите за българското Черноморие интерес предизвика по традиция отчетът за разкопките на некропола на гръцката колония Аполония в местността Калфата край Созопол – бяха представени новооткритите в нея гробни съоръжения и инвентар, допълващи информацията за погребалните обичаи от тази епоха. От територията на Созопол бяха представени и находки от друг античен некропол, датиращ от римския период.

От района на Черноморието бяха докладвани още резултатите от подводните археологически проучвания в района на Добруджанското крайбрежие – **А. Салкин,** спасителни разкопки на късноантичен некропол край курорта „Русалка" проведени от **Й. Гатев,** археологически разкопки на крепостта в м. Голямо Еркечко градище, общ. Несебър, с късноантична базилика – **Хр. Прешленов, Д. Кожухаров.**

Сред докладваните обекти от Северна България особено важен с мащабите на разкопките си е Никополис ад Иструм и късноантичното градище при с. Дичин, Великотърновско, където работи българо-британска експедиция под ръководството на **Л. Слокоска** с участието на **Р. Иванов, В. Динчев и Цв. Попова** (АИМ-София)и **П. Владкова и Ив. Църов** – (ИМ-В. Търново) и **А. Поутър** от британска страна. В Никополис ад Иструм се работи в ареата на агората, установени са нови данни за строителните периоди. В Градището край с. Дичин се разкриват няколко постройки с каменно-кирпичен градеж. Прецизирана е хронологията на двата основни периода на обекта – първият от началото на V век до края на третата четвърт на века и вторият – VI век (най-късните монети са на император Юстин II и София).

Представени бяха резултатите от българо-германските разкопки в кастела Ятрус край с. Кривина, Русенско, проведени от екип: **Л. Вагалински, Д. Станчев, Герда фон Бюлов, Свен Конрад, Б. Дьоле, Г. Фукс – Гумолка.** В обект 41, представляващ преториум, е разкрито от селищен период В, в което пожарище са открити 101 монети и ще бъде прецизирана датировката, която е след 408 г. Бе установено, че и изводите за уличната мрежа на Ятрус трябва да бъдат подложени на нова проверка. В стена от селищния период С беше открит вграден олтар с посвещение на Аполон и изображение на конник във висок релеф. Докладвани бяха и резултатите от българо-полските разкопки в римския военен лагер и ранновизантийски град Нове. Сред проучваните обекти през изминалата 1998 г. са и римският град Улпия Ескус при с. Гиген, Плевенско – **Г. Кабакчиева,** античната крепост „Ковачевско кале", Поповско – **Ив. Дончева и Ив. Атанасов,** Абритус – **Г. Чобанова,** късноримската крепостна стена в Трансмариска (Тутракан) – **Л. Вагалински, Ем. Петков,** за която се потвърди, че северната куртина с разкритите 2 кули е била изградена между 192 и 309/10 г, а най-вероятно това е станало по нареждане на Диоклециан в 298/9 г., крепостна стена и некропол при с. Кошарево, Брезнишко – **М. Даскалов.**

От Южна България бяха докладвани спасителните разкопки в големите градски центрове: Филипопол – колектив, и Пауталия – колектив, както и от Кабиле – **Л. Гетов** с колектив. Представени бяха интересни мозайки от епископската базилика в гр. Сандански – **Ал. Милчева, В. Петков.** Сред останалите антични обекти, разкопавани през миналата година в тази част на страната, са: късноантична базилика край с. Варвара, до гр. Септември – **Г. Георгиева;** късноантичният обект Черна гора № 2, Старозагорско – **Кр. Калчев;** селище от римската епоха край с. Гледачево, общ. Раднево – **Г. Шейлева;** селище от землището на с. Медникарово – комплекс „Марица-изток" – **Б. Борисов, Пл. Караклиев;** раннохристиянска базилика и некропол при с. Полски градец, общ. Раднево – **Б. Борисов,** и античен обект край с. Караново – **В. Игнатов.**

Поради усилената строителна и ремонтна дейност в столицата през изминалата година тук бяха проведени спасителни разкопки на няколко обекта, резултатите от които бяха съобщени в отчетите: разкопки в Сердика, двора на АИМ – **В. Динчев** и **Й. Гатев.** Обектът попада в площта на източното предградие на римска Сердика. През II век тук са функционирали леки постройки с дървена конструкция и вероятно с търговски функции. Към края на II в. вече е изградена по-солидна сграда със сходно предназначение, която съществува до средата на III век. В пласта на същата бе открито огромно количество материал – битова керамика, фрагменти от стъклени съдове, тежести за стан, произведения на бронзовата металопластика и т. н. Установени са останки и пластове и от по-късни периоди. Разкопки в раннохристиянски некропол на Сердика – **В. Христова.** Особено интересен беше обобщителният доклад за приключилото проучване в църквата „Св. София", представен от **К. Шалганов.**

Обобщение на резултатите направи ръководителката на Секция по антична археология ст. н. с. II ст. Ал. Милчева, която отбеляза, че проведените през изминалата година разкопки са неголеми по мащаб, но с много интересни резултати.

Секция по средновековна археология

Редовните отчети пред Секцията за средновековна археология към АИМ при БАН се състояха на 1 април 1999 г. в Националния археологически музей. От планираните и получили разрешение за теренни проучвания през 1998 г. експедиции са проведени 24. Изнесените доклади обхващат всички хронологически етапи на средновековната култура. В заседанията взеха участие колеги от всички академични и културни институции, занимаващи се с теренни археологически изследвания, присъстваха и студенти от висшите учебни заведения, където се четат курсове лекции по археология.

Отначало бяха отчетени обектите, които съдържат паметници от късната античност и средновековието: късноантичният и средновековен некропол в района на Кочериново, община Гоце Делчев, ръководени от **А. Божкова** и **В. Кацарова**; комплекс от раннохристиянски базилики и некропол в м. Селище край с. Полски градец, община Раднево, ръководени от **Б. Борисов** и **Р. Спасов. Методи Дасκалов** е проучил античен и средновековен некропол до с. Кошарево, Брезнишко, където открива гроб със сребърна тока, кинжал и гарнитури от периода на Великото преселение. Продължена е и работата на средновековните селища и некрополи при с. Искрица и с. Гледачево, свързани с изкопните работи на енергийния комплекс Марица – изток.

Крайно ограничени са били работите на старобългарския езически некропол при с. Върбяне край Плиска, ръководени от **Р. Рашев**, както и на старобългарската крепост при с. Окорш, Силистренско, ръководени от **Г. Атанасов** и **В. Йотов.**

Според установения ред едно заседание бе посветено на старите български столици – Плиска и Велики Преслав. Разкопки в Плиска отчете експедицията на Археологическия институт при БАН и Националния исторически музей на поминалния комплекс „Плиска – Запад", ръководена от **Р. Рашев** и **С. Станилов**. Открито е второ поминално съоръжение, подобно на това в могила XXII, и гроб с дървен ковчег, сабя и копие, което разкопвачите отнасят към куманите.

П. Георгиев и **Я. Димитров** са продължили да разкопават ранното укрепление, проучвано от съветската експедиция през 80-те години. **Я. Димитров** и **М. Инкова** (НИМ) възобновили разкопките на християнския некропол пред Източната порта на Вътрешния град. През отчетния сезон е работила и българо-германската експедиция начело с **Л. Дончева-Петкова** и **Й. Хенинг** със сондажни изкопи западно от могила XXXIIV.

В крайно ограничен обем са проведени разкопки на територията на Двореца във Велики Преслав, където колективите начело с **Д. Овчаров** и **М. Ваклинова** работят в североизточната част на комплекса. Също така ограничени са били разкопките в Югоизточната зона, ръководени от **Ст. Бонев**, и на Административната сграда, ръководени от **Т. Михайлова.**

По-мащабни са били проучванията на **К. Попконстантинов, В. Плетньов** и **Р. Костова** на манастира в м. Теке Караач, край Варна. Там са открити две пещи с части от сграда, предхождащи основния манастирски комплекс. **Ст. Ангелова** и **Р. Колева** са продължили проучванията в комплекса около старобългарската базилика в Дръстър (Силистра). В друг от националните резервати – Пауталия-Велбъжд – са провеждани спасителни разкопки от **Р. Спасов**, във връзка с ново строителство през целия сезон.

Проучванията на археологически паметници от Второто царство през този сезон остават много слаби както с броя на проучваните обекти, така и с по-разкопаната в тях площ. **Ив. Джамбов** е работил на подградието в Аневско кале край Сопот. **Н. Дамянов** е започнал проучването на крепостта „Кальота" край Смолян , където е разчистена част от крепостната стена. По-значителни са разкопките на **Б. Петунова** и **Г. Абдулов** на крепостта Красен край Панагюрище, където са проучени порта и един от некрополите. От късносредновековните обекти е проучвана единствено джамията в Гоце Делчев от **Б. Петрунова** и **Цв. Комитова.** Изяснени са част от архитектурните проблеми и е открит християнски некропол.

Теренните обхождания през изминалия сезон са също ограничени: **Н. Овчаров, Ив. Джамбов** и **Д. Хаджиева** са проучвали района при устието на р. Боровица, Кърджалийско, а **Б. Петрунова** и **В. Григоров** – землището на община Драгоман.

На отчетите бе докладвано най-значителното откритие на средновековната археология през този сезон – епископският гроб, разкопан от **Н. Овчаров** и **Д. Хаджиева** в църквата „Св. Йоан Продром" в Кърджали. В зидана камера са запазени части от обредното облекло на висш християнски йерарх със златотъкано изображение на Богородица.

Последното заседание бе закрито от М. Ваклинова – заместник–директор на АИМ при БАН, която от името на ръководството поздрави колегията, призова за спазване на установения от Закона и Правилника ред за теренните проучвания и пожела на участниците успехи през настоящия сезон.

Мария Гюрова, Росица Ненова, Бони Петрунова, М. Менкова

Дисертации

Янко Димитров Димитров. Историческа топография на Плиска

Дисертационният труд се състои от: увод, три глави, заключение, библиография и списък на илюстрациите. Съдържа албум с илюстрации към текста – планове, рисунки, фотоси и диаграми на археологическия материал.

Предмет на проучването в настоящия труд е историческата топография на първата българска столица Плиска, като при това се отразяват спецификите ѝ като селищен и археологически комплекс, съставен от няколко ясно обособени части. В резултат на археологическите проучвания през 1970–1990 г. рязко е нараснал обемът на данните, осветляващи и характеризиращи по-ясно етапите на строителството и живота в различните части на Плиска.

Уводът обосновава значимостта на разглежданата тема и посочва обхвата на проучването. В него се дават точни дефиниции за ключовите в дисертацията термини като „историческа топография“ и „културна агломерация“ и се очертават етапите на работа при събиране и изследване на материала от Плиска.

Първата глава на труда представя археологическата карта на столицата Плиска. В началото ѝ е извършен обстоен преглед и анализ на съществуващите и обнародвани досега карти със съдържащата се в тях археологическа информация. Специално внимание е отделено на картите на: К. Шкорпил, Ст. Михайлов, П. Петрова, Р. Рашев. Представената в настоящата дисертация нова карта обединява и систематизира досега известното с придобити от собствени теренни проучвания нови данни за местността. Поставен е акцент върху ролята на изкопите за напоителни системи, даващи възможност за точно ситуиране на паметници без изявен релеф – например за откриването на неизвестни досега селища във Външния град. Включени за изследване са 4 групи нови обекти – каменни постройки; селища – 29 сектора; некрополи в 5 сектора и водопроводи в 5 отсечки.

Втората глава разглежда топографията на Плиска през периода от края на VII до средата на IX в. По-специално внимание е обърнато на дискусионните въпроси относно началото на селищния живот и предполагаемото раннославянско селище тук. Според автора постоянното заселване на територията няма античен характер, а се отнася за времето след създаването на българската държава. При изследването на периода са анализирани предимно археологическите паметници със затворена стратиграфска позиция, като най-детайлно е разгледана произхождащата от тях битова керамика. Разгледани са и паметниците с отворена стратиграфска позиция – много важен проблем тук се явяват откритите останки от дървени постройки и съоръжение в Дворцовия център. Паметниците с отворена стратиграфия в територията на Външния град, разделени по функционално-типологически белези, също са изследвани подробно. В пет от проучените селища са идентифицирани жилищни хоризонти от края на VII – средата на IX век. Направена е характеристика на битовата керамика от езическия период, както и на особеностите на градеж (за постройките).

Последната глава на дисертацията проследява топографията на столицата Плиска през третата четвърт на IX в. до XI в., като паметниците са разделени в два хронологически периода – старобългарски и византийски (след 971 година). Специално внимание е отделено на трите устойчиви части в селищната структура: дворцов център, вътрешен и външен град. Дворцовият център е претърпял няколко преустройства и при него е доста трудно да се датират съвсем точно строителните периоди и съответстващите им жилищни хоризонти. Коренните промени в топографията и цялостния облик на комплекса се засвидетелстват около началото на XI в. Един от най-сериозните проблеми на селищното устройство на Плиска според автора е този за застрояването на Вътрешния град, тук той прави опит за създаване на относителна хронология на ремонтите и преустройствата в каменната крепост. Особен акцент се поставя на районите с жилища-полуземлянки, чиято характеристика доказва два етапа в заселването на обикновеното население в чертите на Вътрешния град. За Външния град авторът определя три категории селищни структури: райони с жилища-полуземлянки, жилищно – стопански комплекси и манастири и специализирани занаятчийски центрове. Най-важна е частта, отнасяща се до характеристиката на районите с вкопани жилища.

Заключението проследява динамиката в промените на градската територия в следните етапи : столичен езически период – тук ядрото е представено от ханската резиденция, около която се създава верига от селища. Вторият

период е обозначен като столичен християнски етап – през него в столицата се издигат редица християнски храмове. Следва следстоличен християнски период, обхващащ според автора годините 893–971, отличаващ се с важни топографски промени – сега Вътрешният град губи своята сакралност, появяват се имения на местни боляри във Външния град. Последният „византийски период", също се характеризира със съществени отлики. Я. Димитров посочва появата на нови квартали и цялостната промяна в облика на Вътрешния град.

Принос на настоящия труд е изключително обстойният синтез на резултатите от 100-годишните проучвания на първата българска столица Плиска. Предлага се пълна карта с 328 паметника от района с подробен каталог и класификацията им. На базата на проучванията си, Я. Димитров извършва и редица корекции в датировката на откритите паметници. Най-сериозното му постижение е опитът находките да се структурират хронологически и да се съотнесат с основните периоди в историческото развитие на града.

На 23. 03. 1999 Специализираният научен съвет по Стара и Средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

Васил Атанасов Николов
Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Караново II–III , III и III–IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа.

Настоящата дисертация включва: Увод, осем глави и заключение – общо 500 машинописни страници + 50 стр. библиография. Илюстративният материал е представен от 30 табла с илюстрации.

Основната ѝ цел е да се обобщят и систематизират многобройните материали от областта Тракия, както и да се въведат в научно обращение непубликуваните комплекси и материали, да бъде изработена нова периодизация и относителна хронология.

Първата глава представя състоянието на досегашните проучвания и публикации относно периода Караново III в Тракия и спецификата на неговия керамичен комплекс. Авторът се спира детайлно на спорните въпроси относно дефинирането на периода „Караново II – III" и предлага културата Караново III да бъде отнасяна към първата половина на късния неолит. Той разглежда и изходните критерии за обособяване на керамичните комплекси Протокараново III, Караново III и Караново III–IV в Тракия. Според него керамичният комплекс на първият период е типичен с появата на две нови форми : плитки паници със слабо удебелен устиен ръб и тънкостенни цилиндрични чаши с вертикална лентеста дръжка с израстък. За периода Караново III – също са характерни някои особени форми – обърнатоконични вани, биконични широки купи, кани с високи дръжки. През периода Караново III–IV се появяват паници с прегънато устие, вани с широка периферия и др. В. Николов разглежда и континюитета в битуването на отделните форми съдове.

Втората глава на дисертацията представя подробна стратиграфия, периодизация и културно диференциране на селищата в североизточните части на Тракия. Сред тях основно място заема тел. Караново, Новозагорско, в който В. Николов определя три последователни постраннонеолитни етапа. Разгледани са и комплексите в Езеро, Веселиново, Драма-Герена, Медникарово, Азмашката могила и Казанлък. При това анализът на керамичните комплекси от проучените селища и селищни пластове доказва, че те не представляват единно явление, а се отнасят към три обособени периоди : период Протокараново III, вариант Караново II–III ; период Караново III и период Караново III–IV .

Отделна част е посветена на методическите принципи за изследване на селищните керамични комплекси – анализ на технологията, анализ на формата (формативен анализ) и анализ на украсата. Четвъртата част на дисертацията представя селищните керамични комплекси от периода Протокараново III в североизточната част на Тракия – пласт II–III на Караново, пласт IV на Езеро и техните специфични керамични сортове. В пета глава В. Николов проследява състоянието на селищните комплекси от периода Караново III в североизточна Тракия – пласт III на Караново с неговата тънкостенна и дебелостенна керамика; пласт IV на Езеро; хоризонт II, III и IV на Веселиново.

Твърде обстойно авторът се е спрял и на представянето на керамичните комплекси от периода Караново III–IV в Тракия. При дефинирането на сиво-черната и червено-кафявата керамика от периода той използва четири критерия: обработка на повърхността, цвят на повърхността, вид и оцветяване на лома и опостнител. Седмата глава на дисертацията

представя териториалния и хронологическия обхват на комплексите Караново II–III, Караново III и Караново III–IV на базата на направените в предходните глави анализи и преосмисляне на стратиграфията. В. Николов разглежда и проблема за континуитета и дисконтинуитета в развитието на неолитната керамика в Тракия. Последната част на труда хвърля мост между проблемите за неолитната тракийска керамика и техни аналози в Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Целта на автора е да ситуира неолитната материална култура от Тракия в относителната хронология на неолитните явления в ареала. Проучването на тази относителна хронология той извършва на базата предимно на керамичния материал, като в сравнителния анализ основно значение е отдадено на формата на съдовете. Направени са изводи за територията на Източна Тракия, Източномраморноморската област, Витиния, Централна Анатолия, Шумадия, Косово, Банат, Добруджа, Молдова и др.

Заключението на дисертацията отново потвърждава необходимостта да се коригира валидната доскоро схема за културата Караново III, както и да се очертае териториалният обхват на новоустановените културни периоди. Потвърждава се и връзката на ранните неолитни култури с рисувана керамика с тези от Южна и Югозападна Анатолия. Друга важна зона на влияния – т. нар. циркумпонтийска, се характеризира през ранния си период с тъмна нерисувана керамика. Авторът стига до извода, че след като възприема източната идея за производство на нерисувана керамика, постепенно цяла Тракия се превръща в генератор на формативни, а и на орнаментални идеи на разширяващата обхвата си циркумпонтийска зона.

Приносният характер на труда се изразява в доказването от В. Николов на невярността в предположенията както за миграционен, така и за чисто автохтонен произход на черната излъскана керамика в Югоизточна Европа от средата и втората половина на VI хил. пр. Хр.

На 26. 11. 1998 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди научната степен „доктор на историческите науки“ на кандидата.

Методи Йорданов Манов
Просопография на траките в циркумпонтийския ареал (по епиграфски данни от VI век пр. н. е. до 45 г. от н. е.)

Настоящата дисертация включва: Увод, осем глави и заключение с общ обем 298 стр., както и снимки на изследваните паметници и две карти, изобразяващи тяхната локализация. В уводната част авторът се спира на направените до момента проучвания върху надписите, съдържащи тракийски имена. Освен това е обоснован и изборът на териториалния и времевия обхват на изследването.

Първата глава е посветена на проблемите, свързани с етногенезиса на траките, същността на тракийската диаспора и с тракийската антропонимия. В отделен параграф са разгледани и сведенията, произхождащи от наличния нумизматичен материал. В следващата глава са разгледани надписите върху керамични и метални съдове от територията на дн. България – от Езерово, Рогозен, Браничево, Мезек, Кабиле, като им е направен обстоен просопографски анализ. Анализирани са и сведенията от няколко лапидарни паметника – надписът върху камък от с. Ветрен, отнасящ се до договор, подновен след смъртта на Котис I. Внимание е отделено и на два твърде интересни надписа, открити при разкопките на тракийския град Севтополис – при с. Копринка, Казанлъшко. Авторът датира смъртта на Севт III в 302–301 г. пр. н. е. на базата на данните в надписа. Специално внимание е отделено и на надписите от южното българско Черноморие, носещи важна информация за историята на Тракия в предримската епоха. Отново е разгледан и дискусионният надпис от Месамбрия в чест на владетеля Садала. В отделна глава са разгледани и данните за тракийските племена между Стара планина и делтата на Дунав, посочени са и доказателства за наличието на значителни династически домове по тези земи. Подробно са анализирани данните у античните автори и тези, произхождащи от наличния нумизматичен материал – дидрахми от III в. пр. н. е. и златни монети с името ΚΟΣΩΝ, от около 43 г. пр. н. е., за което лице авторът предполага, че е дакийският владетел Котисон. Четвърта глава е посветена на сведенията от няколко важни епиграфски паметника, произхождащи от Североизточна България и Добруджа – от Одесос, Дионисополис, от античния Тиризис, Томи и др. Особено значение М. Манов отделя на данните от надписа от Дионисополис, в който е споменат цар Котис. Много важни от просопографска гледна точка са и два надписа от късната елинистическа епоха от Истрия, представляващи почетни декрети на жители на колонията. И в двата са споменати имена на гетски владетели – Залмодегикос и Золтес, и са описани военните им и икономически начинания.

Отделна глава проследява трако-кимерийския проблем, като авторът отрича родството между двата етноса. Специално внимание е обърнато на надписите от Северното Причерноморие, датиращи между IVв. и I в. пр. н. е., сред които е анализиран този върху златна фиала от Южна Русия, носещ чисто тракийското име Тарулас, за когото М. Манов смята, че е бил тракийски майсторторевт. Подробно са разгледани и податките за траки, населяващи Южното Черноморие, Витиния и Югоизточна Тракия, като е акцентирано върху данните за предводителите на населяващите последната област племена – Севт, Амадок и Садала.

В настоящото изследване авторът е включил няколко епиграфски паметника, произхождащи от брегoвете на Пропонтида. Много интересна информация носят и надписите от столицата на последните тракийски царе – Бизия. Авторът е отделил специално внимание на един епиграфски паметник, в който се споменава за поставянето на две статуи в памет на цар Садала и царица Полемократия от сина им – цар Котис. М. Манов анализира твърде детайлно и информацията в още два посветителни надписа, свързани с управлението на цар Котис.

Принос на настоящата работа е обхващането на широк кръг от извори за осветляване на социално-икономическата и политическата реалност на Балканска Тракия. Направен е превод на надписите, както и опит за точната им датировка и интерпретация.

На 09. 04. 1998 г. Специализираният съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

Сергей Борисов Торбатов
Укрепителната система на провинция Скития (края на III-VII в.).

Дисертационният труд включва две части: Текст и приложения с 80 таблици и 4 карти. В предговора и увода са разгледани досегашните проучвания върху късноантичното фортификационно строителство в дн. Добруджа. Очертават се и хронологическите рамки на изследването – от обособяването на провинция Скития като административна единица в структурата на Римската империя до образуването на Българската държава. При това е направен обстоен преглед на предпоставките за възникването ѝ, границите, военното и административното ѝ управление. Според автора неразделен момент от процеса на организирането на провинция Скития във военно отношение е било изграждането на укрепителна инфраструктура на нейна територия.

Първата глава на дисертацията проследява изворите за укрепителната система в провинция Скития. Авторът ги подразделя на няколко групи и анализира обстойно носената в тях информация. От писмените извори се спира подробно на тези, съдържащи се в Notitia Dignitatum и в Прокопиевия трактат De aedificiis. Принос на С. Торбатов е свързването на тези известия с функционирането на пътната мрежа в изследвания район и с преосмислянето на някои постулати в досегашната литература. Специално внимание е отделено и на епиграфските данни, свързани с укрепителното строителство в провинция Скития. Въвежда се в научно обращение и един неизвестен досега строителен надпис от северната порта на Залдапа. Най-обилна и обективна информация обаче авторът извлича от археологическите данни, които също са подразделени в три групи според начина на придобиването им: от археологически разкопки, от теренни проучвания и от аерофотографски изследвания.

Отделна глава е посветена на компонентите на укрепителната система в провинция Скития. Авторът се спира на смесването на термините, използвани в латинската и гръцка литература от това време. В изложението са разгледани обстойно всичките 84 регистрирани укрепени обекта, съществували през късната античност в провинция Скития. Приносен характер имат коментарите относно някои укрепени обекти в Южна Скития – Тимум, Бизоне, Афродизион, Залдапа, Храброво, Оброчище и др. Той успява да локализира някои центрове като: Gratiana, Ad salices, Valentiniana. В следващата глава на дисертацията С. Торбатов проследява развитието на укрепителната система в района през III–VII в. През първия период от III в. до средата на V в. се въвеждат и внедряват късноримските военно-организационни модели в провинцията и укрепленията биват главно два вида: лагери и такива с военно-полицейски функции. От втората половина на V в. насетне в провинцията вече доминират цивилните укрепени обекти, някои от които възникнали на базата на трансформацията на бившите лагери.

Последната глава на труда свързва компонентите на укрепителната система в провинция Скития и проследява как те са функционирали за охрана, отбрана и осигуряване на вътрешния ред. Авторът разглежда появата през късноримския период на две структурни звена със стратегически характер – военните укрепления по дунавския бряг и разпо-

ложените във вътрешността на провинцията и по морския бряг, укрепления с военно-полицейски функции. Специално внимание С. Торбатов отделя на укрепленията, разположени по морския бряг, и доказва, че възникването на тези обекти има подчертано цивилен характер. Едва от средата на VI в. се появява строителство с подчертано военен характер поради превръщането на Черно море в опора на византийската власт в Скития по това време. Авторът разглежда и защитата на провинциалното население в цивилните укрепени обекти и изразява мнение, че тази задача е била също сред приоритетите на държавната администрация.

Заключението на труда предлага обобщение на резултатите от изследването, като е отделено внимание на спецификите в развитието на провинция Скития. Принос на автора е въвеждането в научна експлоатация на неизползвана досега археологическа информация и изработването от него на детайлна класификационна структура на укрепените обекти в провинцията.

На 13. 05. 1999 г. Специализираният научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при ВАК присъди на кандидата степента „доктор".

СЪДЪРЖАНИЕ

Васил Николов. Проучвания на неолита в българските земи (II) 1

Венцислав Динчев. За границата на градската форма на живот в късноантичните диоцези Thracia и Dacia - надценените центрове 13

Нели Чанева-Дечевска. Създаване на ранни църковни форми в Армения и тяхното разпространение в християнския свят .. 32

МАТЕРИАЛИ И СЪОБЩЕНИЯ

Костадин Кисьов. Тракийски некрополи от IV-V в. край Борино, Смоленска област 45

Атанас Милчев. Новооткрит паметник за култа на Зевс Сабазий в Тракия 55

Веселин Игнатов. Паметници на орли от Новозагорско 58

Румен Иванов. Антични селища из българските земи в карта на Йохан Матиас Хаас 63

Иванка Дончева, Владимир Стойков. Сондажни проучвания в античната крепост „Ковачевско кале“ през 1998 год. 70

Станислав Станилов. Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура 77

Стела Дончева. Към методите на оразмеряване на кръстокуполните църкви във Велики Преслав 85

Мария Йосифова. Поглед върху някои софийски църкви един век след проучването им от К. и Х. Шкорпил 93

Мария Балболова - Иванова. Графити и врязани знаци върху глинени съдове от средновековната крепост Калето в град Средец, Бургаска област 97

Христо Андреев. Към въпроса за датирането на ктиторския надпис от епископската базилика „Св. Никола“ в цитаделата на средновековния Мелник 101

КРИТИКИ И РЕЦЕНЗИИ

Кънчо Кънчев - В. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Карановo II-III и III- IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Издателство „Агато“, С., 1988 г. Библиотека „Праистория“ 110

Стамен Михайлов. Доказателства за тракийския произход на Мадарския конник 113

Станислав Станилов. П. С. Цветков. Славяни ли са българите? ТАНГРА-ТанНакРа Общобългарска фондация. С., 1998, 194 с. 116

Димитър Овчаров. СлавчоЧолаков. Библиография на българската палеоантропология. С., изд. АГАТО, 1998, 76 стр. 119

Николай Проданов. Два документа за развитието на българската археология от архива на акад. Димитър Дечев 120

Златозара Гочева. Една нова придобивка за латинската епиграфика J. Kolendo, V. Bozilova. Inscriptions grecques et latines de Novae 125

ПРЕГЛЕД

Живко Аладжов. Регионална научна конференция „Археологическите проучвания в Карнобатския край“ 127

Нова археологическа периодика 128

Археологически проучвания през 1998 г. .. 129

Мария Узунова. Дисертации 134

Sommaire

Vassil Nikolov - Recherches sur le néolithique dans les territoires bulgares (II) 1
Ventcislav Dintchev - Sur les limites de la forme de vie urbain dans les diocèses de *Thracia* et de *Dacia* pendant la Basse Antiquité - les centres surestimés 13
Nelly Thcaneva - Detcevska - Premières créations de l'architecture religieuse en Arménie et leur diffusion dans le monde chrétien .. 32

MATERIAUX ET COMMUNICATIONS

K. Kissjov - Nécropoles thraces des IV - V siècles, situes près de Borino, village de la région de Smoljan 45
Atanas Milcev - Un monument nouvellement decouvert, lié au culte de Zeus Sabasius en Thrace 55
Vesselin Ignatov - Monuments d'aigles de la région de Nova Zagora 58
Roumen Ivanov - Localités antiques dans les territoires bulgares sur la carte de Johan Mathias Haas 63
Ivanka Donceva, Vladimir Stoykov - Sondages dans la forteress antique „Kovačevsko kale" de 1998 70
Stanislav Stanilov - Les ornements pour ceinture et certains problems de la culture prothobulgare 77
Stela Dončeva - Contribution aux méthodes de mesurage des églises à coupole croisée a Veliki Preslav 85
Maria Jossifova - Nouveau point de vue sur certaines églises de Sofia un siecle après les recherches des frères Skorpil 92
Maria Balbolova - Ivanova - Graffiti et des signes insisees sur des poterie de la forteresse medievale „Kaleto" à Sredec, region de Bourgas 97
Christo Andreev - Sur la question de la datation de l'inscription de donation de l'église Saint-Nicolas à Melnik 101

CRITIQUES ET OUVRAGES RECENCES

Kančo Kančev - B. Николов. Проучвания върху неолитната керамика в Тракия. Керамичните комплекси Карановo II-III и III- IV в контекста на Северозападна Анатолия и Югоизточна Европа. Издателство Агато, С., 1998. Библиотека Праистория 110

Stamen Michailov - Preuves pour l'issue thrace du chevalier de Madara 113

Stanislav Stanilov - П. С. Цветков. Славяни ли са българите? Тангра ТанНакРа, Общобългарска фондация. С., 1998, 194 с. ... 116

Dimitar Ovčarov - Славчо Чолаков. Библиография на българската палеоантропология. С., Агато, 1998, 76 с. 119

Nicolai Prodanov - Deux documments pour le developpement de l'archeologie bulgare de l'archive d'acad. Dimitar Decev 120

Zlatozora Gočeva - Une acquisition de l'epigraphie latine 125

REVUE

Zivko Aladjov - Une conference regionale dans la region de Karnobat... 128

Des recherches archéologiques en 1998 Nouvelle periodique archeologique 129

Maria Uzunova - Dicertations soutenues... 134

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Ст. н. с. I ст. д. и. н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ (главен редактор), ст. н. с. I ст. д-р АЛЕКСАНДРА МИЛЧЕВА (зам. гл. редактор), ст. н. с. д-р ВАСИЛ НИКОЛОВ (секретар), проф. д. и. н. ЛЮДМИЛ ГЕТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЙОРДАНКА ЮРУКОВА, ст. н. с. I ст. д. и. н. ХЕНРИЕТА ТОДОРОВА, ст. н. с. д-р АЛЕКСАНДЪР БОНЕВ, ст. н. с. д-р ГЕОРГИ КИТОВ, ст. н. с. I ст. д. и. н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

Литературни сътрудници МАРИЯ УЗУНОВА, ИРЕН ТОДОРОВА.

Адрес на редакцията:
Археологически институт и музей при БАН, София, ул. „Съборна“ 2, тел. 986-78-35.